LIETUVIŲ MOKSLO DRAUGIJOS LEIDINYS

Lietuvos visuomenės ir teisės istorija.

Sekdamas STANISLOVĄ KUTRZEBĄ

PARAŠĖ

AUGUSTINAS JANULAITIS

Kaina 3 r. 50 k.

VILNIUJE — 1916

BAJEVSKIO SPAUSTUVĖ

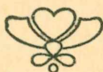
LIETUVIŲ MOKSLO DRAUGIJOS LEIDINYS

Lietuvos visuomenės ir teisės istorija.

Sekdamas STANISLOVĄ KUTRZEBĄ

PARAŠĖ

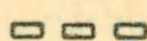
AUGUSTINAS JANULAITIS

VILNIUJE 1916

BAJEVSKIO SPAUSTUVĖ

PRAKALBA.

Apie Lietuvos visuomenę ir jos istoriją buvo rašęs S. Daukantas savo „Būde“. Nuo to laiko nieko nauja pas mus nepasirodė. Tačiau naujai spausdinti Daukanto „Būdas“ dabar vargu bevertėtų; daug vietų (anaiptol ne visos!) yra nusenusios.

Daugiau raštų turime lenkų kalba. Juos pagamino Vilniaus universiteto profesoriai ir auklėtiniai. Pasižymi gilumu ir pilnumu *Jaroševičiaus* 3 tomų veikalas, išėjęs prieš 70 metų. Dabar jis versti, bent visas, taip pat nebereikėtų.

Nuo tų laikų Lietuvos ir jos visuomenės istorijos tyrinėjimas padarė didelę pažangą; išėjo daug pamatinių veikalų rusų kalba, o iš dalies ir lenkų. Mokslo išdavinių sutrauką yra padarę *Liubavski's* rusų kalba ir *S. Kutrzeba* lenkų. Liubavskio veikalas, pavadintas „Очеркъ исторіи литовско-русскаго государства до Люблинской уніи включительно“, daug vietos duoda politikos istorijai. Į teisės pusę išimtinai kreipia domę S. Kutrzeba. Liubavskio darbas yra išverstas lietuvių kalbon ir savo laiku bus išspausdintas. Su Kutrzebos gi darbu „Historya ustroju Polski w zarysie“ (dalis I—*Korona*, dalis II—*Litwa*“) supažindinami lietuvių skaitytojai dabar. Iš to veikalo paimta tik ta dalis, kuri liečia Lietuvą. Padaryta čia ir daug atmainų: šis tas praleista, permainyta, šis tas papildyta, gi nuo trečiosios dalies pradėjus, naudotasi juo ir kitais šaltiniais.

Del karo aplinkybių, su autorium nebuvo galima susižinoti, o veikalas buvo reikalingas.

Rašant buvo nemaž kliūčių: mūsų terminologija šioje srityje dar neišdirbta, o Daukantas neperdaug tebuvo šituo žvilgsniu davęs; todel kai kur teko nauji takai minti.

Paminėsime, jog be dabar leidžiamojo Kutrzebos ir ruošiamojo Liubovskio veikalo, artimiausioj ateityje turi išeiti dar du *P. Klimo* darbu, kuriuodu rišasi su tenai nagrinėjamais dalykais: 1) *Lietuvos senovė* (ligi sukuriant valstybę XIII amž.), 2) *Lietuvos žemė ir žemininkai* (istorinis tyrinėjimas žemės santykiams nušviesti). Tikimės, jog išspausdinti jie papildys paliktas spragas.

A. J.

Įvadas.

Atsižiūrėdami į tai, kaip istorijai bėgant buvo sutvarkyta Didžioji Lietuvos Kunigaikštija, aiškiai atskiriame keturias gadynes. Tos gadynės yra šios:

I. **Pirmoji gadynė** nuo XIII amžiaus, nuo lietuvių valstybės atsiradimo pradžios, iki pat XIV amžiaus pabaigos. Yra tai valstybės tvėrimo gadynė iš savitų, lietuvių gaivalų. Įstaigos plėtojosi savitai, nesekdamos svetimais pavyzdžiais. Jau toje gadynėje matome visuomenę pasiskaidžiusią į luomus, kurie tačiau dar nesugebėjo pažymėti valdovui savo teisių ribas. Vietoj padermių ar giminių, genčių tvarkos, kurios mes beveik nežinome, įsivyrávo stipra, absoliuti didžiojo kunigaikščio valdžia. Tą gadynę galime pavadinti *didžiųjų kunigaikščių* gadyne. Ji siekia iki XIV amžiaus pabaigos, kai atsirado pirmoji 1387 metų bajorų luomo privilegija ir pradėjo rastis bei tvertis naujos visuomenės ir valstybės formos.

II. **Antroji gadynė** prasideda nuo XIV amžiaus pabaigos ir baigiasi 1569 m. Lietuvos visuomenė ir valstybės sutvarkymas plėtojasi toliau, bet tiek išvaizdoje tiek turinyje jau matome vakarų Europos įtakos, tiesioginės arba per Lenkiją. Įsivyravo tuomet kunigaikščio padėjėjai, lietuvių valstybės tvėrėjai — *ponai* (didikai, magnatai).

Valstybei besiplečiant, jai stiprėjant, atsirado bajorų luomas. Apsigynimui nuo priešininkų sudarytoji su

lenkais asmens unija, kylant bajorų luomui ir norint jam įgyti teisių, kokių turėjo lenkų bajorai, virto pilnąja 1569 m. unija. Tą gadynę galime pavadinti *ponų viešpatavimu*, o atsižvelgę į naujai atsirandantį ir valdžios sau ieškantį luomą, *bajorų atsiradimo gadyne*.

III. **Trečioji gadynė** prasideda nuo 1569 m. ir eina iki 1764 m. Šitoje gadynėje Lietuva, nenustodama savitumo, gyveno unijoj su lenkais; ji stengėsi išlaikyti savarankiškumą, ligi dar savo rankose turėjo galybę ponai, ir tai buvo iki XVIII amžiaus pabaigos.

Bet bajorų galybė vis augo; jie teisėmis ir politikine galia visiškai susilygino su didikais. Todel tą gadynę galime pavadinti *bajorų viešpatavimo gadyne*. Visi kiti luomai yra bajorų nustelbiami ir slėgiami. Įstaigos vis labiau ir labiau artinasi į lenkų, bent išvaizda. Bendrai su jais bajorai padaro vieną „respubliką", arba valstybę.

Pilnintėlis bajorų viešpatavimas, niekieno nevaržomas, pavirto savivalybe, ir valstybė ėmė silpnėti ir irti.

IV. **Ketvirtoji gadynė** prasideda nuo 1764 ir baigiasi 1795 m. Prasideda *reformų* arba atitaisymų gadynė, valstybei gelbėti nuo pražuvimo. Lenkų bajorams reikalaujant, o lietuvių sutinkant, 1791 m. atskira lietuvių valstybė buvo panaikinta, liko tik maži senovės skirtumo ir savitumo pėdsakai. Praktikoj tai neįvyko, nes bedarant reformas ėmė Lietuvą po kąsnelį raikyti ir užimlioti rusai, būtent, 1772, 1793, 1795 metais, kol pagalios visą užėmė.

Ne visos gadynės gali būti vienodai aprašytos: tatai pareina nuo medžiagos ir įstaigų gausumo bei didumo; juo vėlesnė gadynė, juo daugiau turime medžiagos.

Pirmoji gadynė

nuo Lietuvių valstybės atsiradimo iki XIV amž. pabaigos.

Lietuvių padermės tautą darė kelios giminės: *prūsai*, kurie gyveno tarp Vislos ir Nemuno žemupių, *jotvingiai*, kurie buvo įsiterpę tarp juodųjų gudų ir mozūrų nuo Bugo ir Neries iki Nemuno, *latviai*, kurie buvo susikūrę abiem Dauguvos žemupių pusėm ir tikrieji *lietuviai*, kitaip vadinami *aukštaičiai* su *žemaičiais*, kurie buvo užėmę plotą aplink Nerį ir kitus Nemuno prieupius ligi Nemuno žemupių ir jūrių.

Istorijos lapuose pirmiausiai pasirodo prūsai jau baigiantis X amžiui. Jie betgi nesugebėjo ir neįgalėjo sudaryti valstybės, greitai pateko į vokiečių ordeno rankas. Vėliau iškilę jotvingiai ir latviai taip pat neįstengė apginti savo savitumo ir nepriklausomybės; jotvingius išnovijo, latviai gi pakliuvo po Vydžemio arba Livonijos (Lyvžemės) ordenu. Tarpe lietuvių žemaičiai susilaukė geresnio likimo, bet jie nesudarė atskiros valstybės; per ilgus laikus del jų kariavo kryžiuočiai su aukštaičiais, iki pagalios XV amžiuje žemaičiai su aukštaičiais susijungė.

Lietuvių valstybės lopšys buvo aukštaičiai, bet vos nuo XII amžiaus teturime apie juos istorijos žinių.

1. Lietuvos sutvarkymas atsirandant didžiojo kunigaikščio valdžiai Mindaugio laikais.

Padermė. Kunigaikščiai. Lietuvos sutvarkymą XII ir XIII amž. labai šykščiai apšviečia žinių šaltiniai. Tų laikų kronikose ir metraščiuose dažnai galima rasti žinučių apie lietuvių kunigaikščius, lotynų kalba vadinamus: *duces, reges, reguli*, tai vėl: *nobiles, capitanei*. Nežinome, kaip jie lietuviškai vadinosi; kalbininkai taria juos vadinusis *kunigais* arba *rykias*.

Tų kunigaikščių buvo daug Aukštaičiuose, Žemaičiuose ir Jotvingiuose; sako, viename mūšyje kartą žuvę 40 jotvingių kunigaikščių, žemaičių gi sykį priskaityta užmuštųjų iki 70. Sunku prileisti, kad tai būtų tikri kunigaikščiai, bent mažučių valstybėlių valdovai; veikiau reikia manyti, kad tai buvo padermių seniūnai arba vadai, pirmininkai, viršilos, galviniai. Taip pat ir kiti išrodymai patvirtina tą nuomonę, jog tų laikų Lietuva buvo sudaryta iš įvairių genčių, giminių. Bet, kaip tiksliau atrodė toji padermių organizacija, nieko mes tikra nežinome; galime tiktai prileisti, jog kaip svetur, taip ir Lietuvoje, esant ant to paties kultūros laipsnio, žemė senovėje buvo bendra visos giminės nuosavybė. Giminė save laikė per atskirą savitą vienatą; jeigu kas iš kitos giminės padarydavo jai ar jos žmogui skriaudą, tai atlygindavo kruvinu kerštu kam nors iš tos giminės.

Padermės arba giminės kartkartėmis susieidavo ir susitardavo savitarpyje del visokių bendrų reikalų. Bet galima tarti, jog šitie susiėjimai bei jų nutarimai, taip pat jų išrinktoji valdžia nesustiprėdavo, nes maža apie tatai rašoma anos gadynės raštuose. Matyti, susiėjimus pavaduodavo arba padermės seniūnai arba viršilos, nes jie, vadinami kunigaikščiais, visuomet išeina pryšakin karus vedant, suderant, santaiką darant.

Jau XII amžiui baigiantis, gauname girdėti apie bendrus pasiryžimus—žygius, daromus susibūrus kuopon didesnėms lietuvių pajėgoms; vadovauja čia keli ar net keliolika kunigaikščių. Bendrai darydami žygį, išsirinkdavo vadą, tur būti vienam tik mūšiui.

Tokį apsireiškimą užtinkame panašiuose kitų tautų gyvenimo atvejuose; taigi toki laikiniai vadai yra tai atsirandančios tikrojo kunigaikščio valdžios pirmtakūnai.

Mažos valstybėlės, susidariusios, matyti, iš nuolatai susidėjusių į krūvą paderrmių, jau atsirado Lietuvoj XIII amžiaus pradžioje. Kunigaikščius, be abejonės, reikia laikyti „vyresnieji" kunigai, kuriuos mini anų laikų šaltiniai. Turi būti, buvo tai koki nors energingesni giminės vadai, kurie išgavo ir išlaikė valdžią savo padermėje, ir perduodami ją savo įpėdiniams giminaičiams, paglemžė ir kitas padermes. Jau antrame dešimtmetyje viena tokia šeimyna valdo didelę Aukštaičių ir Žemaičių dalį.

Daug padėjo lietuvių valstybei susidaryti vienas tos šeimynos kilimo—būtent, Mindaugis (mirė 1263). Jisai sugebėjo atsikratyti nuo kitų kunigaikščių, nors ir giminaičių, kitus gi paglemžti po savo valdžia. Jisai tad yra Lietuvių valstybės įsteigėjas, kuris vėliau apėmė didelius žemės plotus, ne tik aukštaičių ir žemaičių, bet ir didelius gudų žemės gabalus. Jisai vadino save didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu; šitoji didžiojo kunigaikščio valdžia nuo to laiko čia ir išliko. Berods, keletą metų prieš žūsiant buvo įgijęs Mindaugis karaliaus titulą, bet tik sau vienam. Kiti jo įpėdiniai tuo vardu nesivadino.

2. Valstybės teritorija.

Lietuvių plėtimas. Lietuvių valstybės lopšys, kaip sakėme, buvo tikrojoj, etnografinėj Lietuvoj, kitaip sakant, Aukštaičiuose. Vos tik ji spėjo susiorganizuoti po Mindaugio valdžia, kaip jau pradėjo eiti platyn, užimdama gudų žemes, kurios siautė ją iš rytų ir pietų.

Netrukus visame lietuvių valstybės plote jau buvo daugiau gudų žemių, negu lietuvių; anos keliariopai didesnės buvo už etnografinės Lietuvos plotą, nors šio tuomet buvo daugiau, negu yra šiandieną. Tuo laiku dar Žemaičiai nebuvo prijungti prie Aukštaičių. Kad lietuviai taip stipriai plėtėsi į visas puses, galima išai-

škinti tik tuom, kad lietuvių valstybė buvo stangiau gyvenama, bent daug stangiau, negu gudų žemės. Todel karingi valdovai galėjo įgyti noro ir progos savo valdžiai padidinti, ir jie tatai pajėgė tai padaryti.

Tie visi kraštai, kuriuos buvo užėmusi Lietuva, susirišdavo su ąja palaidesniais ir stamantresniais ryšiais. Vieni kraštai visai susiliejo su Lietuva, padarė vieną valstybėj kūną, sutapo su tikrąja Lietuva, virto valstybės branduoliu; kiti gi kraštai dar ilgai pasilaikė žymaus savitumo, pasilikę tik sritimis arba aneksais.

Plotai (teritorijos), kurie sudarė tikrąją Lietuvą. XIII amžiaus viduryje prie Lietuvos buvo prijungtos žemės tarp Dėsnos ir Dauguvos su Braslava, kurios pirmiau priderėjo prie Polocko kunigaikštijos. Tuo pat laiku perėjo į lietuvių rankas Juodoji Gudija, kairėje Nemuno prieupių pusėje, visų pirma apie Svisločių, su Naugardėliu (Novogrudku), Vilkaviškiu, Slanimu ir Gardinu. Kitą kartą buvo tai taip pat Polocko žemių dalis, o Gardine kurį laiką sėdėjo gudų kunigaikštis. Toliau valstybė plėtėsi XIV amžiuje, ypačiai Gedimino, o paskiau ir jo įpėdinių metu. Pripeties pakraščiais ir jos baseine, Pagiryje (Polesie), atsirado daugybė gudų, Ruriko ainių, kunigaikštijų; buvo tai Turovo-Pinsko kunigaikščiai, kurie šiek tiek priklausė nuo Haličio kunigaikščių, bet šliejosi patys ir į Lietuvos pusę. XIV amžiuje Lietuvos įtaka jau viršijo kitas; Pinske Gediminas pasodino vieną savo sūnų; kitos gi pilys, berods, pasiliko gudų kunigaikščių rankose, bet jie pripažino Lietuvos viršenybę.

Išnaikintų jotvingių žemėse įsikūrė (kolonizavos) atėjūnai iš vienos pusės iš Mazovijos, o iš kitos pusės—iš Volyniaus. Laikinai buvo užėmęs tos žemės dalį, vadinamos Palenkės (Podlachija), Mazovijos kunigaikštis Kunrodas, būtent, Droičiną, ir pasodino čionai Dobryniaus vyčius. Tačiau jį patį išspraudė iš čionai Haličio Danyla, o Dobryniaus vyčiai savaime išnyko. Vėliau valdė čionai Volyniaus kunigaikščiai. Pagaliau tas žemes užėmė Gediminas ir pasodino Kęstutį, išėmus tik Kobriną, kur buvo pasilikę savieji kunigaikščiai. Prie tos Palenkės prigulėjo iš didesniųjų pilių: Bielskas, Melnikas, Droičinas, Brasta ir Kamencas. Kobriną užėmė

Algirdas; ta sritis pasiliko, kaipo atskira kunigaikštija, bet valdoma buvo Gedimino kilmės kunigaikščių.

XIV amžiaus viduryje kliuvo Lietuvai žemė, vadinamoji Gudija („Rus"), plotas apie Sažą, Bereziną ir Pripetės žemupius. Dar 1326 m. buvo čionai atskira Minsko kunigaikštija. Buvo tai Polocko žemės dalis. Be to, Lietuva pridėjo prie savo žemių dar kitus gabalus, atriektus įvairiais laikais nuo Kijevo, Černigovo ir Smolensko žemių, kurios buvo apie Bereziną, Pripetės žemupius, Dneprą ir Sažą. Čionai esanti Mstislavo kunigaikštija, ligi tol priderėjusi prie Smolensko žemės, buvo užimta 1356 m., bet pasiliko visgi, kaipo atskira kunigaikštija, nors ir priklausanti nuo didžiojo kunigaikščio valdžios.

Tie visi žemės plotai tuo skyrėsi nuo kitų, apie kuriuos bus toliau kalbama, kad jie buvo valdomi pačių didžiųjų kunigaikščių; tos žemės arčiau sutapo su Lietuva ir padarė drauge vieną kūną, tikrąją lietuvių valstybę. Toliau vadinsime tą plotą, į kurį vėliau buvo įjungti tik vieni Žemaičiai, *lietuvių valstybe* tikrąja prasme, arba *tikrąja Lietuva*. Šito ploto valstybiniai ir visuomeniniai įtaisymai arba įstaigos daugeliu atžvilgių plėtojosi kitokiais būdais, negu kitose teritorijose, kurios nors buvo ir po tuo pačiu didžiuoju kunigaikščiu, bet tikrąja Lietuva nesivadino.

Sritys. Yra tai teritorijos, kurios prie tikrosios Lietuvos nepriguléjo. Rusų mokslo raštija yra davusi joms aneksų vardą, lenkų — dzielnice. Buvo tai — Polockas, Vitebskas, Smolenskas, Kijevas, Volynius, Rytų Podolius (Braclava), pagalios Sievero-Černigovo kunigaikštija.

Šitos teritorijos nebuvo lietuvių užkariautos, o kitokiais keliais susidėjusios su Lietuva. Jos buvo arba pačios pasišaukusios pas save viešpatauti lietuvių kunigaikščius, arba liuosu noru ir gera valia buvo pasidavusios didžiajam kunigaikščiui. Jos turėjo ir didelę istorijos praeitį ir senų laikų tradicijas, net ir kitaip, negu Lietuvoj susidėjusį gyvenimą; šituo žvilgsniu atsižymėjo trys sritys: Polockas, Vitebskas, Smolenskas. Kaip ir kitos rusų žemės šiaurėje, o ypačiai Didysis Naugardas, jos sudarė stiprią visuomenės organizaciją,

kur kunigaikščių valdžią dideliai buvo susiaurinusi visuomenė, savo valdžią reikšdama per sueigas, vadinamas „vieče“. Tos sueigos rinkdavos valdininkus, kurie turėjo tokios valdžios, kad į užpakalį nustumdavo net kunigaikščius; toks buvo, pav., Didžiojo Naugardo viršila—„posadnikas“. Tiksliau nėra žinoma tų sričių organizacija, kurios pateko Lietuvai; bet nėra abejonės, jog ji buvo panaši į aną ir jog ji buvo demokratinė, sulyginant su Lietuvos įstaigomis. Visos tos dalys nesusiliejo į vieną kūną su Lietuva, ir toliau išlaikė savo skirtingumą ir savitumą, kaip ir savosios istorijos nustatytas ribas.

Plati Polocko kunigaikštija, buvusi apėmusi kurį laiką be Polocko dar kitas pilis, kaip Vitebską, Minską, Drucką ir t.t., XIII amž. suskilo į keletą mažesniųjų kunigaikštijų. Kai kurios jų jau prasidėjus antrai XIII amžiaus pusei pateko lietuvių kunigaikščiams: Polockas—Tautvilai, Druckas—Edivydui, Vitebskas—žemaičių Vikintui. Neveizint į tai, jie nesusidėjo su Lietuva: buvo tai nepriklausomi kunigaikščiai. Kai kurie tų kunigaikščių Mindaugiui pavyko po savo valdžia paglemžti. Bet tenai visgi grįžo gudų kunigaikščiai, paprastai pripažįstą Lietuvos viršenybę. Vos 1307 m. didysis kunigaikštis Vytėnis užėmė Polocką (tik be Minsko ir Vitebsko) ir davė jam savo vietininkus; tačiau paliko laisvę viečėms rinktis savo valdininkus. Nuo to laiko Polocko kunigaikštija buvo nuolatos susijungusi su Lietuva, vis viena kas čia valdytų: kunigaikščiai (kaip antai Vytėnio brolis), ar, kaip paprastai,—vietininkai. Vitebskas buvo sudaręs atskirą kunigaikštiją. Mirus 1320 m. paskutiniam jo kunigaikščiui, valdžią užėmė Gedimino sūnus Algirdas, kaipo šio kunigaikščio žentas.

Smolensko kunigaikštija Gedimino laikais ėmė klausyti Lietuvos. Algirdas užėmė Bely Gorod, vėliau 1355 m. Ržiovą, paskui Mstislavą, 1362 m. Toropcą ir t.t. Bet tuo laiku priklausymas dar nenusistovėjo, išėmus Mstislavą, kuris įėjo į tikrąją Lietuvą.

Kijevo žemė, totorių ištuštinta ir išnaikinta, antroj XIII amžiaus pusėje, net ir savo kunigaikščių neturėjo. Galutinai 1362 m. Algirdas prašalino Kijevo kunigaikštį Teodorą Sviatoslavo sūnų ir atidavė Kijevą sūnui Vla-

dimirui; bet dar vėliau Kijevas mokėjo duoklę totorių chanui.

Delei Galičio-Vladimiro kunigaikštijos ir Podoliaus, išmirus Galičio-Vladimiro kunigaikščiams (1340 m.), ėjo ilgus laikus kovos, tarp Lenkijos ir Lietuvos. Pagaliau Lenkijai pateko visa Galičio, be to, Belzo ir Cholmo žemė (čionai kurį laiką sėdėjusieji lietuvių kunigaikščiai pripažino Lenkijos viršenybę). Kunigaikštis Liubartas, viešpataujant Lenkijoj Kazimierui Didžiajam, palaikė sau Lucką, o jam mirus paėmė savo valdžion ir Vladimirą. Tokiu būdu nuo to laiko Lietuvai prigulėjo tikroji Volyniaus žemė, o iš Podoliaus tik rytų dalis, o vakarų dalis pateko Lenkijai.

Apie Desną ir jos prieupius susikūrė daugybės gudų, vadinamų Černigovo-Sieversko, kunigaikščių, o apie Oką vadinamų aukštojo Paokio kunigaikščių. Tai gadynei baigiantis, Lietuva užėmė Branską, Černigovą ir tt. Išdalies buvo čia pasodinti kunigaikščiai Gedimino kilmės, išdalies gi pasiliko senieji kunigaikščiai, bet jau pripažįstą Lietuvos viršenybę. Čia buvo daugybė visokių kunigaikštijų.

3. Didysis kunigaikštis ir jo šeimyna.

Didysis kunigaikštis. Mindaugis įsteigė Lietuvoje didžiojo kunigaikščio valdžią. Nors netrukus Mindaugio padermė išnyko, bet pati didžiojo kunigaikščio valdžia išliko. Taip pat įssidirbo tam tikros normos, kaip toji valdžia tenka kitiems, kaip galima jį paveldėti, kokios yra didžiojo kunigaikščio šeimynos teisės.

Didžiojo kunigaikščio valdžios paveldėjimas. Nors papročių teisę, kuri išsidirbo delei didžiojo kunigaikščio valdžios paveldėjimo, dažnai laužydavo sauvališkai prievarta, ir didžioji kunigaikštija tekdavo tam, kuris pats sugebėjo ją užgrobti, tačiau galima susekti tam tikri dėsniai, jau tikriau laikomi ir dabojami, ypačiai nuo antrojo lietuvių valstybės kurėjo Gedimino laikų. Didysis kunigaikštis visą savo valdžią palikdavo tam savo sūnų, jeigu turėdavo, kurį laikydavo tam dalykui ver-

čiausiu, tinkamiausiu. Todėl visai liuosai galėjo ją atiduoti jauniausiam, aplenkęs vyresnįjį sūnų. Bet vieną savo sūnų turėjo pasirinkti. Lygiomis su sūnumi stovėjo įsūnis, priimtas už sūnų svetimas vaikas. Nėsant savo sūnų, didysis kunigaikštis palikdavo valdžią savo broliui. Nebuvo atsitikimo, kad paveldėjime dalyvautų kiti tolimesni giminaičiai.

Viešpataujančios šeimynos narių teisė gauti sritį. Jau Mindaugis taip sustiprino savo valdžią, kad laikė valstybę savo privatine nuosavybe. Taip pat elgėsi ir kiti valdovai. Buvo visų pripažinta, kad kiekvienas mirusio kunigaikščio sūnus turėjo teisės gauti dalį arba sritį; bet tos dalys nebūtinai turėjo būti lygios. Dalių didumas ir kuriam kunigaikščiui kuri dalis atiteks pareidavo nuo to kunigaikščio, kuris palikdavo dalį. Paprastai, didžiojo kunigaikščio šeimynos nariai, taigi nuo XIV amž. Gediminaičiai, gaudavo dalis tikrojoj Lietuvoj; o kadangi joje nebuvo jokių ribotų teritorinių vienetų, tai tas dalis jie raikydavo sulyg noru, ir, reikalui esant, vesdavo sienas naujai tveriamoms kunigaikštijoms. Laikui praslinkus, neatsirado ir nepasiliko kokios nors pastovios tradicijos sričių (dalių) sienoms; prie to prisidėjo ir dažnos permainos, kurias darydavo ne teisė, bet faktas: kunigaikščius varu išvarydavo. Jeigu kas viešpataujančios šeimynos gaudavo sau dalį už tikrosios Lietuvos sienų, arba iš didžiojo kunigaikščio rankų, arba kitokiu keliu (kaipo giminė, užkuris, gyventojų pakviestas), tai galėjo pačioj Lietuvoj ir negauti dalies; buvo sakoma, kad jisai yra jau pakankamai aprūpintas. Atsitikdavo betgi, kad, be to, kunigaikščiai gaudavo dalį ir pačioj Lietuvoj. Veldėjo tas sritis, matyti, vyriškiai, tiesioginiai įpėdiniai, o ne šalimieji giminės; tokiu būdu, kokiam kunigaikščiui nepalikus nei sūnų, nei anūkų, sritis grįždavo didžiajam kunigaikščiui, kuris darė su ja, ką norėjo.

Viešpataujančios šeimynos narių santykiai su didžiuoju kunigaikščiu. Santykiuose su kitais šeimynos nariais-kunigaikščiais, didysis kunigaikštis buvo tik šeimynos galva. Ypačiai stipriai apsireikšdavo tas jo stovis nuo to laiko, kai didžiojo kunigaikščio valdžia pasiliko Gedi-

mino giminės rankose. Didysis kunigaikštis turėjo rūpintis, kad kiekvienas jo šeimynos narys turėtų sritį; atpenč Gedymino kilmės nariai privalė jo klausyti, būti jam ištikimi, skubintis talkon savo patarimais ir stoti karan. Jie privalė rodyti didžiajam kunigaikščiui tam tikrą pagarbą. Kaip jie valdė, kaip elgėsi savo srityse, kurias jie gavo iš didžiojo kunigaikščio, did. kunigaikštis paprastai į tą nežiūrėdavo; būdavo betgi atsitikumų, kad didysis kunigaikštis Gediminaičio srityse bendrai valdė su srities kunigaikščiu (vad. condominium) ir net sodino kai kuriose pilyse savo garnizonus. Žinomas dalykas, didžiajam kunigaikščiui rūpėjo tuo būdu tik išlaikyti ištikimybėje tas kunigaikštis.

Nors didysis kunigaikštis turėjo didelės valdžios ant savo kilmės narių, nors jie visi buvo jo valdiniai, tačiau ir jie savo atvėju laikė jį suvaržę. Ištisas lietuvių valstybės plotas buvo skaitomas visos giminės nuosavybe, iš kurios kiekvienas narys privalė gauti ir rasti sau dalį ir kraitį. Taigi prireikus padaryti tokių sutarčių, kurios sumažintų šeimynos teises, pavyzdžiui, Lietuvos dalį atiduoti kokiam prašalaičiui ar net pravesti sieną nuo kaimynių teritorijų, tai tokiais atsitikimais didysis kunigaikštis privalė pasitarti su suaugusiais šeimynos nariais, ir tokius aktus ir sutartis darydavo savo ir jų vardu. Delto tad ir sutartis su lenkais, kad Jagaila priimtų lenkų vainiką, įvyko ne iš jo vieno valios, bet pritarus ir sutikus jo broliams ir brolėnams.

Ypatingos kai kurių viešpataujančios šeimynos narių teisės. XIV amžiuje randame du tokiu atsitikimu, kur buvo skyrium nustatyti dviejų Gediminaičių santykai su didžiuoju kunigaikščiu. Visų pirma tatai atsitiko su Algirdu, Gedimino sūnumi, kuris, išvaręs Gedimį no paskirtąjį didžiuoju kunigaikščiu Jaunutį, paėmė didžiojo kunigaikščio valdžią Kęstučio padedamas; tasai išskirimas rėmęsis tuo, kad Algirdas labiau mylėjęs Kęstutį, negu kitus brolius. Tasai santykis turėjęs likti ir sūnums, kuriuos juodu pat nurodė, Jogailiai ir Vytautui; bet gyvenimo praktikoj virto kitaip.

Antras panašus atsitikimas buvo 1387 m. su Jogaila ir jo broliu Skirgaila. Šitam kunigaikščiui priža-

dėjo Jogaila, jog laikysiąs jį aukščiau už kitus brolius, atvirai apie viską pranešinėsiąs, visuomet jį ginsiąs. Ir tasai santykis tačiau truko neilgam laikui.

Mes turime čionai reikalo veikiau su moraliniu prisižadėjimu, negu su teise. Aiškiau ir smulkiau negalima nustatyti, kokios įtakos įgijo Kęstutis santykiuose su Algirdu ir Skirgaila santykiuose su Jogaila. Didysis kunigaikštis tuo būdu buvo suvaržytas politikos dalykuose, tiek karo tiek santaikos metu. Tokiais atsitikimais jis turėjo kreiptis į tą brolį, kuriam patikrino pirmenybę tarp kitų brolių. Delto betgi buvęs didysis kunigaikštis; tuo būdu nebuvo dalijama nei didžiojo kunigaikščio valdžia.

Didžiojo kunigaikščio valdžia. Didžiojo kunigaikščio padėjimas valstybėje buvo dvejopas: vienoks atsižiūrint į teritoriją, kuri buvo jo•tiesioginėje valdžioje, kitoks kalbant apie sritis, kurios buvo įvairių kunigaikščių žinioje. Visą valdžią turėjo didysis kunigaikštis tuose kraštuose, kurie buvo jo tiesioginėj žinioj; čia jis buvo pilnintelis gyventojų viešpats, ir gyventojai prieš didįjį kunigaikštį neturėjo jokių teisių. Valdė pats didysis kunigaikštis; jis pats buvo karo vadas, jis pats buvo teisėjas. Mindaugio apvainikavimas karalium 1253 m., popiežiui sutikus, neturėjo įtakos į jo teises. Karaliaus titulas buvo todel greitai ir panaikintas.

4. Krašto valdymas (administracija).

Teisių laipsniai. Valstybės organizacija tais laikais nelabai dar buvo išsidirbusi. Matyti pradžią padarė savo darbais Gediminas ir jo įpėdiniai, bet tai buvo tik pirmieji diegai, ir valstybė buvo dar silpnai sutapusi. Priežasties reikia ieškoti tame, jog Lietuvoj, kaip ir kitose valstybėse, stovinčiose ant to paties kultūros laipsnio, krašto valdymas (administracija) buvo peremtas tokia sistėma, kur vieni asmenys esti valdiniai kitų, kurie turi žemės ir valdžios toje žemėje, o galų gale klauso didžiojo kunigaikščio. Šitoksai santykių suderinimas panėši į tą, kuris vakarų Europoj yra vadinamas lėnų

sistėma. Didžiojo kunigaikščio klausė visi kunigaikščiai, taip pat jo srities bajorai; kunigaikščių klausė antros eilės kunigaikščiai ir bajorai; o jų dvaruose gyveno jų valdžioje liuosieji ir neliuosieji gyventojai.

Didžiojo kunigaikščio kiemas (dvaras). Toje gadynėje nebuvo visai centro įstaigų. Didysis kunigaikštis turėjo savo dvarą arba kiemą, bet tenai jisai kiekvieną kartą padalydavo tarp savo dvariškių priedermes, nors ir pasitardamas su jais, bet jų patarimo galėdamas ir neklausyti. Didiejai kunigaikščiai klausė bet kieno patarimų kaip tinkami, pav., Gediminas dažnai klausdavos artimojo dominikono. Vienintelis „urėdas", kuris tuo laiku atsirado prie Gedimino kiemo, buvo vaito urėdas; bet mes visai neturime žinių, kokios jo buvo priedermės ir teisės; tiek tik žinome, kad jisai buvo pirmasis didžiojo kunigaikščio taryboje. Gal tai buvo kunigaikščio pavaduotojas, bet visiškai pareinąs nuo jo valios, ir tiktai pildė jo atskirus įsakymus. Gediminui esant, buvo atskiras kariuomenės prievaizdas; bet negalima jo laikyti karo vadu, nes tikrasis karo vadas buvo pats kunigaikštis. Algirdui esant, kariuomenę vedė nuolatos Kęstutis.

Didžiojo kunigaikščio srities valdymas. Tos gadynės pabaigoj mes matome, jog jau sutvarkytas buvo valdymas bent tų plotų, kurie priklausė tiesioginai didžiajam kunigaikščiui. Jeigu tai buvo kokia sritis ir joje nebuvo atskiro kunigaikščio, tai jos viršūnėje stovėjo didžiojo kunigaikščio pavaduotojas, vadinamas vietininku. Jisai užvaduodavo aną ir kraštą valdydamas ir teisme. Teisybė, jisai negalėjo atmainyti ano įsakymų, pavyzdžiui, numažinti sunkenybių ir t.t., nes tai priklausė didžiajam kunigaikščiui. Bet didysis kunigaikštis turėjo tokių vietininkų ir tikrojoj Lietuvoj.

Žemiausios valdymo vienatos buvo dvarai ir valsčiai. Prie valsčiaus prigulėjo keletas ar keliolika kaimų, kur sėdėjo liuosi ir neliuosi žmonės; jie išdirbdavo tą žemę ir nešė visokias naštas, dvaro uždėtas ir paskirtas. Dvarui priklausė žemė, pačių dvariškių dirbama, toliau čionai priklausė bajorų sodžiai, dvarui priklausantieji, kurie pildė dvarų priedermes ir darbus dirbdavo. Dvaro vyresnysis valdininkas buvo tėvūnas; jis skaitėsi

kunigaikščio pavaduotojas. Jisai buvo ūkvedis (ūktveris), rinko duokles, žiūrėjo, kad visi darbai būtų atidirbti. Be to, jisai buvo teisėjas žmonių, kurie gyveno ant kunigaikščių žemės, liuosi arba neliuosi. Jisai buvo teisėjas taip pat tų žmonių, kurie gyveno nors ne kunigaikščio dvaruose, bet valsčiaus ribose; tik negalima pasakyti, kaip toli jo valdžia šiuo atveju siekdavo. Bajorai neklausė tėvūno, o tik vietininko (namiestniko). Be to, valsčius nesusidarydavo iš kokio nors vieno ištisinio ploto, bet neretai jį sudarydavo sodžiai visur išmėtyti.

Kunigaikštijos. Greta tų teritorijų, kurios priklausė tiesioginai didžiojo kunigaikščio valdžiai, į didžiąją kunigaikštiją įeidavo daugybė kunigaikštijų. Vienos jųjų buvo didžiojo kunigaikščio šeimynos rankose, t. y. XIV amž. Gediminaičių rankose, kitur jas valdė kunigaikščiai Ruriko kilmės, kitur kitų senovės lietuvių kunigaikščių ainiai. Šitos kunigaikštijos buvo surištos su Didžiąja Kunigaikštija tokiu būdu, kad jų kunigaikščiai patys buvo po didžiojo kunigaikščio viršenybe. Toksai kunigaikštis turėjo gerbti didįjį kunigaikštį, dovanų davinėti, turėjo skubintis patarimų pareikalavus, privalė būti ištikimas, mokėti kunigaikščių pagalvę ir tam tikrą duoklę. Bet tos kunigaikštijos ribose pilnas ir absoliutinis viešpats buvo kunigaikštis, išėmus Polocko, Vitebsko ir Smolensko sritis, kur valdyme turėjo įtakos visuomenės atstovai. Tokio srities kunigaikščio klausydavo visi kiti kunigaikščiai, kunigaikštijoj sėdintieji, ir bajorai, kurie tik jam vienam teprivalė eiti talkon į karą, iš laikomos žemės duokles mokėti ir tarnauti. Toj žemėje teisėjas buvo kunigaikštis. Savo teritoriją jisai tvarkė ir valdė taip pat, kaip didysis kunigaikštis; statė vietininkus ir tėvūnus, savo kiemui ir dvarams steigė valdymo vidurkius (centrus) ir t.t.

5. B a j o r a i.

Jų žemė ir pareiga karan stoti. Jau XIV amžiuje, kai turime daugiau žinių, nors, žinoma, trūksta daug

smulkmenų visuomenės įtaisymams pažinti. Lietuvoje, matyti, nebuvo liuosųjų žmonių luomo, kurie turėtų nuosavios žemės. Žemę valdė arba kunigaikščiai arba bajorai. Bajorai—tai vyčių, kareivių luomas.

Jie turėjo paveldimos žemės, bet daugiausia sėdėjo ant žemės, kurios gavo iš didžiojo kunigaikščio, ar kitų kunigaikščių, prisižadėję už tai karan stoti. Tuo žvilgsniu jie buvo savo pono priklausomybėje, kuriam įteikdavo dovanas, pripažindami tuo būdu jo viršenybę. Tą žemę, kurią jie turėjo, kunigaikštis galėjo kada norėdamas atimti; nors, galimas dalykas, kad žemė, bajorui mirus, tekdavo jo vyriškiams įpėdiniams, vadinasi, išėmus dukteris, bet teisės žvilgsniu bajoro santykis su žeme nebuvo tikras. Didysis kunigaikštis kišdavosi net į šeimyninius bajorų santykius, pats jisai išpiršdavo jų dukteris, giminaites, našles.

Karo tarnybai nebuvo paskirta laiko; visi turėjo į ją stoti visuomet, kaip tik bus pašaukti, ar tai traukiant į karą, ar saugojant pilis. O apie tai, kiek žmonių turėjo drauge su bajoru į karą stoti, mes neturime jokių žinių iš tos gadynės, ir todel negalime tikrai pasakyti, kad bajoro palydovų skaičius pareidavo nuo žemės ploto didumo, kurį turėjo bajoras. Tačiau yra neabejotina, kad juo didesni buvo bajoro dvarai, tuo didesnis jo palydovų būrelis, su kuriais stodavo tarnybon; bijodamas valdovo rūstybės ir norėdamas savo pajėgas parodyt, jis negalėjo perdaug apsileisti ir maža žmonių imtis.

Atsižvelgdami į žemės plotus, duotus bajorams, matome didelių skirtumų; be palyginimo, tos žemės dovanos Lietuvoje buvo didesnės, negu kituose kraštuose, didesnės, pavyzdžiui, negu Lenkuose. Vieni turėjo didelius žemės plotus, kur jau gyveno žmonės-žemdirbiai, kiti-gi turėjo mažus gabalus, kuriuos turėjo patys išdirbti. Nuo kunigaikščio valios pareidavo, kaip kurie bajorai būdavo apdovanoti, o taip pat ir nuo pačių bajorų visuomenės energijos.

Bajorai priklausė nuo kunigaikščių, iš kurių jie gavo žemės; todel buvo didžiojo kunigaikščio bajorai, kurie stačiai nuo jo priklausė, ir paskui atskirųjų kunigaikščių bajorai, taigi tarytum antros eilės bajorai.

Visuomenėje šių padėjimas buvo blogesnis, o vėliau jisai dar labiau pablogino jų teisinį padėjimą.

Bajorų dvarų duoklės ir tarnyba. Iš tų žemių, kurias turėjo bajorai, jie privalė atsilyginti tiems kunigaikščiams, kurių valdiniai jie buvo, o didžiojo kunigaikščio žemėse stačiai jam pačiam. Tatai buvo daroma arba tarnybos, arba duoklės pavidalu.

Tarnaudami bajorai privalė statyti naujas pilis arba taisyti senąsias. Bajorų dvarų gyventojai turėjo ne tik eiti į tarnybą dvaran čia pat vietoje, bet ir vežioti reikalingus akmenis, balkius ir malkas, deginti plytoms ir kalkėms, jeigu, žinoma, buvo mūro pilis. Jie taip pat taisė kelius, statė ir taisė tiltus. Kunigaikščio dvaruose jie privalė piauti šieną, vaišinti kunigaikštį ir jo valdininkus, šiam atvažiavus; ta priedermė vėliau buvo vadinta stotimi (stacija); bajorai privalė taip pat pareikalavus duoti vežimus.

Be tarnybos bajorų dvarų žmonės duodavo duoklę. Esant naturaliam ūkiui, viešpatavusiam visam Didžiosios Kunigaikštijos plote, buvo tai ūkio vaisių duoklės — mezliavos ir piliavos. Aukštaičiai ir žemaičiai supildavo rugių ir avižų, pristatydavo šieno. Ta duoklė vadinosi oficialine gudų kalba iš lietuvių kalbos *diaklo*.

Kiek kokių daiktų reikėdavo pristatyti, šiandien mes negalime tikrai pasakyti, nes neturime šaltinių, ypačiai tikrąjai Lietuvai. Nėra abejonės, jog viską nulemdavo paprotys, nuo jo pareidavo duoklių ir darbų didumas; tuo galima išaiškinti ir tai, kad jos nebuvo vienodos, bet įvairiavo įvairiose lietuvių valstybės dalyse. Didysis kunigaikštis gaudavo duoklės tik iš tų žemių, kurios jam tiesioginai priklausė; o tose kunigaikštijose, kur valdė šiaip kunigaikščiai, duoklės ir tarnyba (lažos) ėjo išimtinai tiems kunigaikščiams. Didysis kunigaikštis negalėjo stačiai ko nors reikalauti iš šitų kunigaikščių gyventojų.

6. Sodybos.—Žemesnieji gyventojų sluoksniai.

Sodybos. Kaip apsigyveno ir apsėdo pirmieji lietuviai, iki šiol dar neištirta. Sprendžiant iš to, kaip jie

vėliau tose žemėse gyveno, galima spėti, kad apsigyvendavo dvejopai — vienasėdžiais ir sodžiais. Vienasėdžius vėliau užtinkame pietinėse gudų žemėse; tikroji gi Lietuva, matyti, velyjo gyventi sodžiais. Kaip jau minėta, ji buvo stangiau gyvenama, negu kitos valstybės dalys. Keletas sodžių ar vienasėdžių sudarydavo valsčių, kaipo valdymo (administracijos) vienetą.

Mes taip pat nežinome, kokia buvo seniau ūkio vieneta. Pamatan dėta, iš vėlesnių žinių sprendžiant, tie žemės plotai, kurie galima aparti ar apversti žambriu, ariant dviem jaučiais, vienu arba dviem arkliais. Tokia vieneta vadinosi *varstu* (varsna) (pas vokiečius *Hufe*, pas rusus ir gudus *socha*.) Ūkio vidurkis buvo kiemas, ar dūmas, t. y. ūkio sodyba. Kaip matyti iš vėlesnių žinių, tasai ūkis buvo vedamas dirvonus plėšiant; dirvų netręšiant, buvo ariami tie laukai, kurie tam dalykui labiau tikdavo, ir gabalais arba sklypais. Del tos priežasties kiekvienas ūkininkas turėjo tokių sklypų po keletą, jų didumas nebuvo vienodas, žiūrint į žemės gerumą, į ūkio pajėgas. Laukai neturėjo tvirtų sienų, niekas jų nematavo.

Liuosieji žmonės ir vergai. Kaip ir kiekvienoje pirmykštėje visuomenėje, taip ir Lietuvoj, buvo išsiplatinusi vergija. Vergus vadindavo pririštu gaivalu, t. y. tokiu, kuris negali liuosai keltis kur nori. Vergas buvo nuosavybė ir teisės žvilgsniu nebuvo asmuo. Vergų atsirasdavo per karus: jais virsdavo karo belaisviai. Vergija buvo paveldima, t. y. vergų vaikai būdavo taip pat vergai. Žinoma, buvo galima pačiam virsti vergu, didžiai nusidėjus, taip pat neištesėjus išpildyti pasižadėjimų, arba skolų neišmokėjus. Vergai gyveno arba dvaruose pas tuos, kieno jie buvo nuosavybė, arba ant žemės, jiems patiems priklausomos; iš tos žemės, kurią apdirbdavo, turėjo išmaitinti save ir savo šeimyną, duoti duokles ir eiti tarnybą ponui, sulyg jo nuožiūra. Smulkiau išrodyti, koks buvo tų žmonių padėjimas, kokias sunkenybes jie nešė, mes betgi negalime, neturėdami tikslesnių žinių.

Likusieji žmonės, kurie pirmiau sudarydavo visame krašte didžiumą, laikui bėgant skaidosi; iš vienos pusės iš jų tarpo išsiskiria aukštesnysis bajorų luomas ir kyla aukštyn, kiti gi puola žemyn. Ir vėl tik iš vėlesnių ži-

nių galime susekti, jog jau tuo laiku išnyko liuosieji žmonės, turį nuosavios žemės. Jie turėjo išsižadėti nuosavios žemės, virto bežemiais gyventojais, skaitėsi atsisėdusiais ant svetimos žemės, būtent, didžiojo kunigaikščio arba šiaip kunigaikščių. Jie privalė jų naudai duokles duoti ir tarnybas eiti. Bet tie žmonės, vėliau vadinami judriais (pochožije), t. y. galinčiais kitur kraustytis, pasiliko ir toliau asmenys teisės žvilgsniu; jie tebeturėjo teisės apleisti jų gyvenamą žemę ir kraustytis kur kitur.

Antroji gadynė

nuo 1386 m. iki 1569 m.

1386 m. užėmė lenkų sostą nuėjęs užkuriais už jų karalaitės Jadvygos, didysis Lietuvos kunigaikštis Jogaila. Tasai atsitikimas buvo abiejų valstybių vidaus priežasčių išdavinys ir turėjo įtakos Lietuvos likime. Todel nuo to laiko skaitome naują Lietuvos istorijos gadynę, nors ne pačios vestuvės tat padarė. Atmainos, dešimtimis ir šimtais metų vykinamos, negali rištis su kokia nors tikslia data. Buvo tai ponų-didikų stiprėjimo ir bajorų luomo atsiradimo metas. Baigiasi toji gadynė 1569 m., kai Lietuvos bajorai lenkų padedami galutinai laimėjo ir tatai pasireiškė Liublino unijos forma.

1. Teisinis bei valstybinis Lietuvos santykis su Lenkija 1386—1569 m.

Teisiniai-valstybiniai santykiai, kurie atsirado tarp Lietuvos ir Lenkijos didįjį kunigaikštį Jogailą pakvietus į lenkų sostą, raštijoj žymimi, kaipo tų dviejų kraštų unija. Teisės žvilgsniu žiūrint, nėra tatai teisinga. Visų pirma reikia atskirti laiko tarpas tarp 1386 m. iki 1401 m. nuo laiko tarpo 1401 m. iki 1563 metų.

Lietuvos santykiai su Lenkija tarp 1386 ir 1401 m. Tie santykiai yra nustatyti tik viename akte, viename dokumente, kurį padarė Jogaila rugpiūčio mėn. 18 d. 1385 Krėvos pilyje. Tasai aktas, klaidingai vadinamas *Krėvos unijos* aktu, išreiškia tik tai, ką buvo Jogaila apsiėmęs padaryti, jeigu jį išrinktų lenkų karalium. Jis žadėjo tuomet priimti krikštą su savo šeimyna ir visu kraštu, paleisti lenkų vergus, atsilyginti pinigais Andėgavėno (Anžių) dinastijai už iširusias piršlybas tarp Jadvygos ir austrų Vilimo, ir t. t.

Apie tat, kaip turėjo vėliau susidaryti Lietuvos santykiai su Lenkija, buvo parašyta tik keletas žodžių, būtent, kad Jogaila savo žemes Lietuvoj ir Gudijoj prijungs visam laikui prie Lenkijos. Šitą sutartį Jogaila padarė, pritarus jo vyriškiems giminaičiams, nesiklausus visuomenės. Nuo tos valandos, kai išsipildė ta sąlyga, su kuria Jogailos apsiėmimai įgijo vertybės, t. y. kai jis buvo išrinktas lenkų karalium, kaipo Jadvygos užkurys, Jogaila naujo akto neberašė; kad Jogaila išpildys savo prižadus, laidavo kaletas jo giminaičių, kurie pasiliko Lenkijoj užstatais.

Ir Krėvos dokumento žodžiai, ir vėlybesnieji Lietuvos su Lenkija santykiai patvirtino, kad Jogaila buvo sumanęs Lietuvą įjungti į Lenkiją, arba, kitaip sakant, inkorporuoti; Lietuva turėjo virsti lenkų valstybės dalimi, kurios sostas tenka Jogailai ir jo vyriškiems įpėdiniams. Šiaip Lietuva galėjo pasilikti sau atskirų teisių, nes ir pačioj Lenkijoj buvo tokių teritorijų, kurios buvo neatskiriamos dalys, bet turėjo savų teisių. Jogaila buvo manęs valdyti didžiąją Lietuvos kunigaikštiją pats, betarpiškai. Bet tatai pasirodė esąs negalimas daiktas ir tenai teko pastatyti atskiras vietininkas; apie tai plačiau bus žemiau kalbama. Lietuva savo įstaigomis ir sutvarkymu taip didžiai skyrėsi nuo Lenkijos, kad negalima buvo laukti tų dviejų valstybių susijungimo. Berods, didysis kunigaikštis, turėdamas visą valdžią, pritarus šeimynai, pats galėjo liuosai nustatyti Lietuvos santykius su Lenkija; bet ištikrųjų kunigaikščių ir bajorų gaivalai buvo perstiprūs Lietuvoje, ir jie, pakėlus agitaciją, ypačiai Vytautui, pradėjo didžiai priešintis tokiam susiliejimui. Del tos priežasties pasidarė neišvengiamas daiktas tie santykiai naujai peržiū-

rėti. Tokiu būdu įvyko 1401 m. vadinamoji *Vilniaus unija*.

Unijos 1401, 1413, 1432—3 metais. Teisės bei valstybių santykius Lietuvos su Lenkija nuo XV amžiaus pradžios nustatydavo sutartys, vadinamos unijos aktais. Tas sutartis Lietuva, visuomet norėdama būti nepriklausoma, darydavo tik tuomet, kaip pavojus gresdavo iš šalies ir ji buvo nusilpnėjusi. Tokiose aplinkybėse ji turėjo taikintis su Lenkija, o ši iš savo pusės būtinai stengėsi uniją įvykinti; tokių gerų progų Lenkija neapleisdavo nepasinaudojus. Bet Lietuva savo keliu, vėl sustiprėjus, naudojosi Lenkijos apsilpimu. Taip įvyko 1401 m. vadinamoji vilniškė unija, kai Vytautas buvo totorių sumuštas ties Vorksla, 1413 m. įvyko Gardelio (Horodlės) unija, kai Vytautas turėjo diplomatijos nepasisekimų; taip pat 1432—3 m. kunigaikštis Zigmantas, Kęstučio sūnus, pats savo pajėgomis neištesėjo pergalėti Švidrigailos ir turėjo vienytis tam tikslui su Lenkija.

Jeigu 1386 m. Lietuvos visuomenė visai nedalyvavo, nustatant teisinius bei valstybinius santykius, tarp besivienijančių kraštų, tai kas kita buvo 1401 m. unijos metu. Žinant tikrąją bajorų sluoksnio galybę, o norint, kad ryšiai būtų stiprūs, nebuvo galima apseiti be jų; ir visose vėlybesnėse unijose, greta paties didžiojo Lietuvos kunigaikščio, lenkų karaliaus, ir jo pavaduotojo Lietuvoje, taip pat didžiuoju kunigaikščiu vadinamo, iš Lietuvių šono dalyvaudavo taip pat bajorai. Paprastai prie unijos kviesdavo visus Lietuvos bajorus, t. y. tuos, kurie gyveno tikrojoj Lietuvoj, jeigu jie buvo katalikų tikybos; žinoma, ne visi patys dalyvaudavo unijose, bet visuomet aktuose nurodydavo, jog tam pritaria visi Lietuvos bajorai. Ištikrųjų 1401 ir 1413 m. unijose daug bajorų dalyvavo, tik 1432—3 metų unija apsiėjo su mažesniu jų skaičiumi; daugumas pasirašiųsiųjų buvo valdininkai. Šitie bajorai arba surašydavo atskirą aktą, greta akto iš didžiojo kunigaikščio pusės, kaip tat buvo 1401 ir 1413 m., arba didysis kunigaikštis surašydavo du aktu, ir prie vieno jų bajorai prikabindavo savo antspaudus, kaip tat atsitiko per 1432—3 metų uniją. Vadinasi, unija susidarydavo iš

4 aktų: 1) lenkų karaliaus, 2) didžiojo Lietuvos kunigaikščio (pavaduotojo), 3) lenkų karaliaus tarybos (rodos) ir 4) visų Lietuvos bajorų. Tais aktais apsimainydavo—lietuvių aktą gaudavo lenkai, o lenkų—lietuviai. Tiktai 1413 m. lenkų karalius ir didysis kunigaikštis bendrai parašė vieną aktą, bet užtat dviem egzemplioriais—Lietuvai ir Lenkijai.

Tik vieną sykį visi aktai buvo padaryti toj pačioj vietoj, būtent, Gardelio unijos aktai 1413 metais, nes tuomet Gardelyje vienu laiku buvo abudu valdovu—lenkų karalius, jo pavaduotojas, didysis Lietuvos kunigaikštis, lenkų karaliaus taryba ir Lietuvos bajorai; paprastai gi tuos aktus surašydavo įvairiose vietose. Taip 1401 m. lenkų karaliaus, didžiojo Lietuvos kunigaikščio ir lietuvių bajorų aktai buvo išduoti Vilniuje, lenkų karaliaus tarybos aktas buvo surašytas Radome. Darant uniją 1432—3 metais, paėmus Zigmantui, Kęstučio sūnui, didžiojo Lietuvos kunigaikščio valdžią, šio kunigaikščio aktai buvo surašyti Gardine (1432 m.), toliau gi abu lenkų aktu Krokuvoje (1433 m.) ir pagaliau Zigmanto aktas su bajorų antspaudais (taigi teisingiau bus tat bajorų aktas) Trakuose (1433 m.). Reikia tačiau pridėti, jog tie aktai buvo vienodi, kartais net tolygūs, bet kartais vėl skyrėsi nuo vienas kito, būdavo net didelių pamatinių skirtumų. Bet atsiminus viduriniu amžių įstatymų leidžiamąją techniką, nebuvo tatai nuostabus daiktas.

Jau atsižiūrint į unijos rašto formą, abi besideranti pusi buvo lygi. O kai del turinio, tai dokumentuose dar ilgą laiką išlikdavo išsireiškimų, kurie sakydavo apie Lietuvos įjungimą į Lenkiją, vadinasi, apie didžiosios kunigaikštijos priklausymą Lenkijai, kaipo sudedamosios dalies; bet teisės dėsniai apskritai rodydavo visai kitokios rūšies abiejų valstybių santykį. 1401 m. susijungimas buvo asmeninė unija; tat reiškia, kad abudu kraštu turėjo bendrą valdovą. Viename asmenyje susiliedavo dviejų valstybių garbė ir valdžia—lenkų karaliaus ir didžiojo, teisingiau vyriausiojo, Lietuvos kunigaikščio, nes toks buvo vėliau nuolatinis pavadinimas. Lietuvoj tačiau toksai vyriausiasis kunigaikštis nuo 1401 m. viešpatavo netiesioginai, nebetarpiškai. Nuo to laiko čia valdė jo pavaduotojas, kuris, kaipo didysis ku-

nigaikštis, čia šalindavo vyriausiąjį. Unijos nustatydavo taip pat teisinį didžiojo kunigaikščio padėjimą, ir pažymėdavo, jog šiam mirus valdžia Lietuvoj turi grįžti vyriausiajam kunigaikščiui (1401, 1432 m.), arba nustatydavo, kaip šis didysis kunigaikštis turės būti išrinktas (1432—3). Bet kadangi paveldimoji monarchija buvo tiktai Lietuva, o Lenkija jau pirmaisiais XV amžiaus dešimtmečiais perėjo į renkamųjų monarchijų eiles, ir Jogailos sūnūs užimdavo Lenkijos sostą tiktai kaipo išrinktieji, tai unija galima buvo lengvai išardyti, jeigu lenkų karaliaus valdžia patektų į kitas, ne į didžiojo Lietuvos kunigaikščio rankas. Todel unijos aktai pasergėdavo, jog renkant lenkų karalius dalyvauja Lietuva, t. y. didysis kunigaikštis ir bajorai, be to, tiktai patariamuoju balsu. Šitokiu būdu stengtasi apsidrausti bendruose pasitarimuose, kad lenkų karalium būtų išrinktas toks asmuo, kuris paveldėjimo keliu turės apimti didžiojo Lietuvos kunigaikščio valdžią. Vadinasi, unija tokiu būdu neišyra, bet pasilieka nuolatos abi valstybi jungianti įstaiga-sutartis.

Abiejų valstybių sąjunga buvo grynai politikinė, todel be abejonės turėjo būti bendra jųdviejų politika su kitomis valstybėmis. O kadangi ne retai lenkų karalių ir didžiųjų Lietuvos kunigaikščių (pavaduotojų) politika praktikoje skirdavosi, tai stengdavos, rašydami unijos aktus, tatai prašalinti. Tiedvi valstybi viena antrą privalė skubintis gelbėti ir gerų patarimų duoti, padėti karo ginklu (sulyg 1401 m. unija), atspiriant priešininką, valstybės priešininkas laikyti per savo priešininkus ir naikinti juos (1413, 1432-3). Paskutinėje unijoje buvo aiškiai pažymėta, kad neturi vertybės tos sutartys, kurios padaryta vienos valstybės kitos nenaudai. Toji pat ūnija uždėjo pareigas tai valstybei, kuri naudosis talka, laikyti ir maitinti atsiųstus talkininkus. Bet jeigu šie turėdavo nuostolių, tai negalėjo reikalauti atlyginimo.

Toki buvo pamatiniai unijos dėsniai. Berods, buvo tuose aktuose ir įvairių kitokių sutarimų, bet jie nepaliečia teisinių bei valstybinių abiejų valstybių savitarpio santykių. Įdomiausia, kad unijose buvo du labiausiai jungiančiu dalyku: vienas — suteikimas Gardelio unijoj Lietuvos bajorams lenkų šlėktos herbų, kurie padarė pa-

grindą abiejų valstybių heraldijos ryšiui. Tatai buvo labai svarbu stipriojo lietuvių visuomenės sluoksnio išsiplėtojimui, bet neturėjo įtakos abiejų valstybių santykiuose. Antras dalykas—yra tai paminėjimas Gardelio unijoj, kad gali būti bendri lietuvių ir lenkų suvažiavimai bendriems reikalams aptarti ir išrišti. Toki suvažiavimai ne sykį būdavo, bet iš to nekildavo jokios bendros įstaigos; kiekvienas suvažiavimas tardavo reikalus skyrium, neatsižvelgdamas į kitus, nebuvo nė bendrų nutarimų, skyrium buvo lenkų, skyrium lietuvių. Kai kurie akto punktai kalbėdavo apie kraitį ir dalį didiesiems Lietuvos kunigaikščiams, apie išrišimą kai kurių savo ginčų del sričių (1432-3 m.) ir t. t.

Išsiskiria iš kitų vienas aktas, būtent — 1413 m. unijos dokumentas, surašytas bendrai Jogailos ir Vytauto; pasižymi jisai tuo, jog tasai aktas drauge buvo ir privilėgija bajorams; vadinasi, jame buvo daug nutarimų, kurie neturėjo vertybės valstybiniuose teisės santykiuose Lietuvos su Lenkija, bet turėjo vertybės vidaus santykiuose su tąja visuomenės klase, kuri reikėjo jos reikalavimams nusileidžiant palenkti prie unijos. Tuos straipsnius, kurie yra privilėgijų pobūdžio, apsvarstysime kitoj vietoj.

Lietuvos ir Lenkijos santykiai iki 1569 m. 1432—3 m. unija buvo dar sykį patvirtinta 1434 m., vėliau dar sykį 1439—1440, įvykus sosto atmainai Lenkijoj. 1440 m. pertrūko ryšiai Lietuvos su Lenkija, užėmus Lietuvių valstybės sostą didžiajam kunigaikščiui, nepripažįstančiam Lenkijos viršenybės. Toksai padėjimas tęsėsi tiktai iki 1447 m., kai pakvietus Kazimierą Jogailaitį į lenkų sostą, vėl grįžo tų dviejų valstybių sąjunga, būtent asmeninės unijos forma. Tuomet nebekurta atskiro „urėdo“—didžiojo kunigaikščio (pavaduotojo) Lietuvoje, kaip tat buvo pirmiau, bet jau lenkų karalius buvo drauge didysis Lietuvos kunigaikštis ir jis pats abiejur valdydavo. Bet Kazimiero laikais (1447—1492) unija nebuvo panaujinta. Kazimierui mirus vėl unija trūko, nes Lenkijoj sostą užėmė Jonas Albrektas, ir Lietuvoj valdovu tapo didysis kunigaikštis Aleksandras. Buvo vėl pradėtos derybos, kurios pasibaigė vadinamąja *Vilniaus 1499 metų unija.* Šita sutartim lenkų

karaliaus ir didžiosios kunigaikštijos tarybos patvirtino aktus, kurie buvo padaryti lenkų seimo ir Lietuvos bajorų 1413 m. Krokuvoj ir Vilniuje. Čia buvo įnešta tik tokių atmainų, kurios pažymėjo abiejų pusių dalyvavimą valdovų rinkimuose ir prašalino tuos nutarimus, kurie galėtų priešintis visiškai abiejų valstybių lygybei. Nors 1499 m. buvo patvirtinti senesnieji aktai, turintieji unijos pobūdį, tačiau negali čionai būti kalbos apie tų valstybių susijungimą unija, nes abi valstybi turėjo atskirus valdovus. Taigi 1499 m. sutartis yra tiktai sutarties aktas, kur buvo pripažinta abiem pusėm teisė rinkti sau valdovus ir tai toliau galėjo vesti prie unijos. Mirus Jonui Albrechtui, buvo atnaujintos derybos del unijos. Buvo sutarta unija per lenkų seimą Petrakave 1501 m.; sutartį priėmė iš lenkų pusės seimas, kuris, nėsant karaliaus, turėjo visą valdžią, o iš lietuvių pusės — didžiojo kunigaikščio ir lietuvių seimo atstovai. Sutartį patvirtino Aleksandras, kaipo didysis kunigaikštis tais pačiais 1501 m. Melnike ir iš tenai atsirado *Melniko unijos* vardas. Abu kraštu nuo to laiko žadėjo turėti vieną valdovą, bendrai renkamą Lenkijoj. Visus bendrus reikalus, kurie lietė abidvi valstybi, sutarė bendrai atlikinėti. Matyti, jau buvo noro stamantriau susijungti unija, bet dar nesudaryta jokių kitų bendrų įstaigų, be valdovo asmens; galimas dalykas—berods, tatai nėra aišku—kad jau buvo galvota ir apie kokius bendrus seimus. Šitą sutartį turėjo patvirtinti dar lietuvių seimas, bet tasai nesutiko.

Taigi vadinamoji Melniko unija pasiliko tik sumanymas (projektas). Abiejų kraštų sąjunga ir toliau rėmėsi tuo, kad Lietuvos kunigaikštis buvo ir lenkų karalius.

Taip buvo nuo 1501 m. iki 1506 m., valdant Aleksandrui, taip pat buvo valdant Zigmantui I (1506 — 1548 m.) ir Zigmantui Augustui (nuo 1548 m.), kurie priėmė valdžią abiejose valstybėse, kaipo išrinktieji skyrium Lietuvoj ir skyrium Lenkijoj. Taigi unija pasiliko iki 1569 m., kaipo asmeninė unija, nenustatyta tiksliau nė jokiais naujais aktais. Tiktai Liublino seimas 1569 metais pakeitė tą santykį aktais, kurie sudarė Liublino uniją.

Unijos išdaviniai. Sąjunga su Lenkija padarė įtakos Lietuvos sutvarkyme. Lietuvos diduomenė ir bajorai ne vieną dalyką parsinešė iš Lenkijos. Nebuvo tai aklas pamėgdžiojimas; jie pritaikindavo Lenkijos formas, jeigu nepakakdavo savųjų, arba reikėdavo pakeisti naujomis, kurios tiko viešpataujančiam luomui. Retas kuris įtaisymas buvo imtas be permainų. Paprastai jie buvo taikinami prie savų sąlygų, pertaisomi, perliejami į naujas formas. Tai paprastas visokių pajėmų (recepcijų) kelias. Tauta visuomet, kaip ir pavienis žmogus, neieško savo pajėgomis naujų takų, jeigu randa jau kitų padarytų. Dažnai esti perkeliamas vardas, bet ne retai kitokiu turiniu. Imdama iš Europas pavyzdžių arba tiesiai, arba per Lenkiją, savo plėtojimesi Lietuva nutolo nuo gudų šalių, kurios turėjo atskirą kultūros ir sutvarkymo tipą, visai kitokį, negu rusų žemės, kurios buvo sudariusios atskirą Maskvos kunigaikštiją ir ėjo savais keliais, plėtodamos savuosius gaivalus su priemaišomis, einančiomis iš rytų, nuo totorių, ir iš pietų, nuo Bizantijos.

Tasai susijungimas perkirto naturalinį lietuvių valstybės augimą. Į uniją traukė atsirandąs bajorų luomas; diduomenė buvo dar stipri ir ji viena buvo tvarkąs ir tveriąs gaivalas Lietuvoje; bajorų gi įsigalėjimas ir jų savivaliavimas pražudė Lietuvą, nedavęs jai sustiprėti ir išaugti.

Tasai lietuvių valstybės artinimasis į vakarų pavaizdus tęsėsi ilgą laiką, iki XVI amžiaus, kai baigėsi toji gadynė ir dar neprigijo svetimi pavyzdžiai. Dažnai nebuvo lengvas daiktas prisitaikinti prie naujų supratimų (sąvokų). Ne retai įstaigos senos ir naujos taip nutoldavo nuo viena kitos, kad sunkiai tegalima buvo įsprausti senosios formos į naująsias. Visuomeninis Lietuvos sutvarkymas rėmėsi priklausomybe, kur vieni valdė kitus, tverdami kaip ir piramidą, kurios viršūnėj buvo didysis kunigaikštis, o tarp atskirų klasių nebuvo griežtų skirtumų; į jų vietą atėjo nauja tvarka, luominė, pripažįstanti keletą sluoksnių, griežtai, aštriai, nuo vienas kito atskirtų. Reikalinga buvo pritaikinti bajoro ar valstiečio sąvoka prie lietuvių santykių, atsakyti į užklausimą, kas bus bajoras, o kas valstietis. Sunkus tai buvo uždavinys. Jau 1387 m. prasideda Lietuvos

perstatymas, o tik XVI amžiuje Lietuvos visuomenės santykiai įgyja tikrus luomus. Ir tai anaiptol nebuvo jie lygūs savo prasme lenkų terminams. Valstybės tvarka (įtaisymas) Lietuvoje rėmėsi absoliutine didžiojo kunigaikščio valdžia ir tokios pat valdžios turėjo daugybė kunigaikščių savo srityse; jų vietą turėjo užimti ribota monarcho valdžia, kurią jisai pasidalydavo su luomais. Ir čia nelengva buvo peršokti nuo vienos tvarkos prie kitos.

Tasai plėtojimasis augo tai palengva, tai šuoliais, tai vėl susilaikydamas. Kai kurias įstaigas įvesdindavo valdovas, sekdamas lenkais toms valstybėms suartinti, artimesnei sąjungai padaryti; tai vėl bajorų visuomenė pati priimdavo svetimas formas, reikalaudama naujų įstaigų, sulyg lenkų pavyzdžiais. Tasai plėtojimasis ėjo neatsižvelgiant į uniją su lenkais: kartais tais laiko tarpais, kai Lietuva stengėsi pertraukti uniją, atsikratyti Lenkijos, pasiskolindavo iš lenkų įstaigų formas, nes buvo tam reikalo. Atsiradusieji reikalai plėtojosi ir todel teko vėl imtis naujų teisių pavyzdžių.

Kultūros ir įstaigų skirtumas Lietuvoje ir Lenkijoje padarė tat, kad Jogailos sumanytoji inkorporacija (įjungimas) negalėjo pavykti. Asmeninė unija labiau atsakė sugyvenimo sąlygoms. Vėliau valstybėms suvienodėjus savo įtaisymais ir kultūra, galima buvo manyti apie artimesnį valstybių susijungimą ir tik tuomet tebuvo galima jis įvykinti, buvo galima asmeninė unija pakeisti realine, stipresniu ryšiu.

2. Valstybės plotas.

Lietuvos valstybės plotas per tą laiko tarpą nuo XIV amžio pradžios iki—XV a. pradžios dar padidėjo; o jau XV amž. baigiantis atpuolė kai kurios žemės.

Tikroji Lietuva. Nuo 1413 m. buvo prijungti prie Lietuvos Žemaičiai; jie buvo priskaityti prie tikrosios Lietuvos, nors turėjo ir kai kurių savo ypatybių. Palenkė (Podlasie) platesne to žodžio prasme, kur valdė Gediminaičiai, ne visą laiką pasiliko prie Lietuvos.

1391 m. didelę jos dalį gavo, kaipo lietuvių lėną, mazovų kunigaikštis Janušis. Baigiantis XIV amžiui ir prasidėjus XV-jam grįžo Palenkės dalis prie Lietuvos, bet Drohičino ir Melniko žemes pasilaikė savo rankose mazovų kunigaikštija iki 1443 m., kai jos buvo išpirktos. Palenkės vardą toje gadynėje beturėjo tik tiedvi žemi ir apėmė dar trečią Bielsko žemę, kuri lygiai su anom dviem buvo stipriai lenkų kolonizuota. Kita gi platesnėsės Palenkės dalis neišlaikė vienybės: Kamenco apskritis įėjo į Trakų žemę, Brastos žemė turėjo atskirus vietininkus, Kobriną turėjo atskiri kunigaikščiai, paskui karalienė Bona, ir tik jai mirus, betarpiškai priklausė didžiojo kunigaikščio valdžiai. Palenkėje dar ilgai, net iki XVI amžiaus, užsiliko atskiros kunigaikštijos: Turovo, Pinsko, Slucko ir t.t.; tačiau jos palengva nyko.

Sritys. Už tikrosios Lietuvos ribų kas kartas vis labiau stiprėjo Lietuvių valdymas. Polocko žemė dar turėjo savo atskirus kunigaikščius, paprastai Gediminaičius; bet jau nuo 1437 m. ją nuolatos valdė didžiojo kunigaikščio vietininkai. Taip pat ir Vitebsko žemėje, kuri kurį laiką turėjo atskirus savo valdovus, ne visuomet pripažįstančius didžiojo kunigaikščio valdžią, taigi ir čia nuo 1440 m. galutinai atsisėdo didžiojo kunigaikščio vietininkas. Kijevo žemė taip pat turėjo savo kunigaikščius, bet juos sodino čia paprastai didysis kunigaikštis; paskutinis Kijevo kunigaikštis mirė 1470 m. ir nuo to laiko Kijevas buvo atiduotas tiesioginei didžiojo kunigaikščio valdžiai. Del Volyniaus ir Podoliaus ilgą laiką Lietuva turėjo kovoti su Lenkija; pagaliau prie Lietuvos pasiliko Volynius (be Cholmo ir Belzos žemių), ir rytų Podolius. — Betarpiškai čia ėmė tikrai valdyti didieji kunigaikščiai, tik Švidrigailai mirus (1452 m.), kuris čionai turėjo didžiausios atramos.

XIV amž. baigiantis išplatino savo valdžią Lietuva ir Smolensko žemėje: užėmė Viazmą, Bielską ir t. t. Valdymas buvo betarpis, bet baigiantis XV ir prasidėjus XVI amžiui Lietuva nustoja visos Smolenko žemės, kurią atėmė Maskva; 1494 m. atkrito Viazma, 1503 m. Bielskas, Toropcas, 1514 m. pats Smolenskas. Černigovo-Sieversko žemė, kurios tik mažą dalį valdė Lietuvos ku-

nigaikščiai, turėdama daug savų kunigaikščių, nuolatos svyravo tarp Maskvos ir Lietuvos; pagaliau paskutiniais XV amž. ir pirmaisiais XVI amž. metais ta teritorija galutinai atiteko Maskvai.

Žemių ir sričių privilėgijos. Visame Lietuvos gyvenime, visuomenės ir valstybės, didelės įtaikos padarė žemių ir sričių privilėgijos; jos daugiausia įnešė permainų į visuomenės gyvenimą, suteikdamos naujų teisės sąvokų; jos taip pat virto pamatu, ant kurio vėliau išdygo eilė naujų įstaigų Lietuvos visuomenėje.
Lietuvių žemių privilėgijos reikia padalyti į dvi grupi, dargi veikiau į tris. Pirmoji grupė — tai privilėgijos, vadinamos (berods, neteisingai) visuotinėmis; antroji grupė — privilėgijos, duodamos sritims; šitoje grupėje reikia atskirti dar dvi grupeli, kuriedvi skyrėsi nuo anų savo teisine vertybe.

Žemių privilėgijos. Pirmosios grupės priešakyje stovi Vilniaus 1387 m. privilėgija, stamantriai surišta su lietuvių-lenkų unijos klausimu. Tolimesnėji privilėgija yra unijos aktas, parašytas Jogailos ir Vytauto Gardelyje 1413 m.; šioj pakartota ir praplatinta tas, kas buvo pirmojoj (1387 m.) privilėgijoj, ir dar jos dėsniai sumaišyti su dėsniais, paliečiančiais santykius su Lenkija. Trečioji iš eilės privilėgija, parašyta Gardine 1432 m., yra sudėta karaliaus Jogailos vardu jo komisarų, bet paties karaliaus nepripažinta, nors jisai ir buvo komisarams davęs pilnintelį įgaliojimą; taigi toji privilėgija neturėjo teisinės vertybės. Beveik žodis po žodžio sutampa su jąja didžiojo kunigaikščio Zigmanto, Kęstučio sūnaus, 1434 m. Trakų privilėgija. Penktoji privilėgija, kuri yra parašyta bene 1440 m., t. y. Kazimierui tuojau valdžią užėmus, pražuvo visai; tur būti, daugumas dalykų čia sutampa su sekamąja, suteikta to paties valdovo 1447 metais Vilniuje, prieš jam priėmus Lenkijos vainiką. Tą privilėgiją 1492 m. atkartojo ir praplatino ją kai kuriais straipsniais paėmęs valdžią Lietuvoje Aleksandras. Naujų privilėgijų suteikė savo viešpatavimo pradžioj Zigmantas I. Tasai valdovas išleido vėliau (1529 m.) Vilniuje tris privilėgijas, būtent patvirtino visas teises, išrinko didžiuoju kunigaikščiu

savo sūnų Zigmantą Augustą ir patvirtino Gardelio privilėgiją, kuri buvo perdirbusi valstybės unijų 1492 ir ir 1506 m. privilėgijas. Šitą privilėgiją Vilniuje atkartojo Zigmantas Augustas 1547 m.; 1551 metais Vilniuje vėl transumpto pavidalu jis patvirtino senąsias privilėgijas, pradėjus nuo Gardelio privilėgijos. Berods, buvo praleistos 1432—3 metais išleistosios privilėgijos ir pridėta keletas kitų aktų, savo turiniu sujungtų su privilėgijomis. Savo viešpatavimo pabaigoje Zigmantas suteikė keletą specialinių privilėgijų: Vilniaus 1563 m. del nekatalikų (schizmatikų) teisių sulyginimo su katalikais, Bielske 1564 m. del pavieto seimelių įvedimo.

Pirmosios privilėgijos buvo suteikiamos išimtinai tiktai tikrajai Lietuvai (vadinasi, su Palenke, o nuo 1413 m. su Žemaičiais); jos nelietė kitų sričių, būtent, Polocko, Vitebsko, Smolensko, Kijevo, Volyniaus ir Černigovo-Sieversko sričių. Todel neteisingai yra vadinamos tokios privilėgijos visuotinėmis, bendromis visai Lietuvai. Bene pirma privilėgija, kuri apėmė visą Lietuvos valstybę, buvo išleista 1492 m. Šitos privilėgijos, kurios del trumpumo vadinsime žemės privilėgijomis, priderėjo prie luominių rūšies, gerai pažįstamų Europos vakaruose.

Kaip apskritai žemės privilėgijose, jose suteikiama įvairios laisvės aukštesniems visuomenės sluoksniams, taigi pirmiausia naujam bajorų luomui, kuris išsivystė iš kunigaikščių ir padermių seniūnų bei karžygių; tik pro šalį eidamos suteikia jos teises kunigams ir miestelėnams; be to, jau matome jas, kaip ir Europos vakarų privilėgijas, mažinant valdovo teises; pažymėtini ypačiai yra 1492 m. privilėgijos dėsniai, kurie išskiria didžiojo kunigaikščio tarybą.

Žemaičių ir Palenkės privilėgijos. Iš tų visų žemių, kurios sudarydavo tikrąją Lietuvą, dvi naudodamiesi bendromis privilėgijomis, be to, dar gavo atskirų savų privilėgijų; tos privilėgijos greičiau primena sričių privilėgijas, bet randasi tarp anų žemių privilėgijų, kurios atsižiūri į saviškas jų plėtojimosi sąlygas ir į tų kraštų įtaisymus. Yra tai Žemaičių ir Palenkės žemės.

Žemaičiai, vėlai teprijungti prie lietuvių valstybės, žymiai skyrėsi nuo jos ir tuo, kad Žemaičių visuo-

menės išsiplėtojimas buvo vėlybesnis ir pati visuomenė jau turėjo stiprios įtakos parodžiusi kai kuriuose įtaisymuose. Pražuvo pirmosios privilėgijos, kurias buvo davę Žemaičiams Jogaila, Vytautas, Zigmantas, Kęstučio sūnus, Kazimieras; pasiliko tik 1492 metais Aleksandro duotoji privilėgija; jisai tikriausiai bus pamatan padėjęs Kazimiero, tik šiek tiek papildęs. Patvirtino tą paskutinę privilėgiją du Jogailaičiu, nedarydamu joje jokių atmainų (1567 ir 1569 m.).

Kitokios buvo Palenkės privilėgijos. Drohičino ir Melniko žemės sulyg Jogailos 1391 m. sutarimu nuo XIV amž. pabaigos iki 1443 m. pasiliko mazovų kunigaikščių rankose; trumpesnį laiką buvo jų rankose Bielsko žemė. Ir tuomet ir vėliau, lietuviams valdant, atplūdo tenai daug mazovų bajorų, kurie rado gerą ir labai tinkamą vietą nausėdijoms steigti (kolonizuoti), ir jie padarė čionai savo įtakos. Tie bajorai atsinešė su savim savo teises, savas lenkų-mazovų įstaigas (institucijas). Perstiprus buvo tat gaivalas, kad kunigaikštis galėtų į juos neatsižiūrėti. Jau Kazimieras, su jais skaitydamasis, pražuvusia privilėgija suteikė Drohičino žemei (matyti, apimdamas tuo vardu ir Melniko žemę) lenkų teismą ir teismo formas; tik nėra žinoma, kaip plačiai. 1516 m. Zigmantas I įvesdino čionai ištisai tas teises, teišmesdamas iš jų kai kuriuos mažmožius. Patvirtino tą aktą 1547 m. Zigmantas Augustas.

Trečioji žemė, sudaranti Palenkę, būtent, Bielsko, gavo lenkų teises iš didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1547 metais, tasai valdovas tatai patvirtino dar 1563 m.

Sričių privilėgijos. Kitokios buvo likusios sričių privilėgijos, kurios buvo suteikiamos pavienėms sritims, prigulinčioms prie tikrosios Lietuvos: Polocko, Smolensko, Vitebsko, Kijevo ir Volyniaus. XV amžiuje žemių privilėgijos nebuvo privalomos; tik bent nuo 1492 m. žemės privilėgijos virtusios visuotinėmis ir įgijo galios, lygios su sričių privilėgijomis. Jeigu žemių privilėgijos turi aiškaus vakarų pobūdžio, tai šitos sritinės, net ir savo forma, juoba savo turiniu, rado visai kitokių ryšių, ryšių su senovės gudų tradicijomis. Galima sumegsti ir forma ir turiniu bent kai kurios jų su aktais, kurie mums veda į pasaulį, tolimą nuo vakarų.

Tačiau laikui bėgant ir šitoji privilėgijų grupė pasidavė iš vakarų einančių srovių įtakai. Ir formą ir turinį vis labiau ėmėsi iš vakarų. Ypatingai žemės 1477 m. privilėgija stipriai atsiliepė sričių privilėgijose, kurios buvo suteiktos po tų metų; ji įnešė į šias vienodus dėsnius. Žinoma, reikia turėti omenyje, kad tas ėmimas nebuvo paviršinis; jisai įvyko keičiantis santykiams tose žemėse įstaigų įtakoje, kurias tvėrė tikroji Lietuva, sekdama vakarų pavyzdžiu.

Privilėgijos, kurias buvo suteikę Polocko žemei Vytautas, Kęstučio sūnus Zigmantas, Švidrigaila, Kazimieras Jogailaitis ir Aleksandras, pražuvo; užsiliko tik Zigmanto I 1511 m. privilėgija, vėliau patvirtinta be atmainų Zigmanto Augusto 1547 metais. Tačiau galima spėti Zigmantą I nedaug ko buvusį įdėjusį į savo privilėgiją, o viską paėmusį iš senesniųjų, ankstybesnių privilėgijų, kurias suteikė Vytautas ir Zigmantas. Tai liudija ir trumpas, senoviškas straipsnių stilius, taipo pat iš Kazimiero duotosios Polotėnams „teisės lygios, geros, krikščioniškos, kaip Lenkų Karūnoje“.

Taip pat žuvo senesniosios Vitebsko privilėgijos, Vytauto, Zygmanto, Švirdigailos ir Kazimiero suteiktos; išliko tiktai Aleksandro 1503 m. privilėgija, kuri, be to, žodis po žodžio atkartoja Kazimiero privilėgiją; Aleksandro privilėgiją patvirtino be atmainų Zigmantas Augustas 1547 metais. Ir čia galima išskirti straipsniai senesniųjų privilėgijų, turinčių bendrų ruožų su tokiais pat Polocko privilėgijos straipsniais.

Tose senosiose Polocko ir Vitebsko privilėgijų dalyse, kurios reikia perkelti į Vytauto gadynę, yra 11 straipsnių, turinčių sądoros išvaizdą (gudiškai „riad“), t. y. sutarties, kuri buvo sulygta maždaug XIV amžiuje Polocko su kunigaikščiu, imančiu Polocke valdžią. Tokios sutartys yra žinomos šiaurinėse rusų žemėse, kurios, turėdamos stipresnę visuomenę, prileisdavo ją prie valdymo; kunigaikštį parkviečiant visuomenė čia galėjo statyti kunigaikščiui tam tikrų sąlygų. Žinomos, pavyzdžiui, Didžiojo Naugardo sutartys, vadinamos ten gramotomis; toms gramotoms artima yra ta Polocko sutartis, kuri vėliau įėjo į Polocko ir Vitebsko privilėgijas. Taigi čia ir forma ir turinys buvo kitoki, tik laikui bė-

gant ji priėmė iš vakarų privilėgijų formą ir turinį, kaip tat buvo vartojama žemės privilėgijose.

Smolensko žemė pirmąją privilėgiją gavo iš Kazimiero, tur būti tuojau jam aną užėmus 1442 m., buvo tai vadinamoji „majestoto privilėgija". 1482 — 1486 metais Kazimieras davė smolenskėnams, jiems apskundus seniūną, „Teismo Laišką" ir „Laišką", o Aleksandras 1492—1499 m. davė dar kitą „Laišką" į vietininką. Tas keturias privilėgijas, kurios turėjo taip pat atskirą formą, bet vėliau pranyko, patvirtino, visus jų žodžiais atkartodamas, Aleksandras 1505 m., o paskui ir Zigmantas I.

Pražuvo taip pat trys pirmosios privilėgijos, kurias davė Kijevo žemei Kazimieras (tur būti, 1471 m. kaip apėmė valdžią Alelkaičiams išmirus) ir Aleksandras. Beišliko dvi Zigmanto I 1507 ir 1519 metų privilėgiji.

Volynius gavo privilėgijas vakarų pavyzdžiu 1392 ir 1432 m., dar einant kovoms del tos žemės; bet jos ir taip liko be galios. Tiktai privilėgija, duotoji Volyniui po 1451 m., t. y. pradėjus betarpiškai valdyti tą sritį didžiajam kunigaikščiui Kazimierui, tikrai sakant daro pradžią Volyniaus privilėgijoms. Bet toji privilėgija pražuvo; težinoma yra Aleksandro 1501 m. privilėgija, kuri buvo patvirtinta 1509 m. Zigmanto ir tuomet šiek tiek pakeista.

Šitoji privilėgijų grupė skiriasi nuo žemių privilėgijų dviem dalykais. Jos buvo suteikiamos ne vienam kuriam luomui, bet visiems tų sričių gyventojams. O savo turiniu, ypačiai senesniosios atsižymi tuo, kad nesiima kurio vieno visuomenės sluoksnio išaukštinimu, kaip tat darė žemių privilėgijos, o tik patikrina, kad tų sričių papročiai, senovė—„starina" — nebus keičiama. Del to tenai užtinkami pažymėtini žodžiai: „mes senovės nejudiname, o naujovės neįvedame", arba „mes niekam neliepiam įvesdinti naujovės, o senovės judinti". Bet savo turiniu kartais net tos Polocko ir Vitebsko privilėgijų dalys, kurios atsirado iš sutarties, primena žemių privilėgijų dėsnius, nes ir čionai reikėjo apsaugoti visuomenė nuo didžiojo kunigaikščio vietininkų savivalybės, nuo teismo valdžios ribų peržengimo ir t. t. Vėlesniais laikais atsiranda vis daugiau vietų, paimtų iš tikrosios Lietuvos privilėgijų, vis la-

biau ir labiau tos privilėgijos virsta luomų privilėgijomis. Volyniaus 1501 m. privilėgijoj pažymėta, kad ji turi galios iki išleisiant bendrą statutą; matyti būta noro sulyginti žemės, prašalinti savotiškumai, ypatingumai ir skirtumai; tačiau ir vėliau, nors žemės privilėgijos buvo išplėstos po visą Lietuvos valstybę, nors buvo išleistas Lietuvos Statutas, kuris turėjo galios visoje Lietuvoje, tos privilėgijos pasiliko, net ir vėliau jos esti patvirtinamos. Jos skyrėsi dar viena ypatybe: buvo rašytos gudų kalba, o žemių privilėgijos, taip pat ir Žemaičių bei Palenkės, yra rašytos latinų kalba.

4. Kunigaikščiai. Bajorai.

Bajorų stiprėjimas. Savaime Lietuvai plėtojantis, išdalies Europai darant joje įtakos, iš pamatų persikeitė visuomeniniai Lietuvos santykiai. Europa jau buvo sudariusi luomus, kurie atsiskyrė nuo kits kito ir turėjo savo atskiras privilėgijas. Visuomenės viršūnėje stovėjo—greta kunigų (kunigaikščių)—bajorų luomas. Šitas luomas skyrėsi nuo kitų tuo, kad turėjo savas privilėgijas, herbus, kurie aiškiai juos skyrė nuo kitų visuomenės sluoksnių, taip pat ir tuo, kad to luomo viduje viešpatavo „teisių ir laisvių" lygybė. Bajorų tarpe teisės žvilgsniu skirtumų nebuvo, Lenkijoje taip pat buvo bajorai tokiomis teisėmis. Lietuvos bajorai panorėjo praplatinti savo teises ir įgyti Lietuvoje tai, ką turėjo lenkų bajorai pas save. Dargi net ir žodį kitą vartoja: vieton bajoro deda šlėktos vardą. Pirmą sykį yra pavartotas šlėktos vardas Gardelio privilėgijoj (unijos akte) 1413 m.; bet ir pirmoji privilėgija 1387 m. nustatė bajorų teises, sekdama lenkų bajorų teisėmis. Vėlesnėsės žemės privilėgijos kas kartas tiksliau nustato naujai atsirandančių bajorų sluoksnio santykius su didžiuoju kunigaikščiu, imasi, o kartais ir stačiai nurašo lenkų privilėgijų dėsnius, arba vėl įdeda į tuos dėsnius tokio turinio, kurio nežinojo lenkų žemės privilėgijos; tatai darė tam tikslui, kad suartinus lietuvių bajorus su lenkų šlėkta.

Gardelio 1413 m. ir sekančioji 1434 m. privilėgija įskiepija Lietuvoj tokią pat bajorų luomo organi-

zaciją, kuri išsidirbo lenkų bajorų luome; ji įvesdino ir bajorų žymes-herbus.

Nelengva betgi buvo visuomeninis Lietuvos sutvarkymas padaryti panašus į lenkų sutvarkymą, nes Lenkijoje bajorai buvo įsivyravę daugiau, negu Lietuvoj; be to, dar Lietuvos plėtojimasis ėjo kitu keliu ir kita linkme, negu Lenkijoj. Lenkija nežinojo tos tvarkos, kad vieni žmonės būtų kitų valdiniai, o šitie dar kitų. Tenai karininkai sudarydavo beveik vienodą sluoksnį, kuris lengvai galėjo pereiti į bajorų sluoksnį lygiomis privilėgijomis. Kunigaikščio giminė nebuvo dideliai išsišakojusi, ir delto nebuvo reikalo nustatyti kunigaikščių padėjimą visuomenėje; jie visuomet buvo viršum visuomenės, pasiliko valdovais.

Kas kita Lietuvoje; čia buvo ištisa pakopų eilė visuomenėje, o įvairių gyventojų sluoksniai taip susiliedavo, kad sunku būdavo kartais pasakyti, kur baigiasi vienas sluoksnis, o kur prasideda kitas. Viršuje stovėjo įvairios galios kunigaikščiai, toliau ėjo bajorai, kurių tarpe vėl buvo tokių didelių skirtumų visuomenės ir ūkio žvilgsniu, kad vieni galėjo prilygti kunigaikščiams, kiti vėl beveik prieidavo žemuosius sluoksnius, o iš šitų vėl prakilnesnioji dalis, kaip ir bajorai, galėjo į karą joti, kariuomenėj tarnauti. Buvo antraeilių kunigaikščių, priderančių nuo kitų kunigaikščių, buvo bajorų antraeilių, priderančių nuo įvairių kunigaikščių, ištrauktų iš po tiesioginės didžiojo kunigaikščio valdžios, buvo pagaliau bajorų, priderančių nuo kitų bajorų.

Taigi turėjo praeiti maždaug du amžiu, kol tasai visuomenės organizmas, taip nepanašus į lenkų visuomenę, savo išvaizda pradėjo panešėti į lenkus, kol iš lietuvių kunigaikščių ir bajorų atsirado pagaliau naujas sluoksnis, panašus į lenkų bajorus, bet delei įvairaus istorijos bėgio niekuomet nebuvo jam tolygus.

Šitą aukštesnįjį sluoksnį teisės žvilgsniu pertaisė Lietuvoje ypačiai žemės privilėgijos.

Kelias, kuriuo ėjo aukštesniųjų sluoksnių (pirm visako bajorų) augimas Lietuvoje, įgyjant jam privilėgijų, dviem žvilgsniais gerokai skiriasi nuo vakarų Europos bajorų karininkų plėtojimosi, o ypačiai nuo Lenkijos. Kur kitur del privilėgijų kovojo bažnyčia, o jau paskui bažnyčios, sekdamas jos pavyzdžiu, ėjo karininkų sluo-

ksnis, priimdamas jos reikalavimus ir savaip juos pakeitęs. Lietuvoje to nebuvo; čionai pirmoji bajorų privilėgija pralenkė net pirmąją kunigų privilėgiją. Antra vertus, žemės privilėgijos vakaruose, teikiamos visam luomui, atsirado tik tuomet, kada jau gerokas asmenų būrys išgavo sau atskiras privilėgijas; Lietuvoje gi pirmiausiai atsirado žemės privilėgijos, kada dar nebuvo specialinių privilėgijų atskiriems asmenims.

Šitas dalykas galima išaiškinti vien tik tuo, kad tatai buvo persodyta iš lenkų į Lietuvos dirvą anksčiau, negu tos žemės privilėgijos galėjo pačios savaime Lietuvoje atsirasti; o tatai padaryta tam tikslui, kad suteikiant lietuvių bajorams tam tikrų liuosybių, būtų galima jie palenkti prie susijungimo su lenkais ir prie katalikų tikybos. Vadinasi, Lietuvos bajorai įgijo privilėgijų anksčiau, negu būtų galėję įgyti, gyvenimui normalinai bėgant. Be jų lenkai nebūtų pritraukę lietuvių bajorų. Kad susijungimas neiširtų, kad ryšis sustiprėtų, ir buvo suteiktos paskesnės privilėgijos. Jau 1413 m. į unijos aktą buvo traukiamos privilėgijos; 1432 ir 1434 m. privilėgijos tvirtai buvo rišamos su derybomis del unijos; 1447 m. privilėgija leido pradėti vėl tartis del unijos. Del tos priežasties bajorai greičiau įgydavo teisių, negu buvo galima, paprastai dalykams einant; nelyginant greičiau, negu savo laiku tatai įgijo lenkų bajorai.

Bet tasai nenormalinis teisių įgijimas išardė Lietuvos sugyvenimą ir prisidėjo prie Lietuvos griuvimo.

Žemės privilėgijų turinys. Pirmiausia Lietuvos bajorams rūpėjo, kad teisė nustatytų jų santykius su žeme, ant kurios jie sėdėjo; jiems rūpėjo patikrinti ir apdrausti teisės į tą žemę, kurią jie turėjo iš didžiojo kunigaikščio malonės, o šis galėjo jas atimti iš jų kas valanda. Bajorų noras buvo įgyti ta žemė nuosavybe, kaip kad valdė lenkų bajorai. Jau pirmoji 1387 m. privilėgija tikrino bajorų teisę, kad su paveldėta žeme jie gali liuosai daryti ką nori, gali ją kitiems perduoti, atiduoti, išnuomoti ir t.t. Bet tuomet buvo kalbama apie paveldėtąsias žemes; toji privilėgija visai nepalytėjo tų gerybių, kurias bajorai buvo gavę iš didžiojo kunigaikščio dovanoms, ar užmoksniui už darbus bei tarnystę. Gardelio privilėgija tačiau praplatino tą teisę ir ant nupel-

nytų turtų, jeigu bajorai bus juos gavę paveldėdami; didysis kunigaikštis yra tam reikalui išdavęs dokumentą. Su tokiais turtais bajorai galėjo daryti viską savo nuožiūra. Bet pavesti toki turtai į kitas rankas galima tik sutikus didžiajam kunigaikščiui; žinomas daiktas, čionai daugiausia rūpėjo pridaboti, kad, pereinant turtams į kitas rankas, būtų pildomos kareiviavimo pareigos. Vėlesnėse privilėgijose visa tai pavirto formaliniu reikalavimu, būtent, kad atiduodant žemę kitiems, tasai aktas būtų daromas prie paties kunigaikščio, arba jo valdininkų. Tačiau greta turtų, visiškai atiduotų bajorams, jie valdė ir tokius, kuriuos gavo taip pat iš didžiojo kunigaikščio, bet pasisavintinai. Šitais jie galėjo naudotis, tik taip, kaip būdavo suteikimo rašto pasakyta; apie tai aiškiai sako 1434 m. privilėgija.

1434 m. privilėgijoj Kazimieras ėjo gerokai toliau, nes sulygino bajorų teises į turtus, kurie buvo suteikti Vytauto ir Zigmanto, su teisėmis, kokių turėjo bajorai į paveldėtus arba nuosavius turtus; kitaip sakant, tuos turtus gavo neribota pilna nuosavybe. Bet nebuvo pilnų tų turtų nuosavybės, kuriuos buvo suteikęs didysis kunigaikštis, po Zigmanto, t. y. po 1440 m. Taip pasiliko ir vėliau.

Greta nustatymo jų santykių su žeme, bajorai privilėgijomis apsidraudė savo asmens laisvę. Pirmoji 1387 m. privilėgija nustato, jog bajorai gali savo noru leisti už vyro dukteris, giminaites ir našles, nesikišant į tai didžiajam kunigaikščiui. 1434 m. privilėgija davė garantijų, kad didysis kunigaikštis nebebaus bajorų savo nuožiūra, bet tik padaręs tam tikrą tardymą; dar tiksliau tą principą nustatė 1447 m. privilėgijos; bajoras čia negali būti baudžiamas pinigų bausme, turtų konfiskata (atėmimu), kalėjimu nei plakimu, jeigu prieš tai nebus prirodyta jo kaltybė teisme, prisilaikant proceso formų; be to, jeigu atvyks į teismą patys, ne užvadai, tiek iš kaltinamojo, tiek iš kaltintojo pusės. Nurodyta čionai į lenkų bajorų teisę 1420 ir 1421 m. įvestą ir žinomą vardu: „neminem captivabimus nisi iure victum“ (niekieno nebausime nenuteisto). Lietuvių privilėgijos išreiškė tą principą aiškiau ir plačiau. Ta pati 1447 m. privilėgija patikrino, kad atsakomybė už nusidėjimus bus grynai asmeninė, kad tokiu būdu niekas

nebus baudžiamas už giminių ar tarnų nusidėjimus, jei bent tik už tėvynės išdavimą. Be to, ta pati privilėgija leido liuosai apleisti Lietuvą, ar tai pasipelnyti, ar svetur į karą joti; tik buvo uždrausta eiti į priešininkų kraštus.

Daug palengviau bajorai privilėgijomis liuosavosi nuo įvairių naštų, kurias turėjo pakelti dvaruose didžiojo kunigaikščio naudai.

Berods, jau 1387 m. privilėgija paliuosavo juos nuo tarnavimo, tik su tam tikrais išėmimais; rodos, tas paliuosavimas buvo tos prasmės, jog bajorai neprivalė patys tuos darbus atlikinėti. Priedermė statyti naujos pilys ir taisyti senosios, užsilikusioji 1387 m. privilėgijoj, neišnyko ir vėlesnėse 1413 ir 1434 m. privilėgijose. Vos 1447 m. padaryta didelių palengvinimų: panaikinta priedermė duoti „padvados“, piauti šienas kunigaikščio dvaruose ir sumažinta priedermė statyti naujos ir taisyti senosios pilys, būtent, vežioti akmens, rąstai, malkos plytoms ir kalkėms deginti. Bet ir toliau dar pasiliko pareiga statyti nauji ir taisyti seni tiltai, taisyti keliai ir „stotys“. Užtatai labai toli nuėjo privilėgija panaikindama duoklę ir vadinamą sidabrinį mokesnį. Tai svarbiausia žemės privilėgijų, panaikinusi naštas ir sunkenybes; ji užima žymiausią vietą bajorų plėtojimosi istorijoj. Sulygindami su kitais kraštais, matome Lietuvoje įdomų apsireiškimą, kad kitus išpradžių liuosuota nuo sunkenybių, o paskui teikta politikos laisvės; čia gi buvo atbulai. Lenkų privilėgijos ėjo dar toliau: jos mažino bajorų karo tarnybos priedermes ir tuo būdu silpnino valstybės ginimą; lietuvių privilėgijos šituo atveju nedarė jokių palengvinimų, vadinasi, karo tarnyba pasiliko, kaip pirmiau buvusi.

Toki buvo svarbesnieji žemės privilėgijų dėsniai bajorų, o vėliau ir kunigaikščių naudai (pradėjus nuo 1434 m. privilėgijos). Apie kitus didžiojo kunigaikščio valdžios apribojimus, kurių randame privilėgijose, būtent del valstybės įtaisymų ir valdymo, taip pat ir apie retus, berods, proceso teisės dėsnius, kalbėsime vėliau savo vietoje.

Sričių privilėgijose mažiau užtinkame tos rūšies dėsnių, kurie apdraustų gyventojų padėjimą prieš valdovą. Esamieji yra išaugę gimtojoje dirvoje, neperimti

iš kitur. Dažniau jų galima užtikti tuo metu, kai pradeda čia reikšti įtakos žemės privilėgijos, kurios net būdavo čionykščiams įtaisyme išdalies net pavyzdžiai.

Garantijų, kad nebus baudžiama be teismo, teikė jau pirmosios, pražuvusios, Vytauto privilėgijos Polocko ir Vitebsko žemėms; didžiojo kunigaikščio vietininkui nebuvo leista be teismo žudyti, nei kankinti bei kalėjiman sodinti. Plačiau tatai išdėstė vėlybesnė Kazimiero duotoji Polocko privilėgija, kuri įvesdino taip pat tą dėsnį, kad žmogus atsako tik už savo darbus. Kijevo srityje įvesdino tą dėsnį, būtent, nebausti be teismo, tiktai pražuvusioji 1471 privilėgija, Žemaičiuose—1492 m. privilėgija; kitose to dėsnio nerandame.

Nustatinėti bajorų santykius su žeme tos privilėgijos nenustatinėjo; jos paliuosuodavo nuo sunkenybių kunigaikščio naudai, bet gerokai šykščiau, negu tat darydavo žemės privilėgijos. Taip, Žemaičiuose Kazimieras rašo privilėgijoje, jog yra liuosi nuo šieno piovimo „gaspadoriaus“ (t. y. kunigaikščio) dvaruose tie, kurie nepiovė Vytauto ir Zigmanto laikais, jog bajorai yra liuosi, kaip tat jau buvo Vytauto ir Zigmanto laikais, jog bajorai yra liuosi nuo darbo pilyse (saugojimo reikalui). Bet dar 1492 m. Žemaičių privilėgijoj palikta priedermė mokėti vadinamą „kiaunės mokesnį“. Volynius buvo 1501 m. paliuosuotas nuo priedermės mokėti pajautę (nuo jaučio gavusius vardą), Kijevas 1529 m. nuo padūmės. Polocko ir Vitebsko žemėse jau Vytautas panaikino vietininkų mitybas, vėliau panaikinta bajorų ir miestelėnų tarnyba valdovo dvaruose. Nuo sidabrinės buvo paliuosuota Polocko žemė apie 1451 m., išėmus miestelėnus. Labiau pradėta liuosuoti nuo sunkenybių įgijus čia galios žemės privilėgijoms.

Herbai. Gaudami did. kunigaikščio privilėgijas bajorai rūpinos įgyti drauge žymių, kurios atskirtų juos nuo kitų luomų. Tosios žymės, be to paveldimos, buvo *herbai*. Lietuva neturėjo iki tol herbų ta prasme; berods, Lietuvoj lietuvių ir gudų žemėse pavieniai asmenys turėjo ženklus, panašius į herbus, bet nebuvo tai herbai, kaipo bajorystės ženklai, nes tos žemės dar neturėjo bajorų vakarų Europos pavaizdu, kur, būtent, herbai buvo bajorystės ženklai.

Lietuvon toki herbai buvo įvesti tik su Gardelio unija 1413 metais. Lenkų padermės, išviso 47, kiekviena priėmė į savo tarpą po vieną lietuvį bajorą ir davė jam savo herbą; žinomas daiktas, buvo tai padaryta galingiausiems bajorams. Tuos herbus veldėjo ir jų įpėdiniai. Tai yra vienintelis atsitikimas istorijoj, kada ūmai vienų bajorų herbai buvo perkelti į kitą valstybę aukštesniajam luomui. Gardelio uniją su lenkais padarė tiktai tikroji Lietuva; iš jos bajorų tik tie, kurie priėmė Romos-katalikų tikybą, tegalėjo naudotis teisėmis ir liuosybėmis, kurių suteikė Jogailos ir Vytauto Gardelyje padarytieji aktai. Delto tad lenkų bajorai priėmė į savo tarpą tik lietuvių bajorų šeimynas, aplenkdami visai gudus, net iš tikrosios Lietuvos. Tiktai 1434 m. privilėgija leido įgyti herbus ir gudų bajorams, šitokia forma: gudų bajorai galėjo gauti herbus iš lietuvių bajorų, kurie tat galėjo padaryti pasiklausę savo bendraherbių—lenkų. Tik tokiu keliu buvo leista gudų bajorams, pavieniu ar padermėmis, įgyti lenkų bajorų herbus, be to, nežiūrint į jų tikybą. Bet ir šitas 1434 m. aktas turėjo omenyje tik tikrąją Lietuvą, todel juo sekant tik tie gudų bajorai galėjo įgyti lenkų herbus, kurie buvo kilę iš tikrosios Lietuvos. Kad bajorai iš kitų žemių bei sričių (už Lietuvos sienos) galėtų įgyti herbus, nebuvo gasakyta privilėgijose. Bet ir jie kartais gaudavo lenkų herbus, tik tatai nepadidindavo nei pamažindavo jų teisių. Vėliau po to kiti bajorai galėjo taip pat gauti lenkų herbus, jeigu juos atvaduodavo lenkų bajorų padermė, kuri tą herbą nešiojo; kiti bajorai pagaliau patys darėsi sau žymes ir tat vadino savo herbu. Tokios padermės vėliau heraldikoje buvo pažymėtos kaipo turinčios savo herbus.

Luominis bajorų atskirumas. Drausmės. Bajorinimai. Nustatyti, kas bajoras, o kas nebajoras Lietuvoj, nebuvo tat lengvas daiktas, nes nebuvo griežtų ribų tarp vieno ir kito visuomenės luomo, ir reikėjo praslinkti daugybei metų, kol buvo nutarta, kas tikrai pridera bajorų luomui. Tiktai XVI amž. luomų skirtumai žymiai paryškėjo.

Trūkstant Lietuvoj aiškios sienos tarp žemesniojo bajorų sluoksnio ir aukštesniojo priklausomųjų žmonių

sluoksnio, į kurį priderėjo visoki tarnai (slūgos), kaip antai: šarvininkai, raitieji, žygininkai ir kitokių pavadinimų žmonės, del to, kad šiųjų padėjimas buvo lygus arba tik panašus į bajorų, juos vadino bajorais, tik pridėdami: žygininkai, šarvininkai, pasėdos. Jie buvo asmens atžvilgiu liuosi, o už savo žemę turėjo karanjoti. Jie stengėsi pakliūti į tikrųjų bajorų tarpą ir tatai dažnai jiems pavykdavo. Ypačiai Žemaičiuose daug „įsipirkdavo“ į bajorus per seniūnus. Bet 1557 m. tatai buvo uždrausta daryti, kai buvo nutarta, kad bajorais gali būti skaitomi tik tie, kurie buvo bajorai jau 1532 metais. Bet būdavo ir atbulai: bajorai nupuldavo į žemesnįjį sluoksnį, prisiimdami priklausomųjų žmonių priedermes, nes negalėjo ištesėti savo tarnybos sunkenybių.

Nustatyti, kas yra bajoras, galima buvo tokiu būdu: kas nors prikiša tariamą žmogų esant nebajorų gimimo, arba dirbant tokį darbą, nuo kurio bajorai yra liuosi; tariamasis tuomet turėjo išrodyti, kad tatai neteisybė. Ypačiai paskutinėje XV amžiaus ketvirtyje dažniau būdavo tokių atsitikimų. Priderėjimą prie bajorų galima buvo išrodyti giminių, neabejotinų bajorų, kaimynų nusakymais, teismo nusprendimais, jau seniau tų žmonių bajorystę išrodžiusiais; taip pat jeigu kuris buvo kurį laiką užėmęs aukštą vietą. Tiems išrodymams nebuvo nuolatinės praktikos. Vos 1522 m. buvo išduotas įstatymas „delei pirmosios bajorystės išvedimo“. Pasak įstatymo, bajoras, kuriam nepripažindavo šitos garbės, privalėjo išrodyti su 2 bajorais—giminėmis, kad jisai, jo bočius ir probočius, yra kilęs iš jų padermės, yra jų kraujo brolis. Jeigu negalėdavo dviejų bajorų pristatyti, užtekdavo vieno; tik reikėjo antrąjį užvaduoti savo priesaika; o jeigu negalėjo gauti nė vieno liudininko giminaičio, tai reikėjo pristatyti seni raštai (dokumentai), išduoti didžiųjų kunigaikščių—Vytauto, Zigmanto ar Kazimiero arba ponų tarybos, kuri liudija jų pačių arba jų pirmtakūnų bajorystę.

Pirmasis Lietuvių Statutas (1529 m.) šiek tiek atmainė tuos dėsnius, reikalaudamas priesaikos iš tėvo ir motynos padermės pusės po du žmogu, vadinasi, reikėjo išrodinėti nuo to laiko ir motynos bajorystė. Negalint gauti giminaičių, gali tatai paliudyti du bajoru kaimynu.

Jeigu ieškodavo bajorystės nečiabuvis, iš kitur atėjęs, tai privalėjo keliauti tenai, iš kur yra atkeliavęs ir parsivežti bajorystės išrodymus; jeigu Lietuva tuo laiku kariautų su tuo kraštu, užtenka dviejų jo tautiečių paliudijimo. Praktikoj priimdavo išrodymus ir dokumentais, tarp jų ir atmono paliudijimus, kad karan ėjęs kaipo bajoras.

Daug padėjo nustatyti, kas pridera į bajorų luomą, 1528 metais padarytas karo sąrašas. Tuomet surašinėjo visus tuos, kurie privalo tarnauti, nurodant jų tarnybos rūšį. Vėliau dažnai bajorai, norėdami išrodyti savo bajorystę, kreipėsi į tą sąrašą. 1529 m. įstatai nebeleido pakliūti tikrųjų bajorų tarpan vadinamiems bajorams-žygininkams Aukštaičiuose (Vilniaus ir Trakų vaivadystėse). Žemaičiuose, Palenkėje ir Padnieprėse, nes jis panaikino visai jų kareiviavimą.

Pagaliau, valakų išrėžymas, apie kurį kalbėsime vėliau, tose vietose, kur tat įvyko,— tai buvo padaryta beveik visoj Lietuvoj,— padėjo nustatyti atskyriai tarp bajorų ir nebajorų. Matuojant žemė valakais, tekdavo dažnai užimti svetimi sklypai atmainais, bet tik bajorai tegalėjo reikalauti čia atlyginimo; todel dalijant laukus, norint gauti atmainos, tekdavo išrodinėti savo bajorystė tiems, kuriems tatai revizoriai nuneigdavo. Tose valstybės dalyse, kur laukai dar nebuvo matuoti, buvo peržiūrėti kunigaikščio dvarai ir nustatyta, kas pridera prie valstiečių; šie, pakliuvę į tą luomą, nebegalėjo pereiti į bajorų. Laukus dalijant valakais, nuo 1557 m. įvesta buvo permainų šarvininkų, žygininkų ir kitokių bajorų stovyje, ir jau šitiems tikraisiais bajorais tapti kelias buvo užkirstas. Ne retai vėliau, norint išrodyti bajorystę arba kokiems del to abejojimams esant, buvo pristatomas raštas apie atkaitus (atmainą).

Tokiu būdu bajorai atsiskyrė nuo kitų visuomenės sluoksnių, užsidarė savyje. Kas norėjo pakliūti į bajorų luomą, privalėjo rūpintis išgauti iš karaliaus privilėgiją, kuri jam duoda bajorystę ir herbą. Tokių bajorystės privilėgijų atsiranda ir Lietuvoje, bet ne anksčiau kaip XVI amžiuje.

Nustatymas, kurie žmonės gali priderėti prie bajorų, įvyko jau prieš Liublino uniją; bet ir vėliau, net ir XVII amž., atsiranda abejojimų del to priderėjimo;

taip sunkiai ėjo toji visuomenės atmaina. Nors teisėje viena tebuvo bajorystės sąvoka, bet atsižiūrint į visuomenės stovį, sudėtį, paliko didelių skirtumų; kai kurioms grupėms paliko net atskirų privilėgijų.

Kunigaikščiai. Kunigaikščių padėjimas tuo laiko tarpu didžiai atsimainė, be to, ir staiga. Vytautas, paėmęs valdyti Lietuvą, išpradžių kaipo didžiojo kunigaikščio pavaduotojas, o paskui kaipo didysis kunigaikštis, atsidėjęs ir be atvangos ėjo prie vieno tikslo: jis norėjo prašalinti visus stipresniuosius kunigaikščius, o ypačiai tuos, kurie valdė ištisas sritis. Per keletą dešimtų metų, baigiantis XIV ir einant XV amž., žuvo daugiausia šitie kunigaikščiai, o jų vietas užėmė didžiojo kunigaikščio vietininkai; del tos priežasties žemės tiesioginai atiteko didžiajam kunigaikščiui. Tatai pastiprino didžiojo kunigaikščio galybę ir susilpnino kunigaikščių sluoksnį. Išlikusijeji kunigaikščiai, kurie dar nebuvo žuvę, taip pat ėmė irti. Sritys skildavo, dalydavos, pasiskaidę tarp kunigaikščių vaikų. Daugelis jų, bekariaudami su didžiuoju kunigaikščiu Vytautu ir jo įpėdiniais, prarado savo kunigaikštystes. Todel jau XV amž. randame tokių kunigaikščių, kurie nustojo buvę valdovai, atėjo gyventi bajorų žemėje arba net atsidavė kitų kunigaikščių bei bajorų priklausomybėn, del to juos vadindavo „tarnaujančiais“ kunigaikščiais.

Tokiu būdu buvo pakirsta kunigaikščių gyvata. Berods, didysis kunigaikštis ne visus nustelbė; kartais jis net suteikdavo jiems naujų sričių; ypačiai apdovanodavo tuos kunigaikščius, kurie buvo pabėgę Lietuvon iš Maskvos. Bet tų kunigaikščių padėjimas buvo visai kitoks. Vieni gaudavo kunigaikštystes negrąžintinai, galėjo valdyti sulyg noru, galėjo palikti savo įpėdiniams, galėjo liuosai naudotis; kiti gaudavo sritis valdyti iš kunigaikščio malonės; šituo atsitikimu didysis kunigaikštis nustatydavo jų teises, stengdamasis jas apriboti tokiu būdu, kad sritis, reikalui esant ar norui užėjus, galėtų vėl grįžti į didžiojo kunigaikščio rankas. Situo žvilgsniu užtinkame trejopus pateikimus: 1) iki valdovo valios—tas kunigaikštystes jis gali kas valanda atimti, arba vietoj atimtųjų duoti kitas; 2) iki gyvos galvos ir, pagaliau, 3) paveldėtinai, bet tiktai tiesiąja gi-

minystos linija, šalutinės giminės tų kunigaikštijų negaudavo.

Vėliau, antrojoje XV amž. pusėje ir XVI amžiuje, daugybė tų kunigaikštijų, kurios buvo išlaikiusios savo ypatybes, visai išnyko, pateko didžiajam kunigaikščiui, arba jam konfiskuojant (atimant) jas už nepriešiškumą, arba patiems kunigaikščiams pavedant jas didžiajam kunigaikščiui, arba vėl mirus kunigaikščiams bevaikiais. Kas kartas augo tokių žemių skaičius, kurias valdė pats kunigaikštis tiesioginai ir kas kartas nyko ypačiai galingesnieji kunigaikščiai.

Palengva, beveik nematomai, bet griežtai, mainėsi kunigaikščių padėjimas teisės žvilgsniu. Pirmiau jie būdavo valdovai, nors „po didžiuoju kunigaikščiu". XV amž. jie jau prarado tą savo buvimą. Juo labiau jie puolė žemyn, juo labiau stiprėjo didžiojo kunigaikščio valdžia ir didėjo bei augo bajorų privilėgijos. Kunigaikščių sritys, darydamos atskiras valstybes, tiesioginai nepriklausė didžiojo kunigaikščio valdžiai; tarp jo ir anų stovėdavo kunigaikščiai, ir tik per šiuos did. kunigaikščiui buvo galima prieiti prie sričių. Kitokiame padėjime buvo žemės, laikomos bajorų, kurie privalė iš jų mokėti įvairius mokesnius ir nešti sunkenybių tiesiog didžiojo kunigaikščio naudai; kunigaikščių žemės prieš didįjį kunigaikštį atrodė apdraustos nepaliečiamybe (imunitetu). Bet ta nepaliečiamybė atsirado ne per did. kunigaikščio duotas privilėgijas; ji išėjo iš istorinių tų sričių palikimų. Gi kai ir bajorai ėmė gavinėti imuniteto per privilėgijas, kurias teikė jiems didysis kunigaikštis, skyriai tarp bajorų ir kunigaikščių pradėjo nykti ir tiedvi įvairaus kilimo klasi pradėjo jungti interesų bendrumas.

Tuo keliu kunigaikščiai iš valdovų išvirto paprastu visuomenės sluoksniu. Išpradžių jiems buvo svetimos pirmosios žemės privilėgijos; šios negalėjo jų paliesti, nes jie buvo valdovai, stovį viršum visuomenės. Visa tat mainėsi, puolant kunigaikščių galybei, ir baigėsi tuo, jog ir jie stengėsi įgyti jų, reikalavo, kad ir ant jų būtų išplėstos žemės privilėgijos, kad ir jie galėtų jomis naudotis. Ir tatai jie pasiekė: 1434 m. privilėgija apėmė ir kunigaikščius. Nuo šio laiko jau jie naudojosi visomis vėlesnėmis privilėgijomis, kurios ir jų teises

apdrausdavo bei palaikydavo. Bet tai, ką kunigaikščiai, matyti, laikė savo laimėjimu, ištikrųjų žemino jų padėjimą, nes jie patys užuot valdovais leidosi valdiniais pasidaryti.

Tokiu būdu jie įsiterpė į naują bajorų sluoksnį, kurs dar tik kūrėsi ir Europos vakarų pavyzdžiu darėsi luomu. Nykstant skirtumui tarp kunigaikščių ir aukštesnių bajorų, ypačiai vadinamųjų ponų, dabar pasidarė visai galimas daiktas, kad kunigaikščio dvarus imdavo ponas-bajoras ir naudojosi tomis teisėmis, kurios priklausė pirmiau kunigaikščiui. Naštos buvo uždėtos ant žemės, atsižiūrint į tai, kokios rūšies žemė — bajoriška ar ne,—o ne į tą, kas ją valdė. Jeigu kunigaikštis valdė bajorišką žemę, tai jisai nešė sunkenybes, ant jos uždėtas, ant lygios su kitais bajorais.

Ponai. Bajorų tarpe buvo iškilusi viena jų dalis ir atsistojo viršum. Buvo tai vadinamieji *ponai.* Į ponų tarpą buvo įėję asmenys—visuomenės ir ūkio žvilgsniu stipresni, kurie sugebėjo išgauti sau iš kunigaikščio specialinių privilėgijų. Tos privilėgijos tokios:

Visų *pirma*—jie kitaip stojo karan; bajorai, jodami į karą, privalė stoti po pavieto vėliava, ponai gi turėjo privilėgiją stoti po savąja vėliava ir vadinosi ponais-vėliavininkais; jiems lengva buvo sudaryti savo vėliavos, nes jų valdomieji žemės plotai buvo dideli, ir jie galėjo daug kareivių surinkti. Šiuo žvilgsniu ponai buvo lygūs kunigaikščiams, kurie išpradžių tik vieni teturėjo savo vėliavas.

Antra, privilėgijos rišo klausimą, kas turi daryti ponams teismą; bajorus traukti tieson galėjo didžiojo kunigaikščio vietininkai, o kitur seniūnai, ponai gi naudojosi vadinamomis teismo išimtimis arba egzemptais, t. y. turėjo tokią privilėgiją, kad niekas jų negalėjo teisti, jei bent pats didysis kunigaikštis. Tatai baisiai apsunkindavo teisių atieškojimą prieš juos; tas stovis išnyko 1565 m., kada jie patys tos teisės aiškiai išsižadėjo, kad būtų galima Lietuvoje naujai sutvarkyti teismai. Ir šitoji privilėgija išpradžių buvo tik vienų kunigaikščių privilėgija. Reikia pažymėti, kad toji privilėgija vienais atvejais derėjo ponui ir visiems jo dvarams, kitais atvejais tik kai kuriems jo dvarams. Pa-

galiau krašto valdymo reikalais kunigaikštis privalė kreiptis stačiai į juos, be valdininkų tarpininkavimo, delto ir šaukiant į karą, į seimą ir t. t. jisai kvietė juos pats per laiškus.

Taigi ponai, turėdami ypatingų privilėgijų po savo vėliava į karą eiti, būdami išimti iš paprastų teismų žinios, kitą vertus, turėdami iš visuotinių žemės privilėgijų savo dvarams imunitetą, jie buvo lygūs kunigaikščiams. Delto jie juo lengviau galėjo paimti į savo rankas kunigaikščių dvarus. Ir dabar lengviau kunigaikščiai galėjo susilieti su bajorų luomu, ypačiai gi su šiųjų dalimi—ponais, nuo kurių teisės žvilgsniu jau beveik nieku nesiskyrė.

Šitie ponai su kunigaikščių atliekuoniais ir valdė Lietuvoj. Jų pirmenybė aiškiai buvo matoma, kai reikėjo į karą stoti. Jau XVI amž., pavyzdžiui, trys Kęsgailai, jodami į karą, duoda tik 53 arkliais mažiau, negu visa Volyniaus žemė su jos 282 kunigaikščiais ir bajorais; visi Kęsgailai statė į karą 768 arklius, Radvilai 621, Goštautai 466 ir t.t. Iš kunigaikščių tarpo tiktai vienas Ostrogo kunigaikštis galėjo su anais lygintis, statydamas 426 arklius.

Smulkieji bajorai. Žemutiniame bajorų luomo gale stovėjo smulkieji bajorai, kurių ypačiai buvo daug kai kuriose Lietuvos srityse. Buvo tokių bajorų, kurie nedaug teturėjo žemės, nedaug teturėjo valstiečių (mužikų) arba ir visai jų neturėjo ir tik keli susidėję tegalėjo išteseti leisti karan vieną arklį. Šitie bajorai dažniausia sėdėjo krūvoje viename sodžiuje. Toki bajorų sodžiai vadinosi Palenkėje ir tikrojoj Lietuvoj atkampiais arba „okolicomis“; iš čia ir vardas: „okolicos bajorai“. Ir jų buvo gana daug XVI amž.; ponai, platindami savo dvarus, neleido betgi aniems išsiplėsti, t. y. daugiau žemės užimti, ir jie daugindamiesi ėjo menkyn ir vargyn.

Bet jie buvo visgi bajorai, turį pilną teisę naudotis savo privilėgijomis. Bet greta jų randame dar antraeilių bajorų, kurie ilgą laiką buvo mažesnėmis teisėmis ir privilėgijomis nesinaudojo.

Žemės privilėgijos, kaip jau aukščiau minėta, bent iki 1492 m. nepalietė tų teritorijų, kurios buvo už ti-

krosios Lietuvos sienų, nors jas ir tiesioginai valdytų patsai didysis kunigaikštis; bent nuo to laiko tačiau šituose kraštuose galėjo įvykti didesnių permainų. Bet dar vienas apribojimas reikia čia pažymėti. Ir tikrosios Lietuvos ribose buvo tokių žemių, kurios tiesioginai nepriklausė didžiojo kunigaikščio valdžiai; buvo tai žemės, kurias turėjo įvairūs kunigaikščiai. Bajorai, kurie sėdėjo šitose teritorijose ir kurie jau del to tik tų teritorijų kunigaikščių teklausė, privalė jų klausyti, karan stojo jų šaukiami, jų buvo teisiami; šiems kunigaikščiams jie davinėjo taip pat įvairias duokles ir ėjo tarnybą. Suprantama, kad žemės privilėgijos negalėjo siaurinti kunigaikščių teisės; žemės privilėgijos siaurino tik didžiojo kunigaikščio teises, jį vieną teribojo.

Galimas dargi dalykas, kad didysis kunigaikštis atiduodavo savo bajorus kam kitam, net kitam bajorui. Šitą paskutinį dalyką panaikino 1492 m.

Taigi greta bajorų, kurie pilnai naudojosi privilėgijų duotomis teisėmis, buvo didelė daugybė bajorų tarytum antros eilės, kurie pasiliko šitų permainų nepaliesti, neturėjo galimybės naudotis suteiktomis privilėgijomis ir turėjo senoviškai sunkiai tarnauti. Ir bajorai turėjo bajorų, jiems priklausomų, ypačiai ponai. Šie kartais stengėsi tuos bajorus, kurie priklausė didžiajam kunigaikščiui, net prievarta sau paveržti ir panaikinti jų ryšį su didžiuoju kunigaikščiu. Esant didelių valstybės valdyme trūkumų ir spragų, kartais jiems tatai pavykdavo; ponai ar kunigaikščiai išplėsdavo savo valdžią ant tų bajorų žemių, atimdavo jiems didžiojo kunigaikščio privilėgijas, o jų vieton duodavo naujas, savo vardu parašytas. Kartais atsitikdavo ir taip, kad mažesnieji bajorai, nebeįgalėdami pakelti visų ant jų uždėtų naštų ir sunkenybių, ypačiai karan stojant, savo noru atiduodavo savo žemes tokiems kunigaikščiams arba ponams, pripažindami save jų bajorais.

Tokiame stovyje buvo ne tik bajorai, kurie klausė šiapjau kunigaikščių arba kitų bajorų; taip laikėsi ir tie bajorai, kurie gyveno didžiojo kunigaikščio valdomoje žemėje. Buvo tai vadinami bajorai „po gaspadorium“ (valdovu). Šitie bajorai nešė del savo žemių įvairių sunkenybių, karan stojo ne po pavieto vėliava,

bet kariavo tik vietininko ar seniūno būrio skaičiuje, taip pat nedalyvavo seimuose. Šitokių bajorų atsiradimą reikia išaiškinti tuo, kad, kurio nors kunigaikščio teritorijai perėjus didžiojo kunigaikščio valdžion, tos teritorijos bajorai neįgydavo teisių, kokių turėdavo apskritai did. kunigaikščio bajorai. Jie patekdavo didžiojo kunigaikščio valdžion su visomis tomis sunkenybėmis, kurios ant jų pirma gulėjo; pats valdžios pakeitimo faktas negalėjo nė kiek jų padėjimo permainyti. Tik kokia vėlesnė privilėgija sulygindavo juos su visais kitais bajorais. Tuo būdu gulima išaiškinti ir dažnai kilusieji vėliau ginčai del tų bajorų stovio „po gaspadorium“, kurie rūpinos, be abejonės, juo greičiau įgyti kitų bajorų liuosybės; mat, kunigaikščio valdininkai, težiūrėdami iždo ir savo naudos, stengdavos čia kliūčių daryti.

Toksai padėjimas pareidavo nuo turimosios žemės rūšies. Galėjo tad atsitikti, kad bajoras valdė žemės, už kurią tarnavo kunigaikščiui ar ponui, o greta dar tokios, kuri jam teikdavo pilnojo bajoro teisių. Į karą eidamas jis stojo po pavieto vėliava, priderėjo kunigaikščio ar pono teismui, jeigu ėjo byla del turtų, kuriuos jis valdė jo žinyboje, gi šiaipjau priderėjo valstybės teismui.

Šitie bajorai pasiliko liuosi, netekę tokios žemės, galėjo įgyti pilnas teises; taip pat galėjo tą žemę parduoti, sutikus tam, kieno buvo ta žemė.

Reformų reikšmė gadynės pabaigoje. Nors ir buvo iš Lenkijos Lietuvon atkeltas šlėktos vardas, tačiau delei savotiško ūkio ir visuomenės plėtojimosi ilgą laiką nebuvo galima sulyginti Lietuvos bajorų su lenkų šlėkto; Lietuvoje nebuvo teisių lygybės bajorų tarpe, visur vyravo ponai; susidėję su kunigaikščiais jie dargi buvo daug stipresni. Jie paėmė viršų aukščiausioje valdžioje, didžiojo kunigaikščio taryboje, seime; o savo padėjimu naudodavos be atsižiūrėjimo. Iš jų pusės kildavo pasipriešinimų artimesniam susijungimui su Lenkija, nes jie bijojosi nustoti savo įtakos ir galybės; Lenkijoje, mat, jau viešpatavo vidutiniai bajorai, o magnatai ten savo visuomenės ir ūkio pajėga nė lygintis negalėjo su Lietuvos ponais.

XVI amž. bajorai Lietuvoje, del karo reikalų eidami stipryn, o išdalies ir pasekdami Lenkų bajorus, ar įsižiūrėdami į geriau žinomą Palenkę, pradeda gyventi politikos gyvenimu, statyti savo reikalavimus, stengtis sueiti į artimiausius ryšius su Lenkija; tuo būdu jie norėjo įvesti aristokratinėje Lietuvoje demokratingesnę tvarką. Dar prieš padarant uniją su lenkais 1569 m., buvo įvesta svarbių reformų, kuriomis didikai norėjo patraukti savo pusėn bajorus, kad jie paremtų juos peržiūrinėjant uniją. Tos reformos buvo didelis žingsnis pirmyn, nes jos prašalino nemaža teisinių bajorų nelygumų, būtent: panaikino privilėgijas, kuriomis ponai buvo išskirti iš paprastųjų teismų (1564 m.), įvedė antrąjį Lietuvių statutą, kurs atsakė daugumos bajorų norams (įgijo galios 1566 m.), lenkų pavyzdžiu sukūrė pavietų seimelius. Tuo būdu išnyko išimtinas kunigaikščių ir ponų stovis. Liublino unija, įvesdama Lietuvos bajorus į lenkų seimą, teisių žvilgsniu sulygino visus bajorus.

5. Bažnyčia. Tikyba. Valstybinė kalba.

Romos katalikų bažnyčios stovis. Katalikų bažnyčia jau nuo seniau turėjo savo išpažintojų, bet teisių įgijo tik Jogailai 1387 m. krikštą priėmus. Tais metais buvo įkurta Vilniaus vyskupija, paskui Žemaičių—Medininkuose (Varniuose), kuri buvo patvirtinta 1417 metais. XV amžiaus pradžioje yra dvi vyskupiji gudų žemėse—Vladimire ir Kijeve. Pirmoji 1429 m. buvo perkelta į Lucką.

Europos vakaruose bažnyčia ilgai turėjo kovoti, kol įgijo sau privilėgijų. Lenkijoj greičiau tat pasiekė, bet irgi neiškarto. Lietuvoj šiuo žvilgsniu ėjo dalykai kitaip. Jau 1387 m. katalikų bažnyčia Lietuvoj įgijo pirmą privilėgiją, kuri suteikė jai tas visas teises, liuosybes ir pirmenybes, kurias bažnyčia kitur teišgavo po ilgų kovų. Ji iškarto visas—katedrų, parapijų ir vienuolynų — bažnyčias visiškai paliuosavo nuo tarnybos ir sunkenybių valstybės naudai, suteikė pilną imunitėtą, kurs neleido valdininkams kištis į bažnyčios turtus.

Kita iš eilės 1430 m. privilėgija išplėtė anas privilėgijas ant vėliau įgytųjų turtų ir net ant dar įgytinųjų bažnyčios turtų. Tvirtinama, būsiant Lucko katedra iškarto 1429 m. buvusi paliuosuota nuo sunkenybių, išėmus pajautę, kuri buvo panaikinta 1437 m.

Apskritai imant buvo patvirtintos visos bažnyčios teisės jau Gardelio 1413 m. privilėgijoj, o paskui ir kitose privilėgijose, pradėjus nuo 1447 m. Tačiau čionai neturėjo bažnyčia tos vadovaujamos rolės, kuria ji naudojosi Lenkijoj. Didžiojo kunigaikščio taryboje ji turėjo nedaug atstovų, tik 4 išviso, o kiti kunigai, nei taryboje, nei seime nedalyvavo. Nebuvo jinai priešakyje kovose del išgavimo iš pasaulinės valdžios visuomenės teisių. Bet, antra vertus, nebuvo Lietuvoj ir tų kovų, kurias bažnyčia turėjo pakelti Lenkijoje gindama savo teisę gauti dešimtinę, ar kitas atskiras savo teises. Čionai bažnyčia įtaisė savo teismus ir stengėsi juos palaikyti bei apginti tais atvejais, kai kunigai buvo traukiami tieson, vadinasi, buvo pripažinta bažnyčiai teismo privilėgija (privilegium fori).

Rytų bažnyčios stovis. Rytų arba graikų bažnyčia (vėliau vadinamoji pravoslavių) nesugebėjo užimti tokios vietos, kurią užėmė katalikų bažnyčia; jų vyskupai (vladiki) neįėjo į didžiojo kunigaikščio tarybą, kaip katalikų vyskupai. Anie betgi sėdėjo sričių kunigaikščių tarybose. Tačiau ta bažnyčia turėjo pilną teisę ir laisvę plėtotis, nors sakoma, būsią nuo XV amžiaus pabaigos neleista statyti naujų cerkvių. Nuolatinės pastangos sudaryti bažnytinė unija XV amž. daug prisidėjo prie to, kad rytų bažnyčia labiau buvo gerbiama. Tačiau iki XV amžiaus pabaigos nebuvo patvirtintos graikų bažnyčios teisės. Tokią privilėgiją įgijo graikų bažnyčia vos 1499 m., be to, didysis kunigaikštis čia patvirtino metropolitui vadinamąjį Jaroslavo Ritulį, išleistą esą paties didžiojo kunigaikščio Jaroslavo; 1503 m. jis patvirtino tą Ritulį Polocko vyskupui, o 1511 m., jau kaipo visuotinę privilėgiją visai graikų bažnyčiai. Tos privilėgijos tvirtino, svarbiausia, metropolito ir vyskupų teises spręsti atskalūnų ir vedybų bylas.

Rytų bažnyčios išpažintojų teisių sumažinimas. Teisė naudotis žemės privilėgijomis Lietuvoje buvo išdalies

apribota atsižvelgiant į tikybą. 1387 m. įvedus Lietuvoje katalikų tikybą ir apkrikštijus lietuvių visuomenę, geresnei to darbo kločiai buvo uždraustos mišrios vedybos katalikų su rytų bažnyčios nariais; o jeigu tokios vedybos įvyktų, tai pravoslaviai privalė pereiti į katalikų tikybą. Taip pat ir pirmoji 1387 m. žemės privilėgija turėjo apimti tik tuos, kurie yra Romos katalikų tikybos. Kas nuo jos atkrinta, nustoja ir teisės naudotis privilėgijomis. Taip pat nustatė ir Gardelio privilėgija; šitoji privilėgija suteikė teises ir laisves tiktai tiems, kurie priėmė herbus (bajorų žymes), o gavo juos tik bajorai-katalikai.

Tikybos klausimas čionai visiškai sutapo su tautiniu. Nes lietuviai priėmė katalikybę, o gudai pasiliko su savo rytų (graikų) apeigomis. Berods, 1432 m. privilėgija pripažino lygias teises ir graikų tikybos išpažintojams, t. y. gudams, bet tasai aktas neįgijo teisių galios ir tikrąją lygybę įvedė vos sekančioji 1434 m. privilėgija, nors ir buvo kai kurių susiaurinimų aukštiems valdininkams. Bet ir čia lygybė nebuvo dar pilna, tačiau Gardelio privilėgijos išimtis užsiliko, būtent: tos tikybos žmonėms neleista urėdauti iki gyvos galvos ir sėdėti didžiojo kunigaikščio taryboj, o tas vėl buvo surištas su urėdavimu.

Reikia pažymėti, jog tos privilėgijos teturėjo galios tikrojoje Lietuvoje; jos nelietė prijungtųjų sričių: Vitebsko, Polocko, Smolensko, Kijevo ir Volyniaus. Vadinasi, čionai rytų bažnyčios išpažintojai nebuvo niekuo aprėžti, nei teisėse, nei tarnyboje; čia rytų tikybos gudai naudojosi visomis teisėmis. Gudų teisės buvo siaurintos tiktai tikrosios Lietuvos ribose; be to, tos išimtys buvo padarytos tik kelioms valdininkų rūšims, kurios teikė teisės įeiti į didžiojo kunigaikščio tarybą. Ištikrųjų, prieš įstatymus tas vietas užimdavo rytų bažnyčios nariai ir įeidavo į didžiojo kunigaikščio tarybą. Griežtai nebuvo laikytasi tų įstatų del to, kad XV amž. nuolatos buvo stengtasi įvykinti bažnytinė unija, o tokiose sąlygose sunku buvo žiūrėti išimčių, kurios erzintų žmones. Toksai dalykų stovis prasitęsė beveik iki XVI amž. pabaigos; 1563 m. Zigmantas Augustas išleido privilėgiją, kurią pravoslavius padarė pilnateisiais, vadinasi, panaikino paskutinę ir vie-

nintelę išimtį, būtent, kuri draudė užimti valdininkų vietas, teikiančias teisės įeiti į didžiojo kunigaikščio tarybą. 1568 m. Zigmantas Augustas panaujino ir išaiškino tą privilėgiją liečiant ir kunigaikščius, (kurių nemini 1563 m. privilėgija), ir, apskritai, visus krikščionių tikybos išpažintojus, vadinasi, taip pat ir Liuterio šalininkus.

Valstybės kalba. Didžiojoj Lietuvos kunigaikštijoj lietuvių kalba niekuomet nebuvo valstybinė kalba. Prieš susidėjus su lenkais ir vėliau, jeigu tekdavo turėti reikalų su užsieniais, tai rašant aktus, kurie lietė vakarų Europos valstybes, paprastai buvo vartojama latynų kalba, retai vokiečių, o kreipiantis į Europos rytų valstybes, kartais ir į Lenkiją, senąja rašomąja slavių, gudų kalba. Visi be išėmimo Lietuvos seimų aktai, net Lietuvos seimų atstovams įgaliojimai buvo rašomi latynų kalba iki 1501 m. Tik Liublino unijos aktas 1569 m. yra parašytas lenkiškai.

Vidaus reikalams paprastai buvo vartojama gudų kalba; buvo tai valdžios kalba didžiojo kunigaikščio raštinėje, taip pat teismo ir aktų kalba. Paprastai raštus išduodamus iš did. kunigaikščio raštinės rašė gudiškai; gudiškai rašė ir įstatus, jų tarpe ir abudu lietuvių statutu (1529 m. ir 1566 m.); gudiškai rašė seimai savo prašymus valdovui, o šis atsakus. Būdavo kartais išėmimų latynų kalbos naudai; latyniškai antai rašė žemės privilėgijas, suteikiamas tikrąjai Lietuvai, o vėliau ir visai Lietuvai, iki pat 1551 m., taip pat privilėgijas Žemaičiams ir Palenkei; kitos privilėgijos, sritinės, kaip Polocko, Vitebsko ir kitos, buvo parašytos gudiškai; gudų kalba yra parašytos ir 1563—5 metų privilėgijos. Latyniškai rašytų aktų antrąją grupę sudaro privilėgijos, kurios buvo duotos katalikų bažnyčiai; toliau, trečią grupę sudaro privilėgijos, suteiktos miestams, nors ne visiems, ypačiai didesniems, esantiems tikrosios Lietuvos ribose. Pagalios ketvirtą grupę sudaro aktai, suteikti Palenkei; jinai gynėsi prieš gudų kalbos vartojimą; panorėjus didžiojo kunigaikščio raštinei ją įvesdinti XVI amž., Palenkė reikalavo arba latynų arba lenkų kalbos. Visi kiti aktai, be išėmimo, rašyti latyniškai. O iš teismų knygų ir aktų tie buvo rašomi latyniškai, kurie išeidavo iš Pa-

lenkės teismų, įtaisytų lenkų pavyzdžiu. Liublino unija visai nekėlė kalbos klausimo.

Tuo laiku Lietuvoje pradeda platintis lenkų kalba; tatai matyti jau iš to, kad abudu lietuvių statutu buvo, nors ir ne tuojau po jų parašymo, išverstu į lenkų kalbą; žymesnieji lietuvių didikai susirašinėdami laiškuose vartodavo taip pat lenkų kalbą. Tačiau ji tik išimtinai tepasirodydavo valdžios aktuose (XVI amž.).

Gudų kalba buvo vartojama karaliaus raštinėj, teisme ir t. t.; buvo tai slavių rašto kalba, į kurią primaišė daug gyvos kalbos žodžių, o vėliau šis tas ir iš lenkų kalbos.

Lietuvių kalbą užtinkame kai kuriuose aktuose vėliau: bent ne sykį, jau sekančioje gadynėje, lietuviškai buvo užrašoma priesaika.

6. Valstiečiai.

Žemesnieji gyventojų sluoksniai Lietuvos valstybėje, kuriuos paprastai vadindavo vienu žodžiu „žmonės“, buvo labai įvairūs. Atsižvelgiant į teisinį jų padėjimą, į priklausomybės laipsnį, sunkumą naštų, kurias turėjo pakelti,— tarp įvairių tų žmonių sluoksnių buvo labai didelių skirtumų; silpniausi jų tarpe iki pat tos gadynės pabaigos buvo pilni vergai, stipresnieji gi teisės ir ūkio žvilgsniu stovėjo greta bajorų, o kartais ir bajorų vardą nešiodavo. Tokį mišrų sąstatą daro tie visi gyventojai jau antroj XV amž. pusėj; visas tas įvairumas ir mišrumas aiškiai matyti XVI amž., kai didelė šaltinių daugybė plačiai ir aiškiai nupiešia jų padėjimą.

Vergai. Dvaro bernai. Vergija, kuri tuo laiku jau buvo išnykus Europos vakaruose, Lietuvoj užsiliko ir laikėsi stipriai iki XVI amž.; ją pripažino ir abudu lietuvių statutu, 1529 ir 1566 m. Antrasis statutas, berods, kiek susiaurino vergiją, bet maža tepadarė atmainų. Vergija buvo paveldima, nuo tėvų vaikams; tuo būdu paprastai priaugdavo vergų. Dar geroką skaičių vergų darė karo imtiniai (belaisviai). Bet buvo ir kito-

kių kelių vergijai atsirasti, nors ir rečiau: žmonės pasiduodavo patys į vergiją (pav., parsiduodami), buvo parduodami už bausmę, jeigu nuskaustasis užuot reikalavęs nužudyti prasikaltėlį, pasiimdavo jį pas save vergu, anam, žinoma, sutikus; pagaliau vyrai vergais tapdavo vesdami verges arba moterys ištekėdamos už vergo. Kartais vienas kitas žmogus negalėdavo išrodyti, jog jisai yra liuosas, ir tuo būdu liuosieji per ilgą laiką tapdavo vergais.

Iš pavergtųjų žmonių, kurie negalėjo pakilti nuo savo vietos, išsiskirdavo du sluoksniu: žmonės, kurie tarnavo ir dirbo did. kunigaikščio, šiaip kunigaikščių ir bajorų dvaruose, ir tie, kurie buvo įkurdinti dvaro žemėjo ūkininkauti. Vergijos sąvoka pilnai derėjo tik pirmutiniam sluoksniui tikriesiems bernams-vergučiams. Nebuvo jie laikomi, teisės žvilgsniu žiūrint, asmenimis ir su jais apseidavo, kaip su daiktais; jie gaudavo dvare visą laikymą, vadinamą mėnesinę, arba turėdavo kokius nedidelius žemės sklypus (vėliau vadinamus daržais ar apidemėmis).

Dvaro vergučių (bernų) buvo gana daug iki XVI amžiaus pabaigos; dvaras jų pagalba apdorodavo savo ūkį. Tik XVI amž., įvykus Lietuvoje laukų ūkio permainai, surištai su vadinamąja valakų reforma, šitas sluoksnis, nors visai dar neišnyko, bet gerokai sumažėjo. Kitaip sutvarkytas ūkis jau nebereikalaudavo tiek bernų; todel bernus rišdavo prie žemės ir jie tuo būdu pereidavo į kitą sluoksnį vadinamų *tėvonių* arba jungvilkių.

Tėvonys. Tėvonimis vadindavo žmones neliuosus, kurie buvo nepamestinai pririšti prie žemės, turėjo, vadinasi, savo dubą; tačiau nereikia manyti, kad jie turėjo tokios teisės, kad tos žemės savininkas negalėtų jų pašalinti. Paprastai savininkas, ypačiai didysis kunigaikštis, savo plačiose žemėse pripažindavo juos esant surištus su žeme, įsakydavo tad ūkininkams grąžinti jų dubas, jeigu jie pabėgę vėl grįždavo prie jo. Bet jis galėjo juos pašalinti nuo žemės, perkelti į kitą vietą, arba net atiduoti juos pačius be žemės kam panorėjęs. Bet tai retai atsitikdavo, ypačiai kad be žemės atidavinėtų. Vieną tik sykį did. kunigaikščio dvaruose atėmė žemes

daugeliui ūkininkų, būtent įvedant valakų reformą, bet vieton to davė jiems žemės kitur. Kituose, ne didžiojo kunigaikščio dvaruose, nebuvo atsižvelgta į tą jų ryšį su žeme. Tėvonys negalėjo liuosai palikti savo žemės; jeigu jie pabėgtų be pono sutikimo, buvo galima per teismą jie atieškoti, nebent išeitų terminas, kurį pirmasis statutas nustatė, 10 metų ilgumo. Did. kunigaikščio dvaruose ir šiuo žvilgsniu su tais žmonėmis apseidavo minkščiau; jiems leisdavo palikti ūkį vienoj vietoj, jeigu tėvonis įsikurdavo kituose gaspadoriaus dvaruose. Did. kunigaikščiui valdininkai viliodavo tėvonius iš ponų ir bajorų. Šie tad ėmė priešintis. Ir did. kunigaikštis žemės 1447 m. privilėgijoj prisižadėjo nebepriiminėti į savo dvarus žmonių iš bajorų žemių; bet ir bajorai taip pat negalėjo priiminėti pas save did. kunigaikščio žmonių.

Tėvonys buvo pripažinti asmenimis teisės žvilgsniu, vadinasi, galėjo turėti nuosavų kilnojamąjį turtą (mantą), daryti sutartis, stoti teisme, šauktis pagalbon valstybės valdžią ir t. t.

Liuosieji žmonės. Greta neliuosų žmonių į valstiečių tarpą įeidavo *nepririštieji* prie žemės. Jie buvo skaitomi teisėtais asmenimis, turėjo pilną asmens laisvę, vadinasi, ir teisę keltis iš vienos vietos į kitą; bet negalėjo turėti nuosavaus nejudinamo turto (žemės), ir jeigu sėdėjo ant žemės, tai tik ant svetimos. Liuosasis senovės laikų žmogus išnyko visai istorijos bėgyje, kaip tat atsitiko ir kituose Europos kraštuose. O jeigu toki liuosi žmonės įsikurdavo did. kunigaikščio ar kieno nors dvaruose, tai tik susitarę su anais; jie galėjo liuosai kilnotis, palikti tą žemę, tik apmokėję tam tikrą išeiginį mokesnį. Taigi vergučiai visiškai klausė savo pono valdžios, tėvonys tik pono teismo, kurio žemėje sėdėjo, o liuosieji priklausė valstybės teismui. Liuosieji teisės žvilgsniu buvo geresniame padėjime, negu pririštieji, bet visuomenės žvilgsniu jų padėjimas nebuvo geresnis. Vėlesniu laiku tėvonys, įgiję didesnių turtų, pereidavo į bajorų luomą, liuosieji žmonės kartais nustodavo savo liuosybės ir net imdavo klausyti neliuosųjų žmonių ir pagaliau išnykdavo tarp baudžiauninkų, kurie atsirado tolesnėje gadynėje.

Ūkio vienetas. Delei plotų didumo, kurie įeidavo į didžiąją Lietuvos kunigaikštystę ir santykių įvairumo, įvairus buvo ūkis ir jo formos; negalima čionai kalbėti apie vieną tipą, kuris būtų kitus viršijęs Įvairumo matyti ir pačiame ūkio vienetų pavadinime. Bendriausiu tokio ūkio pavadinimu buvo „žemės“ vardas; bet tai perplatus vardas, kuris galėjo reikšti ir didesnius plotus, kaip antai, ištisą sritį ir visą Didžiąją Kunigaikštiją. Siauresnę jau prasmę turėjo žodžiai: pėdsakas, burtas (burtinė dalis, žrebij), sėdyba, duba, kiemas ir tarnyba (služba), kurie vardai dažniau atsitinka. Tie pavadinimai įvairiose Lietuvos valstybės vietose yra įvairūs, bet atsitinka, kad keli pavadinimai vartojami ir vienoje vietoje. O Smolensko žemėje ir gretimose žemėse, kurios išdalies buvo atitrauktos nuo Smolensko srities ir prijungtos prie Didžiosios Kunigaikštystės, ūkio vienetas buvo sėdimas (selišče) arba soda (sielce). Valstybės pietų šalyje, Volyniuje, Kijeve, išsiplatinęs buvo kiemo pavadinimas (dvorišče), o tikroji Lietuva paprastai vartojo tarnybos, dūbos vardą.

Dar nesusekta ir neištirta, kaip platus ir didelis buvo ūkio vienetas. Viena žinome tikrai, kad tie vienetai nebuvo gerai ir tvirtai nustatyti, išmatuoti, o buvo tokių vietų, kur tie patys vienetai nevienodo buvo didumo. Galima tik tvirtinti, kad tai buvo toks plotas, kurio užtekdavo vienai šeimai išmisti. Taip pat šaltiniai aiškiai liudija, jog tarnyba buvo kur didesnė, negu kiemas. Vienetai, turį kitus vardus, didumo buvo artimesni kiemui.

Ūkio vienetas apimdavo, be sėdybos, armenis, ganyklas ir t.t.; jo valdytojas taip pat turėjo teisės pono miške medžioti, laikyti tenai savo avilius, kirstis malkų, žvejoti pono upėse ar ežeruose ir t.t. Kol Lietuvos valstybėje buvo vartojama ta ūkio sistema, kuri rėmėsi vien valstiečių mezliavomis ir duoklėmis, valstiečiai plačiai naudojosi įvairiomis teisėmis dvaro žemėse. Bet XVI amž. kaskart labiau dvarui ėmus savo laukus pačiam dirbti ir taisyti palivarkus, atsirado reikalo atskirti pono laukai, pravesti ribos, panaikinti įvairūs servitutai, kurie, įvedant naują ūkio sistemą, tik kliudė dvaro ūkiui plėtotis. Pradėtos vėl naikinti įvairios valstiečių teisės dvarų

žemėse ir ypačiai tatai daroma buvo įvedant valakus, apie kuriuos bus kalbama vėliau.

Tas žemės plotas, kuris sudarydavo valstiečio ūkio vienetą, nebuvo viename daikte. Į valstiečių ūkį įsitarpdavo daug įvairių sklypų, ataraižų, išmėtytų į visas puses, nuo vienas kito atskirtų, įvairaus didumo laukų ir pievagalių. O vėliau, augant gyventojų skaičiui, tie galai ir atgaliai susiraizgė tarpusavyje, susipynė net kelių sodžių ir kiemų, išdrykę daugybe rėžių; tatai keldavo daug žmonėms painiavos. Tokia tvarka buvo pastebima tenai, kur ūkis tik pradėjo plėtotis, ir kur nebuvo aišku, kaip ūkis yra manomas vesti ir kur ūkininkai dar neturėjo aiškaus plano.

Ūkio vienetai galėjo būti visai savarankiški, atskirti nuo vienas kito ir vadinosi viensėdijomis; jei vienoj vietoj buvo daugiau tokių vienetų, buvo jos krūvoje, pasidarydavo tuomet sodžius arba kaimas. Viensėdijų daug buvo ir ilgai užsiliko pietų srityse, ypačiai Ukrainoj; tikrojoje Lietuvoje dažniausia kurdavosi sodžiais. Negalima betgi pasakyti, kad vienur gyventų tik sodžiais, o kitur viensėdijomis; toje pačioje vietoje greta sodžių būdavo ir viensėdijų, arba laikui bėgant viensėdijos pavirsdavo sodžiais.

Ūkio vienetai visi stengėsi išlaikyti savo būtį, savo ribas, stengėsi pasilikti tokiais pat savarankiškais vienetais kaip buvę. Mat, tie vienetai tapo pagrindu visokioms naštoms ir mokesčiams mokėti; vieni ėjo ponų naudai, kuriems jie priklausė, kiti ėjo valstybės naudai. Papročio keliu nusistatė pareigos, kurios pareidavo kiemui, neatsižvelgiant į tai, kaip ištikrųjų tokiame vienete susidėjo santykiai. Del to būdavo nevienodai apsunkinti įvairūs vienetai. Tai jau taip aiškiai buvo matyti XVI amž., jog reforma buvo neatidėtina ir neišvengtina. Šitą reformą įvedė vadinamasis skirstymas valakais; svarbiausias jo uždavinys buvo—išlyginti sunkenybės arba pareigos bent didžiojo kunigaikščio dvaruose, kur laikui bėgant normos nusistovėjo ir laikėsi be permainų. Buvo galima užtikti vienetų per retai gyvenamų, o kitur perstangiai; tai pareidavo nuo plėtojimosi sąlygų, nuo žmonių priaugimo, nuo prigimties priepuolių ir t.t. Žemės sklypų didumas nepareidavo nuo to, kiek yra žmonių kokiam ūkio vienete; to-

del vienas ūkis buvo ir labiau apkrautas sunkenybėmis kitas mažiau, nes nepaisyta žmonių skaičiaus.

Sėbrai. Tokiame ūkio vienete buvo galima vesti ne vienas, bet keletas ūkių. Tas vienetas galima buvo dalytis, jeigu buvo reikalo, ir jeigu žmonių priaugus draugėje nebuvo noro laikyti vienas ūkis; buvo tačiau ir priešingai—giminaičiai, net tolimi, turėjo tik vieną bendrą pirmataką (pratėdį), jau nebegyvenantį, ūkį varė bendrai. Jie vadinosi *sėbrais*. Į sėbrų tarpą, kartais nesant giminaičių, įsibriaudavo ir negiminaičiai, svetimi. Teisinis jų padėjimas buvo toks pats, kaip ir giminaičių; jie turėjo tokią pat lygią ūkio dalį, kaip ir visi kiti. Paprastai šitas vienetas dalijosi į mažesnes dalis, susidėdavo iš kelių atskirų dubų, t. y. atskirų šlajų su keliais priskirtais laukais. Tokio vieneto padalijimas teturėjo reikšmės vidaus gyvenime; iš šono žiūrint vienetas buvo neskaidytas, kaipo toks jis privalė pildyti pareigas, davinėti duokles, tarnauti ponui, jam visam buvo apskaitoma karo tarnyba ar mokesniai. Kaip vienetas dalydavosi viduje, kaip savo tarpe skirstėsi sunkenybės pono ar valstybės naudai, tai niekam nerūpėjo. Už viską atsakydavo visas vienetas.

Daržai. Tie, kurie sėdėjo ūkio vienetuose ar jo dalyse, galima pavadinti pilnais ūkininkais. Jų dalis turėjo išmaitinti juos ir jų draūges, taip pat pakakti pareigų pildymui. Greta jų atsiranda, bent XVI amž., vadinamieji *daržininkai*. Daržo arba apidėmės neužtekdavo žmogui pramisti. Juk buvo tai „dūmai", prie kurių priderėjo tik nedideli žemės sklypai arba ataraižai. Galimas daiktas, kad daugiau jų pradėjo rastis mainantis Lietuvos ūkiui, kai žemė buvo padalyta valakais. Atskyrus aiškiai valstiečių laukus nuo pono, daržininkus kurdindavo tai pono žemėse, tai valstiečių, ypačiai pasieniuose, už valstiečių žemės sienos; atsitikdavo tokių atkampių, kurie atlikdavo nuo valakų, patys bet negalėjo sudaryti savarankiško ūkio; tegalima buvo gauti iš jų šokios tokios paspirties ūkiui. Daržininkais versdavo dažniausia dvaro bernus, kurie pirmiau buvo laikomi dvare; tokiu būdu jie galėjo sėti bandas, o už tą privalė eiti į dvarą dirbti, o sodžiuose daržininkai buvo

įnamiai, daugiausia sodžiaus amatninkai, kurie manėsi amatu, o iš daržo turėjo paspirties.

Dalininkai. Nusistačius sodžiuje ūkio vienetams, vadinamiems „tarnyboms", kiemams ir t.t., pradėjo rastis ir tuo pačiu laiku kilti naujas valstiečių sluoksnis, raštuose vadinami dalininkai, pusininkai ir t. t. Kartais ūkininkas, valdąs savo sklypą, negalėjo iš jo išmisti, del to, kad jo šeima buvo nedidelė, persilpna, kad galėtų visą žemę apdirbti ir dar visas pareigas atlikti. Norėdamas praplėsti savo ūkį, jis tokiu būdu neištekdavo pajėgų. Reikėdavo kviesti prie darbo ir prie to darbo vaisių dalijimo pašaliečiai, svetimi žmonės, negiminiečiai; jie turėjo ūkyje tik dalį, iš to atsirado ir *dalininkų* vardas. Dalininkų santykiai su šeimininkais buvo įvairūs; darbą dirbdavo jie arba drauge su šeimininku ir jo šeima, arba gaudavo išskirtą laukų dalį, ir turėjo derliaus dalį, pusę ar tris ketvirtis, atiduoti šeimininkui-ūkininkui. Tuos, kurie atiduodavo pusę, vadindavo pusininkais. Bet jie negalėjo ūkio pasisavinti. Toki santykiai buvo žinomi visame Lietuvos valstybės plote ir labiausiai išsiplatinę pietų šalyje, Guduose, Ukrainoj.

Valstiečių prievolės (pareigos). Jų darbai. Prievolės, kurias turėjo eiti ūkininkai arba daržininkai, įvairiai nusistatydavo. Visų pirma čia daug reiškė paprotys. Skirtumai tarp įvairių vienetų buvo labai dideli; XVI amžiuje prievolių nelygumas buvo labai įvairus: vienoj vietoj jos buvo perdidelės, o kitose, nors ir gretimose, sąlygos buvo žymiai geresnės.

Artojai privalė eiti dirbti į dvarą; tas darbas vadinasi *lažomis*, ir tie žmonės vadinosi lažininkais. Be to, jie privalė eiti dirbti ir tuomet, kai dvarui staiga atsirasdavo reikalo; tatai vadinosi *gvoltais* arba *talkomis;* valstiečiai turėjo dirbti karštam darbymečiui užėjus, prireikus laukų darbus atlikti. Ponui žmonės mokėdavo įvairius mokesnius vadinamus *duoklėmis*, javų *pyliavas* pylė, taip pat pristatydavo šieną, malkas, galvijus, vištas, kiaušinius. Tuos žmones dar vadindavo *jungvilkiais*.

Nevisi buvo Lietuvoje artojai. Berods, buvo jų nemaža; bet greta, šalia žemės darbo buvo ir kitų ūkio šakų, kaip miškų naudojimas, kaiminių ganymas, žve-

jojimas, medžiojimas ir t.t. Be artojų, užtinkame Lietuvoj geroką skaičių žmonių, kurie daugiausia ne iš laukų darbo misdavo, nors ir turėdavo mažą laukelį. Ypačiai tai atsitikdavo didžiojo kunigaikščio dvaruose, kur buvo įvykusi tokia didelė darbų specializacija, kad net ne tik atskiri žmonės, bet ištisi sodžiai užsiimdavo kokiu nors vienu paskirtu jiems darbu. Šitie žmonės, vieton lažų ir duoklių, savo ponams atiduodavo dalį savo pelno ar uždarbio, arba dirbdavo ponams savo amato darbą. Jie ir vardus gaudavo nuo savo užsiėmimo. Taigi tie, kurie trūsė apie galvijus ar gyvulius ar tik gyvuliais mokėjo, vadinosi arklininkai, žirgininkai, kumelininkai, raitininkai, piemenys, kiaulininkai ir t. t., o kurie medžiokle vertėsi: šauliai, šunininkai, sakalininkai, bėbrininkai, paukštininkai ir t. t. Miškuose buvo bartininkai, smalininkai, degutininkai, anglininkai ir t. t., be to, buvo žvejai, tinklininkai, o kur buvo rūdynų—rūdininkai, kitur dar—druskininkai ir t. t.

Ūkio plėtojimasis ėjo pirmyn, nors jisai vis dar tebebuvo naturalinis; paįvairėjo ir patobūlėjo sodžiuje amatai. Šitų amatininkų vieni atiduodavo ponui dalį savo dirbinių, kiti dirbo savo amato darbą pačiame dvare. Dideliuose, ypačiai did. kunigaikščio dvaruose, buvo net ištisi sodžiai, kur vieno amato žmonės tegyveno; čia galėjome rasti virėjus, duonkepius, aludarius, midudarius, kalvius, katilius, dailides, bosininkus, audėjus, kurpius, siuvėjus, mūrininkus, raguotininkus, saidokininkus, kardininkus ir t. t. Būtų galima priskaityti kelios dešimtys tų amatų.

Nereikia manyti, kad tie, kur buvo užsiėmę viena ūkio šaka, arba amatininkai tetarnautų ponui išimtinai tik savo amato darbais ar dirbiniais. Daugiausia jie iš savo amato darbų dalį atiduodavo, bet, be to, turėjo mokėti paprastąsias duokles, o kartais ėjo talkos arba gvoltų dirbti. Bendros taisyklės nebuvo, o apie skirtumus spręsdavo senovės paprotys.

Duoklininkai. Čyžininkai. Valstiečių prievolės įvairiose vietose buvo įvairios; kiekviena vieta turėjo ir savo sąlygas. Paprastai žemdirbiai arba žemininkai turėjo mokėti duoklę. Tokius žmones vadindavo *duoklininkais*. Daugiausia jų buvo vidutinio Dniepro, Beržinės

(Berezinos), Sožos paupiais, Kijevo žemėje. Būdavo jų ypačiai tokiose vietose, kur nebuvo dvarų. Tokiose pat aplinkybėse atsirado čyžė (činšas). Tuos, kurie laikė žemę už čyžę, vadindavo čyžininkais (činšininkais) ir dar kitokiais vardais, destis kokią čyžę mokėjo (skatikinę, kiaunių kailiais ir t. t.). Čyžininkų daugiausia buvo Žemaičiuose ir dar Palenkėje.

Tarnai. Iš tų visų žmonių tarpo didžiai išsiskirdavo dar vienas sluoksnis—tarnai. Jie vadindavosi visaip: tai žygininkais, paštininkais, vaikštikais, šarvininkais, raitininkais (Smolensko žemėje), ordiniais tarnais (Kijevo žemėje), kartais juos vadindavo ir bajorais. Šitie žmonės beveik visuomet buvo liuosi nuo lažų, paprastai nuo duoklių; svarbiausias jų užsiėmimas buvo keliauti prireikus, arba nešioti laiškai, vežioti pinigai, joti į totorių ordą, o ypačiai į karą stoti be jokių išėmimų su skydais, raitiems ir su šarvais. Tačiau be tų paprastų pareigų, kartais atitekdavo ir kitos, kaip antai čyžės mokėjimas; del to atsirado ir bajorai duoklininkai, pasėdos [pasėdininkai] (Žemaičiuose), čyžininkai.

Svarbiausias tų žmonių darbas— buvo karo tarnyba. Kadangi kareiviavimas buvo laikomas pagarboj, nes tai buvo aukštesniojo bajorų luomo privilėgija, šitie žmonės, liuosi, ar net ir neliuosi, iškildavo visuomenės žvilgsniu, todel ir tuos tarnus į karą stojant vadindavo bajorais, pridėdami dar žygininkų, šarvininkų ar kitą prievardį, nors jie tikri bajorai ir nebuvo. Kartais atsitikdavo, kad toki bajorai, kaip kad ministerialai Vokiečiuose, į kuriuos jie ir panešėjo, galų gale pereidavo į tikrųjų bajorų tarpą. Jų stovis pablogėjo jau 1529 m., o dar labiau valakais žemes dalijant.

7. Valakų matavimas.

Reformos apibūdinimas. Zigmanto Augusto laikais lietuvių sodžiaus įtaisymas iš pamatų atsimainė, tiek ūkio tiek išdalies teisės žvilgsniu. Reformos pradžia tenka paskutiniems pirmos XVI amž. pusės metams, kai susitinkame su pirmais vadinamo valakų matavimo

žingsniais. Pagaliau darbas buvo nustatytas 1557 m. vadinamais „valakų įstatais"; vėliau jie buvo papildyti. Valakų matavimas buvo atliktas daugiausia 1560—70 m. Berods, reforma neapėmė visos Lietuvos ir palietė tik did. kunigaikščio dvarus; bet ji tvirtai atsiliepė ir tuose plotuose, kurie nepriklausė didžiajam kunigaikščiui. Todel tad nuo tos reformos reikia skaityti nauja lietuvių sodžiaus gadynė. Ta reforma yra pasižymėjusi ne tik tuo, jog giliai kliudė Lietuvos ūkio gyvenimą, o išdalies ir teisės, bet lygiai ir savo vykinimo būdu. Valstybės valdžia pati pakėlė sumanymą reformuoti sodžiaus santykius, ir tą savo planą, griežtą, platų ir svarbų, įvykino nepaprasta energija ir nuosakumu. Jeigu ieškotume Europos valstybėse kitų tokio pat darbo pavyzdžių, kurie būtų taip iš pamatų ir plačiai perkeitę sodžiaus ūkį, tai turėtumėm siekti iki pat Karoliaus Didžiojo su jo įstatais „capitulare de villis"; bet ir čia atrastume, jog toji reforma buvo daug menkesnė už lietuvių, nes ji tik esamą ūkį tvarkė, o nė kiek jo nepastūmusi pryšakin; ieškodami panašumų, čia veikiau turėtume kreiptis į vėlesnius laikus, į dideles valstiečių reformas XIX amžiuje.

Žemės matavimas valakais Lietuvoje padarė didelių atmainų Lietuvos ūkyje. Ūkio forma, buvusi iki tol, atgyveno savo amžių, ir jau kraštui nebepakako natūralinio ūkio; iki tol ūkiai buvo savyje užsidarę; jie buvo visiškai savarankiški, patys viską sau gamindamies ir parūpindami. Dirbo čia tik šeimininkas su savo artimaisiais padėjėjais. Mainų su kitais ūkiais buvo maža. Tepradėjo plėtotis javų gabenimas svetur. Tuo metu Lenkija išveždavo nemaža javų į užsienius. Išdalies delto panorėjo lenkų ponai praplatinti savo įtaką, pritraukti Lietuvą, kad ten apėmus daugiau žemės ir galėjus išvežti daugiau javų. Jau pirmoj XVI amž. pusėje buvo pradėta gabenti javų į užsienį ir iš Lietuvos. Kraštas galėjo tad plėtotis, keldamas javų kultūrą, praplatindamas armenis javams sėti, patraukdamas prie to darbo kuodaugiausia žmonių, kurie iki šiol eikvojo savo pajėgas, dirbdami visokius daiktus savo ūkio reikmenims patenkinti, o beveik nieko neduodami svetimoms rinkoms. Bet ūkio kultūros pakelti nagalima buvo, neišardžius to meto ūkio santykių, nepermainius ūkio

technikos žemei dirbti. Lietuva dar nebuvo prisirengusi prie to; ji turėjo iškarto įvesti sodžiuje trilaukį ūkį, pritaikinti sodžių prie folvarkų reikmenų. Ir visa tat reikėjo atlikti XVI amžiuje. Tą darbą nudirbti pasiryžo Lietuvos valdovas ir atliko kuogeriausiai. Reforma, kuri buvo padaryta Lietuvoj per kelias dešimtis metų, taip sutvarkė valstiečių ūkį, kaip kitur tat negalėjo padaryti amžiais. Bet ir nevisur ramiai tas vykinta. Vartota kartais ir prievarta. Įvykus valakų reformai, galėjo jau atsirasti ir folvarkas.

Valstiečių reformos pradžia. Jau ir prieš valakų reformą buvo pradėtas, bent išdalies, keisti Lietuvos agrarinis sutaisymas. Pirmosiose XVI amž. dešimtyse did. kunigaikštis ėmėsi tvarkyti santykius savo, „gaspadoriškuose", sodžiuose ir išleido tam tikrus įstatus 1514 m., 1529 ir dar vieną be datos tarp 1544 ir 1548 m., Aukštaičiams (Vilniaus ir Trakų vaivadystėms), ir skyrium dar 1527 ir 1529 m. Žemaičiams. Šitie įstatai tvarkė bei vienodino gyventojų santykius ir lengvino valstiečiams pereiti prie čyžių. Daug toliau ėjo jau tos pastangos, kuriomis buvo rūpintasi ne tik sutvarkyti esamas dalykų stovis, pirmiau susidariusis, bet ir įvezdinti naujos ūkio ir teisės formos bei instituacijos sodžiuje. Taip, Palenkėje buvo pradėti kurti sodžiai, kur buvo nustatytas ūkio vienetas — lanas arba valakas, įvestas trilaukis ūkis, duota sodžiams savivaldybė su šaltyšium, kuris buvo sodžiaus teismo pirmininkas. Tačiau šitokia kolonizacija, vadinamoji „vokiečių teise" (nes buvo traukti iš ten naujininkai ar skolyta sistema), Lietuvoje neišsiplatino ir toliau Palenkės nenuėjo. Naujai dalyti žemės į valakus pradėjo dar Zigmantas I savo dvaruose tikrojoj Lietuvoje. Plačiau buvo padariusi šitą ūkio reformą karalienė Bona seniūnijose, kurios jai Lietuvoje priklausė: ji išmatavo žemes ir suvienodino kiek galėjo žmonių sunkenybes. Bet buvo tai tik darbo pradžia, dar neplačiai padaryta ir nedaug plotų teapėmusi. Vison Lietuvon įvedė naujas ūkio formas tik valakų reforma, ir tatai įvyko Zigmanto Augusto laikais.

Reformos įvedimas. Žemei valakais išmatuoti, o paskui valakų įstatui gyvenime įvykinti, reikėjo daug žmo-

nių. Tiems, kurie šitą reformą vedė, buvo pastatytas vyresniuoju valdovo pilių ir dvarų prievaizdas (visoj didžiojoj Lietuvos kunigaikštijoj) Petras Chvalčevskis, lenkas. Jisai turėjo vesti tą visą reformos reikalą ir prižiūrėti visus jam priduotuosius žmones. Svarbiausi buvo revizoriai, kurie buvo taip paskirstyti, kad kiekvieno darbo plotas apimdavo vieną seniūniją. Prie kiekvieno revizoriaus buvo po keletą matininkų ar jų padėjėjų; kiekvienas jų turėjo pravesti reformą keliuose paskirtuose jam valsčiuose. Buvo tai tie tikrieji valdininkai, kurie patys sprendė matavimo ir visus kitus su juo surištus klausimus; revizoriai gi tik prižiūrėjo juos. Ūkio vienetų ir sodžių technikos žvilgsniu išmatavimas priderėjo patiems matininkams. Kur buvo svarbesnio reikalo, tenai jie kreipdavosi į patį prievaizdą ar net į karalių. Neaiškus yra tų organų santykis su vyriausiąja valdžia; berods, jie turėjo dirbti išvien su žemės iždininku, jeigu buvo tai didžiojo kunigaikščio dvarai, nes vyriausiu tų dvarų prieveizdu buvo laikomas iždininkas. Ir tikrai, vedant reformą, organai, pakviestieji tam darbui, nuolatos tardavos su tos vietos seniūnu, o šis arba pats atvykdavo, arba pasiųsdavo savo pavaduotoją. Paprastai pamatinius klausimus del laukų atmainų, ir paskirimo kuriam tikslui ir t. t. rišdavo revizorius; bent jam priklausė tokia teisė; kartais čia dalyvaudavo seniūnas, kuris taip pat raštus pasirašydavo. Svarbiausiais atsitikimais spręsdavo prievaizdas, kuris buvo išdirbęs bendrą darbo planą.

Ūkio vienetas ir laukų sudėstymas. Valakų reforma rišasi su pamatiniu darbu, nuo kurio buvo pradėta reforma—laukų išmatavimu, bet buvo imtasi ne vien laukų matavimu; reforma buvo daug platesnė. Įvesdinta buvo naujas ūkio vienetas. Valaku vadinosi armens (ariamas) plotas, apimąs 30 margų (dabar bus 20 dešimtinių). Bet ne visur valakas buvo vienodas. Imdavo kartais ir didesnį valaką; taip Palenkėje valake buvo 33 margai, o kai kur 36 margai. Tatai pareidavo nuo žemės gerumo, kurią dalydavo į tris rūšis: gerą, vidutinę ir blogą. Kur žemė buvo blogesnė, darydavo didesnį valaką; arba ir kitokiu būdu stengdavos išlyginti žemės blogumą, padidindami ūkio vienetą.

Tas naujasis vienetas, valakas, pakeitė iki šiol buvusią „tarnybinę" dalį, kurios didumas iki šiol nebuvo tikrai nustatytas. Bet naujoje ūkio technikoje nepasitenkino vienu valakų išrėžimu. Kartu su valakais buvo padalyti laukai. Senovės dirvonų plėšiamo ūkio vietą su daugybe rėžių užėmė trilaukis ūkis. Vadinasi, armenis dalindavo į tris laukus, iš kurių du paskirdavo javams sėti, pamečiui rugiams ir vasarojui, o trečias buvo pūdymui; kiekvienas laukas kasmet mainė savo paskyrimą, ir kas treti metai virsdavo pūdymu. Vadinasi, visus sodžiaus armenis dalydavo į 3 laukus, kiekvienas gyventojas gaudavo kiekviename lauke po savo dalį, maždaug 10—12 margų. Įvedant trilaukį ūkį rėžiai buvo panaikinti.

Trilaukis ūkis, dalijant į valakus, surinko žemę į vieną vietą (kaip kad dabar yra daroma skirstantis į viensėdijas). Sulyginti laukai ir sutraukti jie į vieną ne visuomet buvo galima, prisilaikant esamųjų sodžių sienų, arba paisant gyvenamų trobų sustatymo sodžiuje. Šiuo žvilgsniu reformos vykintojai turėjo gana plačių įgaliojimų, kurie palengvindavo jiems vesti platųjį darbą. Vieton nedidelių kaimelių jie darė didesnius kaimus, sudarydami savo nuožiūra iš kelių sodybų naują sodžių. Gyventojus jie galėjo kilnoti liuosai iš vietos į vietą; keldavo jie iš jų šlajus (trobesius), iki šiol netvarkingai išmėtytus, surinkdami juos krūvon ir sustatydami išilgai gatvės, dažniausia taip, kad namai stovėtų iš vienos gatvės pusės. Laukus dažniausia dalydavo trimis rėžiais, lygiam tolume nuo kelio, o kiekvieną valaką taip pat iškirpdavo lyg juostą, skersai sodžiaus gatvę. Bet nevisuomet buvo tatai galima, nes žemė ir laukai buvo nevienokios sudėties; tuomet nesilaikydavo šitos paprasčiausios sistemos ir kiekvieną lauką išrėždavo skyrium. Trobą statėsi valstietis viename iš trijų laukų, kurie sudarydavo jo valaką. Atskaičius armenis, kurie, turėdami tvirtas geometrijos formas, įeidavo į trilaukį, likdavo dar kitų sklypų, kurie sodžiaus ribose buvo kaip ir liekanos, atlaikalai, atkampiai. Tų sklypų dalis ėjo viso sodžiaus naudai, pavyzdžiui, ganyklos, pievos ir miškas. O jeigu tai buvo armenys, tai dalydavo juos į mažesnius vienodo didumo rėželius, paskui atiduodavo juos arba atskiriems val-

stiečiams, kad galėtų aplyginti žemes savo valakuose ir papildyti trūkumus, arba tie patys valstiečiai sau pasiėmę ir už tatai atsilygindavo skyrium valdovui. Tos žemės dalis tarnavo bažnyčios reikalams, jeigu ji buvo sodžiuje.

Būdavo ir tokių atsitikimų, kad negalima buvo išlyginti sodžiaus laukų ir sutvarkyti jų, nepalytėjus žemės, kuri buvo privatinė nuosavybė. O tatai dažnai atsitikdavo, nes laukai ir rėžiai Lietuvoj buvo susipynę. Jeigu ta žemė, kuri reikėjo užimti ir įtraukti į valaką, buvo privatinė kieno nors nuosavybė, ir jos valdytojas buvo išrodęs savo teises (tasai išrodymas, kaip jau buvo anksčiau kalbėta, turėjo didelės vertybės išaiškinamui, kas kuriam luomui priklauso), tai jisai, berods, turėdavo užleisti reikalingą žemės sklypą, bet užtat gaudavo vieton to sklypą kitoj vietoj. Tatai vadindavos atkaitu arba atmaina. Šitas dalykas didžiai palengvindavo matavimo darbą reformos vykintojams. Bet kol gyvenimas įėjo į vagą, labai tat vargino žmones.

Darbų suvienodinimas ir valstiečių prievolių aplyginimas. Valakų reforma valstiečiams ne tik naujai išmatavo jų ūkio vienetus; ji taip pat sulygino jų valdomas žemes. Iki šiol kartais būdavo vienoje tarnybinėje dalyje po kelis žmones, o kitoje tiek maža, jog negalėjo tesėti savo prievolių; matuojant valakais pamatan buvo padėtas toks principas, jog valaką apdirbinės tėvas su suaugusiu sūnum arba du broliu. Taigi revizoriai liuosai kilnodavo gyventojus, prisilaikydami šito nurodyto principo, kad lygiai aprūpintų valstiečių ūkius darbo pajėgomis. Tik išimtinai apdalydavo apsčiau kai kuriuos valstiečių sluoksnius, duodami po du valaku vienam žmogui. Prie tų geriau nuteiktųjų priderėjo: bajorai-žygininkai, žirgininkai, šauliai, šienpioviai ir malūnininkai.

Valakų matavimas sudarė plačią vienodų valstiečių masę, dirbančių maždaug vienodose sąlygose. Vienodumas apsireikšdavo ne tik tame, kad šitie valstiečiai sėdėjo ant maždaug lygių ūkio vienetų, bet susvienodėjo ir jų darbas. Kadai užsiėmimai buvo labai įvairūs, įvairios buvo ir jų prievolės dvarui; valakų reforma gerokai aplygino tas prievoles. Dideliai buvo sumažintas tų

valstiečių skaičius, kuris iki šiol privalė eiti tarnauti dvare arba amatų dirbti. O likusius amatininkus, vadinasi, dailides, šaltkalvius, kalvius, šikšnius, žvejus, šunininkus, sakalninkus ir t. t. drauge su kitais likusiais sodžiaus gyventojais, pristatė vėl prie laukų darbo. Šita reforma Lietuvoje nukreipė sodžių prie laukų darbo; teisybė, ji buvo pravesta tik did. kunigaikščio dvaruose, bet kaip tik tenai buvo atsiradę daug sodžių.

Žemdirbiams, turintiems maždaug lygius žemės plotus (dalinius), buvo galima užkrauti maždaug vienodo didumo pareigos, kurios reikėjo imti dvaro naudai. Ir tai buvo daroma, atsižvelgiant vien į žemės kokybę, kuri buvo priskirta valstiečiams.

Naujai apskaitytos sodiečių prievolės valdovo dvaruose, surašytos valakų įstatuose, svarbiausios buvo šios: čyžė (mokesnis) ir lažas. Jos buvo nustatomos tokiu būdu: nuo geros žemės valako valstietis privalė mokėti 21 skatiką čyžės (mokesnių), nuo valako vidutinės žemės 12 skatikų, be to dar, iš vieno valako po 2 statini avižų, arba pinigais už avižas, skaitant statinę po 10 skatikų (5 skatikai avižoms ir 5 atvežimui) ir vežimą šieno arba 5 skatikus (3 už šieną ir 2 už atvežimą); už valaką blogos žemės čyžės mokėta 8 skatikai, už labai blogos žemės—smiltynų ar balų—6 skatikai;. iš valako blogos žemės reikėjo duoti 1 statinė avižų ir 1 vežimas šieno, o labai blogos žemės valakas buvo nuo tų mokesnių liuosas. Be to, kiekvienas valakas ir visų rūšių nešė 1 žąsį, arba $1\frac{1}{2}$ skatiko pinigais, 2 višti arba 16 denarų (denaras = $^1/_{10}$ skatiko) ir 20 kiaušinių arba 4 denarus, 2 skatiku už tinklą, o stočiai $2\frac{1}{2}$ skatiko, arba natura iš kas 30 valakų vieną karvikę ir 2 avinu, gi iš kiekvieno valako po 1 vištą ir po 10 kiaušinių.

Nors mezliavos arba daiktų duoklės dar užsiliko, bet jau iškarto buvo galima jos pakeisti pinigais, kitaip sakant, visos sunkenybės arba prievolės buvo galima atsilyginti pinigais. O skaitant pinigus tekdavo mokėti nuo valako geros žemės 54 skatikai, vidutinės—45, blogos—31 ir labai blogos—14 skatikų. Pakeitimas mezliavos mokesniais įvyko staiga ir griežtai. Valakų reforma tvirtai ir aiškiai nustatė, kokias prievoles eina valstietis pono naudai. O ką valstietis viršaus gaudavo savo ūkyje, tai jis galėjo daryti su tuo kaip tinkamas·

Nereikia, be abejonės, nė nurodinėti, kad tad pastiprino jo ūkio stovį.

Lažo buvo paskirta po 2 dieni per savaitę iš valako; be to, valakui tekdavo kasmet 12 talkų ir reikalui esant gvoltų; pagaliau, dar reikėjo piauti dvare šienas. Lažas galima buvo pakeisti pinigais, jeigu dvaras sutikdavo ir dienų nereikalaudavo. Skaityta čia tokiu būdu: už paprastą lažą per metus valakas mokėjo 30 skatikų, už talką—12 sk.; o už gvoltus—10 sk.

Valakų reforma nebuvo įvesta visuose valdovo dvaruose; bet ir tose srityse, kurių ji nepasiekė, darant liustraciją, laikytasi jos dėsnių. Nors ji lietė tik gaspadoriaus dvarus, tačiau, ji savo pavyzdžiu atsiliepė ir bajorų dvaruose. Tokiu būdu buvo suprastinti ir sutvarkyti santykiai, pakeltas žemės našumas, vienodai nustatytas valstiečių padėjimas. Taigi buvo tai didelis žingsnis pirmyn sodžių tvarkant. O folvarkas, nors atsiranda, tačiau ne labai slėgė žmonių, nes matuojant buvo skaityta 7 valstiečių valakai vienam folvarko valakui.

Tik vieno dalyko nedavė Lietuvai valakų reforma, būtent sodžiaus organizacijos su šaltyšium pryšakyje. Buvo paisyta tik paties ūkio reformos, o jeigu ir buvo kur liuosų valstiečių bendrovės, tai jų buvo nedaug, tai ir jos greitai išnyko, nes buvo išpirktos jau prieš tai.

8. Miestai.

Miestai, įkurtieji savomis teisėmis. Vakarų Europos vidurinių amžių miestas buvo tai bendrovė, turinti savo tam tikrą teritoriją, atskirtą sieną nuo aplinkinių žemių. Žmonės, jame gyvenanti, sudarė atskirą, miestelėnų luomą ir turėjo savo teises, savo privilegijas. Miestai turėjo savivaldybę (autonomiją), patys rinkdavos vyriausybę miesto reikalams spręsti miesto teritorijos ribose. Toks miestų sutvarkymas buvo svetimas ne tik Lietuvai, kuri miestų pati neturėjo, bet ir Gudijai bei Ukrainai, nors čia dažniau sutinkame dideles žmonių krūvas vienoj vietoj susispietusias.

Ne daug kas težinoma apie tų miestų sutaisymą.

Žmonės, ten gyvenusieji, užsiimdami prekyba arba amatais, buvo daugiausia liuosi, bet neišsiskyrę iš kitų žmonių tarpo. Vitebske ir Polocke iš daugumos miesto gyventojų išsiskirdavo raitieji miestelėnai, kurie raiti stojo karan; jie gyveno arba mieste arba sodžiuose, ir tąja savo raitąja tarnyba susiartindavo su bajorais. Buvo tai stipriausias gaivalas tarp miesto gyventojų, o Vitebske dargi buvo susikirtęs su kitais miestelėnais ir užėmęs vadovaujamą vietą. Tokių miestų gyventojai neturėjo dargi savo atskirų teismų, bet priklausė lygiomis su kitais krašto gyventojais seniūnų teismų. Viename tiktai Vitebske galima susekti panašumo pėdsakų (ir tai tik XVI amž.) į miesto savivaldybę. Miesto pryšakyje stovėjo vaitas, renkamas iš raitųjų miestelėnų tarpo; jo valdžia, matyti, nebuvo plati; gali būti, jog jis pasitenkindavo „svečių“ (prekininkų) kiemu, kur jisai žiūrėjo svarstyklių ir miesto skrynios, kame buvo laikomi miesto antspaudai ir privilėgijos. Silpni buvo tai savivaldybės diegai, bet ir ji neturėjo kurių nors savitumo ypatybių, nebuvo savaime išdygusi ir išsiplėtojusi, o buvo tik vokiečių miestų įtaisymo atspindulis. Ta savivaldybė dargi neturėjo nei savo teismų, nei savo atskiros miesto valdybos, kaipo savivaldybės organo.

Jeigu paimsime kitus miestus, lietuvių ar gudų srityse, tai tenai ir tokių pažymių nerasime. Prie pilių ir dvarų būdavo prekymečiai; tenai atsisėsdavo artojai ir neartojai, bet tokiomis pat sąlygomis, kuriomis sėdėjo ir sodžiuose.

Miestai vokiečių teise. XIV amž. pabaigoje atsiranda tikri miestai teisine to žodžio prasme. Miestai tuo žvilgsniu taisėsi ne palengva kildami ir augdami, bet pasiimdami svetimus įtaisymus, būtent iš vokiečių miestų. Jie staiga randasi su tokiomis įstaigomis, kurias turėjo tuo tarpu miestai kryžiuočių žemėse ar Lenkijoje.

Šitų miestų būtis rėmėsi įkuriamomis privilėgijomis, kurios nustatydavo sąlygas, kaip gali miestas kurtis, ir taisykles apie jų santykius su valdovu. Tuomet miestai priderėjo išimtinai didžiajam kunigaikščiui, nes buvo jo paties savuose dvaruose įkurti.

Atsiradus pirmiesiems Lietuvos miestams, kaip

Vilnius, Trakai ir t.t., 1387 m. buvo jiems duotos privilėgijos. XV amž. naujų miestų nedaug teatsirado. Vos XV amž. baigiantis vėl matyti stipresnio judėjimo, kuris taip ilgai užtruko. Vitebskas įgijo vokiečių teises vos 1593 m.

Šiaipjau miestai Lietuvoje silpnai išsiplėtojo; XVI amž., išėmus kelis didesnius miestus, buvo vis maži miesteliai, kurių gyventojai lygiomis su sodžiaus gyventojais dirbo laukus ir vertėsi drauge amatais bei prekyba. Ant valakų buvo pasodinti ir maži miesteliai. Priežasties reikia ieškoti tame, jog Lietuvoj ilgai dar viešpatavo naturalinis ūkis. Kiekvienas ūkis, didelis— kunigaikščio ar pono, mažas — valstiečio, pats tenkino savo reikmenas iš savo ūkio, iš šalies nieko neprivalydamas; miestas, kaipo vieta, kur būtų galima nusipirkti reikalingų daiktų, kurių nebuvo galima namie pasigaminti, tokiose sąlygose buvo mažai reikalingas. O esant dideliems dvarams, kur buvo padalytas darbas tarp liuosųjų ir neliuosųjų tų dvarų valstiečių, kur buvo, be to, daug visokių rūšių sodžiaus amatninkų, buvo galima patenkinti visi ir net platūs dvaro reikalai.

Aiškus dalykas, jog tokioms sąlygoms esant, nebuvo reikalo, kad būtų daug miestų; pakakdavo kelių prekymečių (mugių), kur sodžiaus gyventojai, ypačiai amatninkai, galėjo parduoti, mainyti savo dirbinius. Jie pridirbdavo jų ne tik tam, kad patenkintų pono reikalavimus, bet ir virš to; gi kartais amatninkai ponui mokėdavo pinigais (čyžę), o ne daiktais; todel tad rūpinosi savo dirbinius parduoti. Miestas laikėsi prekyba, galima sakyti, ne amatais. Ūkio permainos XVI amž., surištos su valakų reforma, raginimas gyventojų ypačiai prie žemės darbo, sodžiaus amatų nykimas, sudarė geresnių sąlygų miestams gyvuoti. Bet Lietuvos miestai neišbujojo. Jie stovėjo nuošalyje nuo didelių pasaulio prekybos kelių, neturėjo pas save gerų kelių ir liko kraštas, kuris gyvena iš žemės. Delto nesudarė Lietuva sąlygų miestams bujoti ir miestelėnams sustiprėti. Valstybiniame Lietuvos gyvenime miestai, kaipo politikos pajėga, neturėjo didelės vertės.

Daug prisidėjo prie atsiradusių miestų nuslopinimo naujai atsirandąs ir del unijos su lenkais stiprėjąs bajorų luomas. Jie naikino ir silpnino kunigaikščio valią

ir ponų pajėgas, naudodamies' lenkų talka. Jie trukdė savo miestelėnų stiprėjimą ir atsiradimą, neprileisdami miestų prie platesnio darbo. Tatai apsireiškė kitoje gadynėje.

Miestų įtaisymai. Miestai, įkuriami vokiečių teise, su įkuriamąja (lokacijos) privilėgija paprastai gaudavo Kulmo ar Magdeburgo teisę, t. y. valdėsi taip, kaip Kulmo ar Magdeburgo miestai. Nereikia manyti, kad tų miestų gyventojai būtų vokiečiai; gyventojai buvo čiabuviai. Greta jų miestuose atsisėsdavo žydų; bet jie laikėsi skyrium, gyveno atskiromis teisėmis, nesikišo į miesto gyvenimą. Kai kuriuose miestuose, pav. Vilniuje, buvo prisakyta, kad miestų valdybose lygus būtų Romos ir Graikų tikybos išpažintojų skaičius.

Miestas buvo gaspadoriaus (did. kunigaikščio) ar kokio pono, destis ant keno žemės buvo įsikūręs. Visi didesnieji miestai buvo didžiojo kunigaikščio. Kai kurie miestai mokėjo ponui kasmet paskirtą sumą pinigais; daugiausia tai buvo čyžės už žemę ir namus. O nuo įvairių prievolių, kurios slėgė sodžiaus gyventojus, juos paliuosuodavo jau įkuriamosios privilėgijos; kartais būdavo išderėta „stoties" prievolė did. kunigaikščio nsudai, jeigu jis atvažiuotų į tą miestą, patarnaujant avižomis ir šienu, labai retai dvaro sargyba, arkliais kunigaikščio kviesliams ir t.t.

Tačiau miesto savininko naudai ėjo mokesnis nuo smuklių, arba smuklininkų mokamas, arba viso miesto, jeigu jisai visiems leisdavo svaigalus dirbti ir pardavinėti, ir nuo jatkų, t. y. iš amatninkų, kurie sėdėjo krautuvėse (būdelėse). Čyžių ir kitų prievolių didumą did. kunigaikščio miestuose vienodai nustatė jo dvarų liustracijos, padarytos Zigmanto Augusto viešpatavimui baigiantis.

Miesto valdžios organizacija buvo sudaryta kitais pavyzdžiais. Miesto viršuje stovėjo miesto taryba (roda), kuri buvo savivaldybės ir autonomijos organas. Jai priklausė miesto turtų ir pajamų valdymas. Tos tarybos, kiek buvo galima susekti, paprastai buvo renkamos, dalyvaujant vaitui ir visuomenei. Taryba rinkdavo burmistrus, kurie joje pirmininkavo, kartais net po kelius per metus; tuomet jie valdydavo paeiliui. Greta

tarybos stovėjo vaitas ir suolininkai. Paveldėtinai vaitu būdavo tas, kurs buvo miestą įkūręs. Pelną jisai imdavo iš žemės ir iš teismų. Suolininkai, bene tarybos renkami, sudarydavo teismą, kurio pirmininkas buvo vaitas. Teismas teisė miestelėnus, prisilaikydamas vokiečių įstatymų daugiausia Magdeburgo. Išimtinai kai kurie miestai turėjo dar atskirų valdininkų, pav., Vilniaus miestas iždininkus, jo iždui prižiūrėti. Amatninkai buvo organizuoti į savo bendroves, cėchais vadinamas.

9. Žydai. Totoriai.

Žydai. Žydai Lietuvoje atsirado jau XIV amžiuje. Žinome tikrai, jog tuomet buvo jų keliuose didesniuose miestuose, kaip Brasta, Trakai, Gardinas. XV amžiuje pribūna jų daugiau, bet užtinkame juos taip pat tik miestuose. Apskritai, jų skaičius nebuvo didelis. 1495 m. did. kunigaikštis Aleksandras išvarė žydus iš visos savo valstybės. Jų žemes ir kitą nekilnojamąjį turtą pasiėmė didysis kunigaikštis ir panaikino visas sutartis, su žydais padarytas. Nebereikėjo tad skolų žydams mokėti, ne bent už skolą būtų statyta žemė, ir tuomet skolininkas mokėjo ją valstybės iždui. Bet 1503 m. jie grįžo atgal; mat, didysis kunigaikštis tapo lenkų karalium ir lenkų žydai bei bajorai gundė, kad leistų žydams grįžti Lietuvon. Atimtieji dvarai buvo grąžinti; o jeigu kas buvo jau nusipirkęs dvarą iš didžiojo kunigaikščio, tai žydas, norėdamas gauti dvarą atgal, turėjo grąžinti užmokėtąją sumą pirkėjui ir visas kitas išlaidas. Pats didysis kunigaikštis savo skolų žydams negrąžino. Visi kiti skolas turėjo išmokėti. Nuo to laiko pradėjo stipriai augti žydų skaičius. Jie laikėsi miestų ir miestelių, spiesdamiesi, kad ir sodžiuje gyventų, apie sinagogas ir kapines.

Žydų privilėgijos. Teisinį žydų padėjimą nustatydavo Lietuvoje, kaip ir Europos vakaruose, privilėgijos. 1388 m. atsirado dvi pirmi žydų privilėgiji, išleisti didžiojo kunigaikščio Vytauto, viena Trakų žydams, kita Brastos. Jos buvo atneštos ir pavyzdžiai joms paimti iš

Europos vakarų. 1389 m. Vytautas suteikė trečią privilėgiją Gardino žydams. Privilėgijas gaudavo pavienės žydų bendrovės. Bet stipriausia jų buvo Brastoje. Matyti, jos buvo surištos savitarpyje, bendrai dirbo visų žydų vardu, todel Zigmantas I, patvirtindamas Brastos privilėgiją 1507 m., padarė iš jos bendrą visų žydų privilėgiją. Delto taip buvo branginama ta Brastos privilėgija. Kita pamatine privilėgija buvo Zigmanto I 1514 privilėgija, kuri patvirtino Aleksandro duotąją. Tiedvi privilėgiji abi buvo prirašyti prie lietuvių 1529 m. Statuto. Jas papildydavo privilėgijos, suteikiamos įvairių miestų žydams, bet vis XVI amžiuje.

Teisės ir priedermės. Lietuvos žydams duotosios privilėgijos, kaip ir kitos vakarų Europos privilėgijos, statydavo juos valdovo valdžion. Jie klausė jo vietininkų bei seniūnų teismo; valdovas patikrindavo jiems savo globą ir juos gynė, grasindamas bausmėmis tiems, kurie padarytų žydams skriaudos ir nuostolių. Jie galėjo verstis kuo norėjo; Lietuvoje XIV ir XV amž. nebuvo suvaržyti žydai. Tatai galima išaiškinti menku visuomenės susiskirstymu į luomus, miestų organizacijos silpnumu, kur, būtent, žydai spiesdavos. Pagaliau jie buvo pakviesti pinigų ir prekybos reikalais užsiimti. Jie galėjo įsigyti ir nekilnojamojo turto, imti jį įkaitu, visai liuosai imtis ir verstis visokia pramone bei prekyba. Bet svarbiausias žydų užsiėmimas buvo atpirkinėti valstybės pajamos, ypačiai muitai ant sienos ir viduje, verstis prekyba ir kreditu. O kai del mokesnių valstybės naudai, tai juos nustatė jau Aleksandro privilėgija, patvirtintoji Zigmanto I 1514 m., būtent, jog žydai neša tokias pat sunkenybes, kaip ir visi miesto gyventojai. Aleksandras buvo užkrovęs ant jų priedermę, kad žydai statytų į karą 1000 raitelių, bet jisai pats tatai panaikino, pakeitęs tą priedermę pinigais.

Bendrovės. Žydų teismai. XVI amž. žydai tose vietose, kur jų gyveno didesnis skaičius, buvo susibūrę savo bendrovėmis, parapijomis arba kahalais. Kahalų reikalus vedė žydų vyresnieji, arba viršilos, kasmet žydų bendrovės renkami; jų skaičius buvo įvairus, destis kurioje vietoje. Aiškiau tačiau mes negauname pažinti tos ga-

dynės organizacijos. Vyresnieji buvo tai valdžia, kuri valdė kahalą; jie turėjo paskirstyti ir mokesnius tarp kahalo narių. Jie buvo taip pat teisėjai. Be jų, teisme dalyvavo rabinas, kaipo žydų įstatymų žinovas. Tasai teismas nagrinėjo tik tokias bylas, kur iš abiejų pusių buvo žydai. Bet ir šios galėjo būti perkeltos į seniūno teismą.

Kitos gi bylos, būtent, keliamos krikščionių, ėjo į seniūno teismą arba jo pavaduotojo. Tasai pavaduotojas, jeigu jisai teisė žydus, vadinosi XVI amž. žydų teisėju. Paprastai buvo tai paseniūnis (seniūno padėjėjas), tik Lucke jo darbą dirbo raktininkas. Gi tuose reikaluose, kurie lietė žydų garbę, tegalėjo teisti pats valdovas. Į jį eidavo skųstis seniūnų teismais. Privatinėse žemėse, kur žydai galėjo apsigyventi savininko leidžiami ir jo nustatytomis sąlygomis, žydus galėjo teisti tų žemių savininkas arba jo pavaduotojas; pasiskųsti buvo galima miesto ponui.

Viršininkas. 1514 m. Zigmantas I sudarė naują įstaigą, pažymėjęs visų Lietuvos žydų viršininką. Jisai privalė tarpininkauti tarp žydų ir valdovo, jam išdėstinėti visus žydų reikalavimus. Jisai galėjo teisti žydus ir bausti juos, tame darbe, prie teismo, turėjo jam padėti „žydų daktaras“. Kokia buvo to teismo kompetencija nėra aišku. Jam priklausė visų pirma teisė ir priedermė rinkti iš žydų mokesniai iždo naudai; bene daugiausia del to, kad palengvėtų šitų mokesnių rinkimas, buvo skirtas ir žydų viršininkas. Žydams nepatiko toksai įtaisymas, ir bene delto viršininkas neilgai tebuvo. Šiaipjau maža teturime apie tai žinių.

Totoriai. Totoriai apsigyveno tikrojoj Lietuvoj jau Vytauto laikais. Visuomenėje jų padėjimas buvo įvairus. Jeigu buvo tai valstiečiai, tai niekuo nesiskyrė nuo kitų sodiečių. Bet totorių dalis buvo lygi bajorams; jų tarpe buvo ir totorių kunigaikščių, murzų ainių; jie ėjo karan, kaip ir bajorai. Todel ir jie buvo įrašyti bajorų surašuose į karą stoti. Jie turėjo teisės įgyti žemės nuosavybe ir elgtis su jąja, kaip tinkami; už jų užmušimą ar įžeidimą buvo paskirta tokia pat bausmė, kaip ir už bajorą: juos teisė taip pat seniūnų teismai. Bet

jie nesusiliejo su bajorais. Karan stojo skyrium, ne po pavieto vėliava, turėjo savo atskirus karužus (vėliavininkus).

Antrasis Lietuvių Statutas totorių teises susiaurino vienu žvilgsniu: būtent, neleido laikyti vergų krikščionių, neleido valdininkauti ir būti liūdininkais. Seimeliuose jie taip pat nedalyvavo. Tie susiaurinimai pasiliko ir vėliau, nors Zigmantas išleido 1568 m. jiems privilėgiją, nesykį vėliau patvirtintą, kurioj buvo pasakyta, jog yra patvirtintos jų teisės ir liuosybės ir pripažinta, jog totoriai stovi lygiomis su bajorais.

10. Didžiojo kunigaikščio valdžia.

Didžiojo kunigaikščio valdžios atsiradimas ir turinys. Jogaila, nueidamas užkuriais į Lenkiją, turėjo noro įjungti Lietuvą į Lenkiją; matyti, jisai nei nemanė palikti čionai savo pavaduotojo. Greitai pasirodė, jog negalima Lietuvos valdyti iš Lenkijos, ir jau 1388 m. Jogaila paskyrė savo pavaduotuoju Skirgailą.

Skirgaila valdė neilgai, bet ir jo valdžia buvo neplati, nors jis pats buvo kunigaikštis ir Jogailos brolis; jis buvo tik didžiojo kunigaikščio vietininkas. Jisai valdė Lietuvą, bet negalėjo nei sutarčių suderėti su kitomis valstybėmis, nei suteikti jokių privilėgijų pavieniems asmenims, ar ištisiems luomams; vadinasi, jisai neribojo monarcho valdžios. Be to dar, greta jo, Lietuvoje buvo seniūnas, didžiojo kunigaikščio pastatytas, kuris, matyti, rūpinos karo reikalais, buvo karo vadas ir prižiūrėjo pilis, ypačiai Vilnių. Koks buvo jo santykis su Skirgaila, dar iki šiol neištirta. Seniūnas buvo lenkas. Be to Skirgaila, kaipo didžiojo kunigaikščio pavaduotojas, turėjo valdžią tik toje teritorijoje, kuri tiesioginai jam priklausė, t. y. Vilniaus sritis. Kitos gi teritorijos, kur sėdėjo savarankiški kunigaikščiai, priderėjo tiesioginai didžiajam kunigaikščiui, aplenkus visai jo pavaduotoją.

Tokiame pat stovyje radosi Lietuvoje ir Vytautas, tapęs čionai Jogailos pavaduotuoju (nuo 1392 m.). Bet Vytautas praktikoj praplėtė savo teises; ėmė elgtis visiškai kaip didysis kunigaikštis, paėmė savo valdžion

visus kunigaikščius, ir atsistojo tarp jų ir didžiojo kunigaikščio asmens. Jisai niekuo nesiskyrė savo darbuose nuo senovės didžiųjų kunigaikščių.

Toks dalykų stovis buvo pripažintas teisėtu, sudarant vadinamąją Vilniaus uniją 1401 m. Tariant anų aktų žodžiais, didysis kunigaikštis Jogaila priėmė Vytautą „ad partem sollicitudinis suae“, t. y. padėti rūpintis valstybės reikalais. Neaiškius ir netikslius žodžius gyvenimo praktika aiškiai nustatė. To pavaduotojo valdžia buvo aprėpusi visą lietuvių valstybės plotą, tiek tikrąją Lietuvą, tiek sritis. Visi valdą čionai kunigaikščiai privalė jį gerbti ir jam ištikimi būti, o jau per jį ir didžiajam kunigaikščiui. Kai del valdžios turinio, tai ji buvo visai tokia pat, kaip ir didžiojo kunigaikščio. Vadinasi, pavaduotojas valdė, leido įstatymus, taip pat suteikdavo privilėgijas pavieniems žmonėms ir įstaigoms, ir net visuotinąsias (tik du sykiu didysis kunigaikštis Jogaila savo vardu tebuvo davęs privilėgijas, būtent 1413 m. ir 1432 m.). Jisai buvo visos kariuomenės vadas, tiek kariuomenei iš jo lietuviškų teritorijų, tiek iš tų, kur valdė kunigaikščiai ir jam pristatydavo kariuomenę. Jisai buvo vyriausias teisėjas. Jisai turėjo aukščiausią Lietuvos valdžią, kurią iki šiol turėjo didieji kunigaikščiai. Jogaila kaipo monarchas Lietuvoje neturėjo nieko. Didžiojo kunigaikščio Jogailos valdžia Lietuvoje apsireikšdavo tuo, jog apsilankius Lietuvoje, 1432 — 34 metų, unijos aktas reikalavo jį laikyti kaipo „poną ir vyresnįjį brolį“. Jisai teužimdavo apskritai pagarbos vietą, jeigu neskaitysime tų dviejų išimtinų atsitikimų, kai jo vardu buvo suteiktos visuotinės privilėgijos.

Vienu tik žvilgsniu buvo apribota didžiojo kunigaikščio pavaduotojo valdžia, būtent jo santykiuose su kitomis valstybėmis, ir tai nevisur; tatai buvo sulygta tam tikrose sutartyse Vytauto su Jogaila 1413 m. ir 1404 m., būtent, jog jisai pats vienas negalėjo savo valia daryti tokių sutarčių, kurios kenktų Lenkijai, o apskritai jokių sutarčių su Kryžiuočių Ordenu.

Tasai valdovų santykis 1401 m. dar nebuvo įgijęs tam tikro vardo. Bet praktika vėliau davė jam vardą. Vytautas pradėjo vartoti didžiojo kunigaikščio titulą, net valdžios aktuose, kurie buvo daromi su lenkais.

Galų gale titulo praktika liko tokia: didžiojo kunigaikščio pavaduotojas Vytautas vadino save tik didžiuoju kunigaikščiu (magnus dux), o pats didysis kunigaikštis Jogaila pasivadino vyriausiu Lietuvos kunigaikščiu(supremus dux).

Didysis kunigaikštis. Didžiojo kunigaikščio valdžios dvilypumas patvėrė kelias dešimtis metų. Išpradžių, 1401 m., nebuvo manoma visam laikui statyti didžiojo kunigaikščio pavaduotojo; tatai buvo padaryta tik Vytautui, kuriam mirus didžiojo kunigaikščio valdžia turėjo visa grįžti Jogailai arba tam, kas po jo tas teises paveldėtų, t. y. tam jo sūnų, kuriam jisai savo valdžią pavestų, sekdamas jau esamomis taisyklėmis. O jau Gardelio unijos aktuose, bene lenkų bajorų akte, buvo pažymėta, kad didžiojo kunigaikščio valdžia bus nuolatinė įstaiga. Ir tikrai, mirus Vytautui (1430 m.), Lietuva gavo didįjį kunigaikštį Švitrigailą (1430 — 1432), o paskui Kęstučio sūnų Zigmantą (1432 —1440). Gi 1432 — 1434 m. aktai jau aiškiai sako, jog tai yra nuolatinė įstaiga.

Jogaila turėjo pripažinti kaip ir iš geros valios Vytautą didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, bet ištikrųjų šisai pats tą vietą užėmė, o Jogaila tik patvirtino. Taip pat 1401 m. unijos aktuose buvo parašyta, būk didysis kunigaikštis gaunąs savo valdžią iš vyriausio kunigaikščio. Gardelio unijos aktai, Jogailos ir Vytauto, taipo pat Lietuvos bajorų, numatydami pasiliksiant tą įstaigą, nustatė ir būdą jai susikurti. Didįjį kunigaikštį, būtent, turėjo pastatyti vyriausiasis kunigaikštis su lenkų ir lietuvių tarybos žinia. Švitrigaila gavo savo valdžią iš vieno Jogailos rankų, be jokių tarybų žinios.

Kitaip buvo, kai teko statyti didžiuojo kunigaikščiu Zigmantas, Kęstučio sūnus. Jisai buvo išrinktas vienų Lietuvos bajorų; o vyriausias kunigaikštis turėjo pripažinti, kas buvo lietuvių padaryta be jo žinios ir prieš jo norą. Tasai pripuolamas atsitikimas virto teise unijos aktuose 1432—1434 m.; nuo to laiko didįjį kunigaikštį rinko vieni lietuvių bajorai. Bet atsižiūrint į formą, tai buvo vien kandidato nustatymas, gi visą didžiojo kunigaikščio valdžią suteikdavo tam kandidatui vyriausiasis kunigaikštis. Šitas valdžios suteikimas, kitaip vadinimas

investitūra, apsireikšdavo simbolio forma, įduodant valdžios žymes: Švitrigailai siuntė Jogaila žiedą, o Zigmantui kardą.

Aukščiausios valdžios dvilypumas Lietuvoje išliko ligi 1440 m.; vėliau jau neberandame didžiojo kunigaikščio pavaduotojo. Tą įstaigą teprimena Zigmanto Augusto padėjimas 1544—1548 m. Jisai buvo išrinktas tuomet didžiuoju kunigaikščiu, dar gyvam esant Zigmantui I ir tikrai ėmė valdyti 1544 metais. Jo teisės buvo tam tyčia nustatytos. Jisai valdė kraštą, bet jo kanceliarijos aktai buvo su tam tikru antspaudu, nes jam valdant abu kunigaikštijos antspaudu buvo visą laiką užrakintu. Jisai įgijo teisiamąją valdžią, teisę skirti valdininkus; tas skyrimas parėjo nuo didžiojo kunigaikščio. Bet apribojo jį iždo valdyme; valstybiniai dvarai buvo jo žinioje, bet jo asmeniniems reikalams ir viešiems valstybės reikalams buvo paskirta tam tikra suma iš valstybės iždo, kurio valdymas ir prižiūrėjimas parėjo tiesiog nuo Zigmanto I. Toksai padėjimas užsiliko iki Zigmantui I mirus, t. y. iki 1548 m.

Kunigaikščio rinkimai. Per keliolika metų (1401—1440) Lietuvoje buvo did. kunigaikščio pavaduotojo institucija; ji, berods, vėliau visai išnyko, tačiau padarė didelės įtakos didžiojo kunigaikščio valdžios likime, ypačiai pamatui, kuriuo ji rėmėsi. Iš senesniųjų laikų užsiliko dėsnis, jog didysis kunigaikštis pats sau pasiskiria įpėdinį, o jeigu turi sūnų, tai vieną iš jų. O ryšio išlaikymui tarp Lenkijos ir Lietuvos, reikėjo taip padaryti, kad Lietuvoj būtų kunigaikštis tas, kas bus Lenkijoj karalius. Po Jogailos vyriausiojo kunigaikščio valdžia teko Vladislovui III. Mirus didžiajam kunigaikščiui Zigmantui I (1440 m.), Vladislovas III nenorėjo paskirti naujo, bet Lietuvos bajorai, to nepaisydami, išrinko didžiuoju kunigaikščiu Kazimierą. Lenkijoje jo netvirtino; todel jisai valdė, kaipo nepriklausomas didysis kunigaikštis. Tuo būdu buvo panaikintas senasis dėsnis, jog didįjį kunigaikštį paskiria pirmtakas, o jo vietoje atsirado naujas dėsnis—kunigaikščio rinkimai. Nuo to laiko Lietuva nuolatos rinkdavos didžiuosius kunigaikščius. Taip pat po Kazimiero (1472 m.) buvo išrinktas jo sūnus Aleksandras; tiesa, buvo nurodoma, jog jį,

kaipo savo įpėdinį buvo nurodęs Kazimieras, bet formalinai ir faktinai jisai įgijo valdžią po rinkimų. Išrinktas gavo valdžią (1506 m.) Zigmantas, o paskui tėvui gyvam tebėsant, buvo išrinktas Zigmantas Augustas. Valdžios įgijimas rėmėsi rinkimais, bet šiek tiek susiaurintais: kandidatai visuomet buvo iš Gedimino padermės, o dar tiksliau sakant, iš Jogailos ainių. Matyti, nebuvo galima ieškoti kandidatų ne Gedimino padėrmėje.

Didysis kunigaikštis, ką tik išrinktas, iškilmingai atsisėsdavo sostan; tasai aktas vadindavosi pakylėjimu į didžiąją kunigaikštiją ir principe eidavo tuoj po rinkimų. Tiktai Zigmantui Augustui buvo padaryta išimtis. Išrinktas 1522 m., jis buvo pakeltas į didžiąją kunigaikštiją 1529 m., 1544 m. apėmė ne visą valdžią, ir vos mirus senajam valdovui 1548 metais, pasidarė pilnavaldis.

Jogailų giminės teisių išnykimas. Įvykus rinkimų tvarkai, dar ir kitu žvilgsniu įvyko permainų teisiniame Lietuvos sutaisyme. Čia buvo supainiotas didžiojo kunigaikščio valdžios ėmimas su teise kiekvieno Jogailų padermės nario gauti sau atskirą sritį lietuvių valstybės ribose. Šitokiu būdu Jogailai tapo atstumti nuo atskirų sričių valdymo. Savo teisės jie, berods, neišsižadėjo ir tatai primindavo; betgi politikos žvilgsniai vertė juos to nereikalauti prisispyrus. Šiuo žvilgsniu jie nenustojo būti Lietuvos valdovai. Tiktai 1564 m. Zigmantas Augustas, norėdamas pašalinti visokias abejones po savo galvos ir išlaikyti Lietuvos bei Lenkijos sąjungą, kuri galėjo tverti tik pripažįstant renkamus valdovus, išsižadėjo už visą Jogailų giminę teisės paveldėti Lietuvoj.

11. Valdininkai.

Valdininkų atsiradimas. Did. Lietuvos kunigaikštijoj vieni valdininkai buvo centriniai (kiemo, valstybės arba maišyti), kiti buvo vietiniai; per šiuos valdovas vykino savo valdžią visoj valstybėje, todel juos galime pavadinti provinciniais. Valdybos (urėdai) prie valdovo,

t. y. prie didžiojo kunigaikščio asmens (pasidalijus valdžią tarp vyriausiojo kunigaikščio ir didžiojo kunigaikščio, tik pastarasis teturėjo valdininkus, o anas visai be jų apsieidavo), atsirado tik šitoje gadynėje. Atsirado jie palengva, bet jų skaičius ilgainiui pradėjo greitai augti. Išdalies čia sekta lenkų pavyzdžiu. Buvo tačiau skirtumo, atsižiūrint į valstybių ypatybes.

Provincijos valdininkai rasdavosi dvejaip: arba juos skirdavo tam tyčia žiūrėti kai kurių reikalų pažymėtame žemės plote, arba kunigaikščių kiemo valdininkai virsdavo provincijos valdininkais. Juk ir kunigaikščiai sudarydavo savo kiemus, sekdami didžiojo kunigaikščio pavyzdį; tokiai kunigaikštijai išnykus, virtus jai sritim, valdoma betarpiškai paties didžiojo kunigaikščio, išnykdavo paprastai ir valdininkai su to kunigaikščio kiemu sujungti; tačiau kartais pasilikdavo, bet tuomet persikeisdavo: iš kiemo valdininkų virsdavo tos naujos srities valdininkais.

Tarp tų provincinių valdininkų kai kurie atsirado savitai; nedaug tokių buvo, bet ir tie, kartais išlaikydami pilnai ar išdalies savo senąsias teises ir priedermes, persikeitė taip, kad išvaizda tapo panašūs į naujus lenkų valdininkus; tais atvejais jie net nustodavo savo senojo vardo ir priimdavo naująjį. Bet iš vidaus žiūrint jie taip nepersikeitė. Kiti vėl valdininkai buvo imti iš lenkų, jų pavyzdžiai nukopijuoti; bet ir čia skirtumų atsirasdavo.

Keitimasis senų valdininkų, kūrimas ir atsiradimas naujųjų, žinoma, ėjo palengva; greičiau ėjo permainos paskutiniais tos gadynės metais, besiruošiant prie stipresnės unijos; o jau tuo laiku, kai įvyksta 1569 m. unija, daugumas valdininkų abiejose valstybėse buvo vienodas, bent pavadinimais.

Did. kunigaikščio kiemo (dvaro) valdininkai. Tiktai XIV amžiui baigiantis, Vytauto laikais, pradėjo rastis prie paties didžiojo kunigaikščio valdininkai, kurie tarnavo tai valstybei tai kiemui, be tikslesnio skirtumo. Per tą visą laiko tarpą nebuvo išleista jokio įstatymo, kuris būtų nustatęs tų valdininkų kompetenciją; apie viską spręsdavo paprotys, ilgų metų praktika ir svetimas pavyzdys.

Prie seniausių kiemo (dvaro) valdininkų priderėjs *kancleris*. Nuo 1548 iki 1579 m. to valdininko priedermes pildė Vilniaus vadas (pirmininkas, vaivada). Kanclerio vedė didžiojo kunigaikščio raštinę: per jo rankas pereidavo visoki aktai, kurie buvo paskirti didžiajam kunigaikščiui, ypačiai gi laiškai iš užsienių; jisai sustatydavo laiškus ir aktus, kurie ėjo už Lietuvos sienų ar Lietuvai buvo skiriami. Čionai, kaip ir kituose kraštuose, kancleris, valdydamas raštinę, ilgainiui virto tuo, kas kitur buvo vidaus ir svetimų reikalų ministeris. Zigmanto Augusto laikais tik toks tebuvo jo valdžios susiaurinimas, kad jam uždrausta buvo daryti pergamento dokumentai be valdovo žinios ir jo įsakymo raštu ar žodžiu; jisai turėjo taip pat daboti, idant neišeitų aktai valdovo Didžiosios Kunigaikštijos ir jos teisių bei liuosybių nenaudai. Kancleris priimdavo svetimų karalių pasiuntinius, valdovo vardu prabildavo seime arba kur kitur.

Raštinėje kancleris turėjo keletą savo *raštininkų*, kurių kai kurie vadindavos taip pat sekretoriais; visuomet jų būdavo keli, vieni pasauliniai žmonės, kiti dvasininkai. Iš raštinės aktai išeidavo gudų ir latynų kalbomis, o kartais ir vokiečių. Paskutiniųjų Jogailų laikais, be atskirų raštininkų ir sekretorių latynų kalbai, buvo dar skyrium totorių ir arabų kalbomis, susižinojimui su rytais. Aktus, kurie išeidavo iš didžiojo kunigaikščio raštinės, įrašydavo nuo XV amž. pabaigos į tam tikras knygas, vėliau vadinamas paprastai Lietuvių Metrika. XVI amž. pradžioje buvo tvarkant metrikoje įvesti keturi skyriai: pasiuntinių, teismų, seimų nutarimų ir kasdieninių laiškų.

Nuo 1566 m. kancleris gavo sau nuolatinį pavaduotoją ir padėjėją *pakanclerį*.

Maršalkos atsiranda prie kiemo jau baigiantis XIV amž. ir nešiojo didžiojo kunigaikščio, valdovo arba dvaro maršalkos vardą; nuo 1411 m. maršalka vadinosi „žemės maršalka“, toliau gi vyriausiuoju, o pagaliau ir didžiuoju maršalka. Jisai turėjo pavaduotoją, teisingiau kelis; vienas jųjų nuo 1494 m. įgijo dvaro maršalkos vardą. Valdovo maršalkos ilgiau išliko; iki XV amž. pabaigos

jų buvo 8; skaičius jų augo, ir jau XVI amž. viduryje priejo 18.

Maršalka, kaip ir visur, visų pirma buvo iškilmių vedėjas (ceremonimeistras) ir kaipo valdžios ženklą turėjo lazdą. Savo valdžioje jisai turėjo kiemiškius, bet paskui perleido juos kiemo maršalkai, skirstė butus kiemiškiams, pasiuntiniams, apskritai, visiems atvykstantiems į seimą, toliau, pirmininkavo tarybose ir seimuose, davinėjo balsus. Jisai žiūrėjo tvarkos tose vietose, kur buvo didysis kunigaikštis; iš to atsirado XVI amž., benė tos gadynės pabaigoje, maršalkos teismas delei riaušių prieš seimininkus, jų tarnus, taip pat jo teisė nustatyti kainos valgomiems daiktams, ypačiai seimo metu.

Vyriausios iždo valdžios organizacija ilgą laiką nebuvo susitvarkiusi ir nėra tikrai žinoma. Ūkis, kunigaikštijoj ir valdovo dvare, buvo naturalinis. Bet palengva virstant jam piniginiu XV amž. pradžioje, jau matome iždą vedant *iždininką*, vėliau vadinamą karaliaus paiždininkį (podskarbi). Nuo 1486 m. jisai gavo pavaduotoju kiemo paiždininkį. Talkon gavo dar daugybę raštininkų. Reikalui esant, jisai naudojosi kiemiškiais, ypačiai jeigu reikėdavo ištirti dalyką čia jau vietoje. Paiždininkio žinioje buvo iždas, kuriame buvo laikomi valdovo kleinotai (brangenybės) ir valstybės dokumentai, sudarą valstybės archivą. Jo žinioj buvo valstybės mokesnių rinkimas, taip pat ir jų vartojimas, bet visuomet valdovo nurodymais. Vadinasi, jo rankoj buvo ir valdovo ūkio valdymas. Jisai žiūrėjo, kad dvarai būtų tinkamai valdomi, vedami, darydavo tenai revizijas per pasiųstuosius kiemiškius, įsakydavo surašyti inventorių ir t. t. Jisai buvo tuo būdu prisidėjęs prie žemės dalymo valakais. Jisai priveizdėjo ir pinigų lieyklą.

Vadu paprastai buvo skaitomas monarchas, o kadangi dažnai jo Lietuvoj nebuvo, tai reikėjo pavaduotojų. Todel didysis kunigaikštis juos paskirdavo reikalui esant, vienam kartui, ir po to jų valdžia nykdavo. O kadangi beveik nuolatos būdavo karo paojaus, tai jau XV amž. baigiantis, nuo 1497 m., atsirado nuolatinis karo vadas, tiek visuotinės tarnybos kareiviams, tiek samdininkams (žalnieriams); jisai turėjo *vyriausiojo etmono* vardą. 1521 m. jisai pats gavo pavaduotoją — *kiemo etmoną*, kuris vėliau priėmė *lauko etmono* vardą. Į karą

pašaukus etmonas valdė visus, kurie dalyvavo žygyje, nuo susirinkimo, iki paleidimo. Etmono žinioje buvo daromi surašai visų, kurie dalyvavo kare. Jisai paliuosuodavo ligonis, bausdavo tuos, kurie nestojo į karą, pažymėdavo dovanomis tuos, kurie parodė savo nuopelnus. Jisai turėjo visą valią ant tų, kurie buvo kariuomenėje: juos teisė jų pačių keliamose bylose arba pašaliečiams juos tieson patraukus, galėjo bausti dargi kalėjimu ir nužudydinti. Etmonas turėjo pelno iš surašinėjimo: nes už tatai jam buvo mokama, taip pat už bylas, už žygį į karą imdavo paprastai 1000 kapų (skatikų) ir 6 rietimus gelumbės bei aksomo rūbams. Lauko etmonas pavaduodavo vyriausiąjį; bet jis buvo vadas samdininkų kariuomenei (žalnieriams); visuotinai šaukiamieji jo nepriklausė. Raštinės darbams atlikti buvo pastatytas tos gadynės pabaigoje lauko raštininkas, kuris surašinėjo ginkluotas pajėgas, žmones ir žirgus, žymėjo jų algą ir t. t.

Maźesnės vertybės buvo kiti valdininkai, kurių skaičius, geriau susitvarkant kiemo (dvaro) organizacijai, kaskart augo, ypačiai Kazimiero laikais. Prie kiemo buvo: *kambarinis*, kuris prižiūrėdavo rūmo kambarius, *stalinis* ir *indinis*, kurie priveizdėjo stalą ir aludes, *raikytojas*, *vyriausiasis virėjas*, turįs savo padėjėjų; *vyriausiasis arklininkas*, kurio priklausė arklininkai ir visos didžiojo kunigaikščio arklidės bei žirgų bandos, *medžioklis*, kurs prižiūrėjo girias, paskirtas medžioklei, *karužas* (nuo 1501 m. jau du: žemės ir kiemo). Po Kazimiero prisidėjo dar *kardielius*, o XVI amžiuje *aludininkas*. Kai kurie per ištisus metus, kai didysis kunigaikštis viešėjo Lenkijoj, nepildė savo priedermių.

Seniūnai ir tėvūnai. Iš provincinių valdininkų nuo seniau šioje gadynėje paliko vietininkai ir tėvūnai. *Vietininkai* prižiūrėjo ūkio vedimą valdovo žemėse ir buvo drauge administracijos bei teismo organai; jie sėdėjo valdovo pilyse. Vien ūkio reikalais rūpindavos *tėvūnai*, būdami vietininko vadyboje. Vietininkai per visą tą gadynę pasiliko prie to paties darbo, kaip ir pirmiau; jų skaičius augo, kadangi, nykstant atskiroms kunigaikštijoms ir pereinant tiesioginėn didžiojo kunigaikščio valdžion, tų kunigaikščių vietą užimdavo vietinin-

kai. Iš vietininkų tarpo išsiskirdavo toki, kurie turėjo savo valdžioje ištisas sritis, kitą kartą dariusias atskiras nepriklausomas kunigaikštijas, kaip antai: Polocko, Vitebsko, Kijevo ir t. t. Šie vėl galutinai virto vaivadais, išėmus Žemaičių vietininką. Šioje gadynėje dar laikėsi vietininkų vardas, bet palengva nyko, užleisdamas vietą *seniūnui* (starostai), atėjusiam iš Lenkijos. Valdžios dydis ir plotis nuo to betgi neatsimainė.

Seniūnų vardas nebuvo paliktas išimtinai tiems valdininkams. Iš valdovo žemių kartais kai kurios dalys būdavo išskiriamos, atiduodamos valdyti įvairiems asmenims įvairiomis sąlygomis, kurie atlikdavo juose tik ūkio darbus, neturėdami nei teismo nei administracijos funkcijų prieš bajorus. Tokius žmones vadindavo *laikytojais* (deržavca): jeigu tokioj išduotoje žemėje būdavo pilys ir joje sėdėjo laikytojas, tai kartais jam suteikdavo seniūno vardą. Norėdami atskirti, galime vadinti vienus seniūnais teisėjais, o kitus šiaipjau seniūnais.

Kaip kad išnyko vietininko vardas senąja prasme, taip išnyko daugiur ir tėvūno vardas. Tėvūnai pradėjo save vadinti laikytojais ar net ir seniūnais, bet pasilaikė sau išimtinai ūkio funkcijas. Tėvūnų vardas išliko tik Žemaičiuose; čia jų tik kelis paskirdavo didysis kunigaikštis, kitus gi visus skirdavo Žemaičių seniūnas.

Vietininkas, vėliau seniūnas, buvo tai svarbiausi provincijos valdininkai. Jisai pildė savo valdovo įsakymus pavieto apyrubėje, — taip ėmė vadintis toji teritorija, kuri jo valdžios priklausė; čia jis vedė administraciją, rinko žmones į karą stoti, rinkdavo iš pavieto mokesnius, jeigu jie nebuvo išimti, arba tik padėdavo surinkti tam tikriems rinkėjams, kurie atsirado XVI amž. (birczy=ėmikai), šaukdavo į seimus visus seimininkus ir t. t. Jisai buvo teisėjas bajorų, kurie sėdėjo pavietuose ir jo teismo priklausė. Be to, jam priderėjo ir ūkio valdymas; jisai rinkdavo duokles ir čyžes, žiūrėjo, kad būtų pildomos tarnybos ir darbai tiek dvaruose, kur sėdėjo valdovo žmonės, tiek privatiniuose, jeigu šie neturėjo imuniteto, ir privalė atlikti kai kurias tarnybas ir duoti duokles did. kunigaikščio naudai.

Vietininkai (seniūnai) užimdavo pirmą vietą tarp provincijos valdininkų ir šiaipjau aukštą vietą, jeigu

kalbame apie XIV ir pirmą XV amž. pusę, kai didžiojo kunigaikščio kiemas (dvaras) dar nebuvo išsiplėtojęs. Jie buvo kviečiami į didžiojo kunigaikščio tarybą. Ypačiai galingi buvo tie vietininkai, kurie turėjo savo valdžioje ištisas sritis, ir tie, kurie buvo tikrojoj Lietuvoje. Tos reikšmės dabar nustojo seniūnai: pralenkė juos kiti, naujai įvesti valdininkai — vaivadai ir kastelanai. Vietininkai tiek teišlaikė savo stovį, kiek jie virto vaivadais. Visados buvo skaitomas lygiu vaivadams tik vienas Žemaičių seniūnas, kuris nevirto vaivadu, kaip tat atsitiko su Polocko, Vitebsko ir kitais seniūnais.

Volyniaus žemės maršalka. Greta sričių seniūnų ir vaivadų užsiliko Volyniaus maršalka. Atsirado tasai aukščiausias kiemo valdininkas tais laikais, kai Volynius sudarė dar Švitrigailos kunigaikštiją (iki 1451 m.). Nors ta kunigaikštija, mirus Švitrigailai, virto paprasta sritim, tačiau Volyniaus žemės maršalka pasiliko ir toliau; bet naujoj tvarkoj nebuvo nesurasta jam vietos, todel mirus maršalkai, kuriam buvo palikta ta vieta iki gyvos galvos, tas titulas išnyko visai. Neaišku, kokios buvo šito maršalkos teisės ir priedermės, žinome tik, jog karo laiku jisai vadovavo Volyniaus žemės visuotinio šaukimo kariuomenei.

Vaivadai ir kastelanai. 1413 m. Lietuvon įvesti vaivadai ir kastelanai, nes jie buvo įvardinti unijos aktuose. Buvo du vaivadu: Vilniaus ir Trakų, ir tiek pat kastelanų tose pačiose vietose. Tokiu būdu atsirado dvi vaivadysti — Vilniaus ir Trakų, — kurios apėmė visą tikrąją Lietuvą, tik be Žemaičių. Naujų vaivadysčių toliau nedaryta ilgą laiką; XV amž., būtent 1471 m., atsirado tik viena vaivadystė — Kijevo, kai šita sritis tiesioginai parėjo didžiojo kunigaikščio valdžion. Tik XVI amž. pradžioje atsirado nauji vaivadai ir vaivadystės. 1504 m. gavo vaivadą Polocko sritis, 1507 m. buvo išskirta dalis Trakų žemės ir padaryta iš jos Naugardo vaivadystė. Atsiradusi 1508 m. Smolensko vaivadystė tik trumpą laiką tepatvėrė, nes žlugo jau 1514 m., kai ją užėmė Maskva. Nuo 1511 m. tapo vaivadyste Vitebsko žemė, o 1514 m. buvo dar iškirpta Trakų vaivadystės dalis, kuri apima Droičino, Melniko, Bielsko,

Brastos žemes ir padaryta iš jų Palenkės vaivadystė. Tuo ir pasitenkinta: šalia vaivadų nebuvo skiriama kastelanų, kaip tat buvo padaryta 1413 m.; tokiu būdu bebuvo du kastelanu: Vilniaus ir Trakų.

Pradėjus Zigmanto Augusto laikais galvoti apie tat, kaip sudarius su lenkais artimesnė unija, nuo 1566 m. pradėta kurti daugiau tų urėdų, daugiau vaivadysčių. Volynius buvo padalytas į dvi dali ir padaryti dvi vaivadysti: Volyniaus ir Braclavos. Palenkės vaivadystė buvo sumažinta, atėmus Brastos žemę, iš kurios padaryta nauja Lietuvių Brastos vaivadystė. Pagaliau iš Trakų vaivadystės buvo išpiauti dvi nauji — Minsko ir Mstislavo. Drauge paskirti buvo kastelanai, po vieną kiekvienoj vaivadystėje, naujai sukurtoje ir taipo pat senesnėse, kur dar kastelanų nebuvo. Tokiu būdu priaugo Lietuvoj kastelanų: Polocko, Naugardo, Vitebsko, Palenkės, Volyniaus, Braclavos, Brastos, Minsko, Mstislavo. Tik Žemaičių žemė nebuvo pakeista vaivadyste, nors ir ji tais pačiais metais gavo atskirą Žemaičių kastėlaną. Pagaliau 1569 m. buvo atgaivintas Smolensko vaivado urėdas ir priskirtas jam kaštelionas, nors ta žemė buvo jau Maskvos rankose.

Vaivadų ir kastelanų formos buvo perkeltos Lietuvon iš Lenkijos; bet tų urėdų turinys neatatikdavo lenkų pavyzdžius. Vaivadų darbas Lietuvoje buvo sujungtas su seniūnų; bet karo laiku jie apimdavo visą vaivadystę, tapdami karo vadais, gi kaipo seniūnai jie darbavosi savo seniūnijoje. Buvo atsitikimų, kad vaivadai buvo kurį laiką aukštesnė įstaiga už vaivadystės seniūnus. Kartais vadindavo juos vaivadais ir tenai, kur jie buvo tik seniūnai; pavyzdžiui, seniūno teismą vadindavo vaivado teismu. Taigi Lietuvoje susipainiodavo teisės ir priedermės tarp vaivado ir seniūno. Delto tad 1566 m., darant naujas vaivadystes, tasai sutapimas pasiliko nuolatos. Steigiant naujus urėdus, rūpėjo padauginti d. kunigaikščių tarybos narių skaičius, nes buvo ruošiama unija.

Po 1566 m. sumažėjo teisiamoji vaivado valdžia, nes buvo sudaryti žemės teismai, o jiems pavesta pilies teismų dalykai. Vaivadų teisės ir priedermės nuo to laiko buvo šios: vesti visuotinė vaivadystės kariuomenė, šaukti seimeliai. kad jie išrinktų pavietų valdininkus,

ir pranešti apie rinkimų išdavinius didžiajam kinigaikščiui, paskirti ir atstatyti *tekūnai* (wozny), kaip tat buvo pravesta jiems II Lietuvių Statuto, prižiūrėti saikai, svoris, gėralų kainos—tatai irgi įsakė vaivadams II Statutas. Tos pačios teisės priderėjo Žemaičių seniūnui.

Kastelanai dalyvavo tik ponų taryboje ir neturėjo jokių savų teisių ir priedermių. Nuo pavietų reformos 1565/6 m. jiems sekdavo priimti iš centrinio pavieto karužo visuotinio šaukimo kariuomenė (kituose pavietuose tat priklausė maršalkoms) ir nuvesti prie vaivado.

Pavieto valdininkai. Po seniūnų pirmą vietą Lietuvoje tarp provincijos valdininkų užimdavo *karužai*; beveik kiekvienas pavietas turėjo savo karužą; neturėjo jų tik Žemaičiai, kur vėliavą nešiojo vyriausiasis tėvūnas. Įvedus 1565/6 m. naują pavietų suskirstymą, reikėjo rūpintis, kad pavietų ir karužų skaičius būtų vienodas, tokiu būdu teko mažinti karužų skaičius, kad kiekvienas pavietas turėtų savo karužą. Karužai ne vien vėliavą nešiojo; šaukiant visuomenę karan, jie šaukė ginkluotis visus savo pavieto bajorus, jie turėjo žiūrėti ir skaityti, ar visi atėjo, ir duoti apie tai vyriausybei žinią. Karužai buvo skaitomi savo pavieto atstovais; apie tat vėliau kalbama, svarstant Lietuvos seimo sudėtį.

Prie aukštesniųjų pavieto valdininkų priderėjo *pilies viršila* (horodniczy). Pilies viršila priveizdėjo ne visas pilis, o tik svarbiausiąsias. Jo priedermė buvo rūpintis pilies gynimu. Taigi jis žiūrėjo pilies trobesius, kad jie būtų tokiam stovyje, idant tiktų apsaugai, vedė skaičių tų žmonių, kurie privalė ją taisyti, statė prie darbo reikalui užėjus darbininkus iš valdovo arba privatinių dvarų, pagaliau dabojo ginklus, kurie buvo pilyje.

Pagalbai turėjo pilies viršila pilies *raštininką*, didžiojo kunigaikščio skiriamą. Tose pilyse, kur nebuvo pilies viršilos, tos teisės ir priedermės priderėjo seniūnui. Rečiau pilyse susitinkame su *raktininkais* ir jų padėjėjais, kurie prižiūrėjo midaus mokesnius, su *arklidininkais*, kurie tvarkė valdovo arklides ir arklininkus, su *tiltininkais*, kurie prižiūrėjo tiltus, su *bebrininkais*, *sakalninkais*, *girininkais;* Smolensko srityje buvo dar tokių valdininkų, kurių nebuvo kitur; kaip antai: *apylinkinis*,

iždininkas, taurininkas, duoklininkas. Iš tų valdininkų kai kurie laikui bėgant išnyko, kaip tiltininkai, bebrininkai ir t. t. Kai kuriuos tų valdininkų paskirdavo ne didysis kunigaikštis, bet vaivadas, kaip antai pilies viršilas, arklidininkus, raktininkus ir medžioklius.

XVI amž. atsirado naujas valdininkas—*karininkas* (voiski). Iš pradžių atsirado jisai Palenkėje, o paskui ir kitur. Jo darbas prasidėdavo einant į karą: jisai imdavo pilies valdymą karo metu.

Palenkėje atsirado jau XV amž. teismo valdininkai, paimti iš lenkų, kaip antai: *žemės teisėjas, žemės pateisėjis* ir *žemės raštininkas;* vėliau prisidėjo ir *pakamaris.* 1565/6 m. Lietuva buvo naujai padalyta į pavietus, kuriuose buvo skirstomi ir nauji teismai. Kiekviena vaivadystė turėjo nuo to laiko po kelis pavietus, didumo daug lygesnius, negu senovės pavietai. Kiekvienas pavietas gavo savo *žemės teisėją, pateisėjį* ir *raštininką,* taip pat ir po pakamarį.

1565 m. reformoje buvo įvestas dar vienas urėdas, kurio Lenkijoj nebuvo, būtent *pavieto maršalka.* Maršalkas gavo visi pavietai, išėmus vyresnįjį; taip antai: Vilniaus vaivadystėje Vilniaus pavietas neturėjo maršalkų, Trakų vaivadijoj Trakų pavietas ir t. t. O tai buvo del to, kad kiekvienoj vaivadystėje buvo paskirta po vieną kastelaną, kuriam vyresniame paviete teko tos teisės ir priedermės, kurios kituose pavietuose teko maršalkoms. Maršalka privalė priimti paviete visuotinio sušaukimo kariuomenę iš karužo ir įteikti vaivadui; o vyresniajame paviete tatai pildė kastelanas.

Valdininkų skyrimas. Vietininkus ir seniūnus, vaivadus ir kastelanus, prie kunigaikščio kiemo (dvaro) arba pavietuose, skirdavo pats didysis kunigaikštis savo nuožiūra. Buvo betgi ir išimčių. 1492 m. privilėgija nustatė, o kitur privilėgijos pakartojo, jog vietas ir urėdus valstybės pasieniuose valdovas dalys tik pasitaręs su taryba. Įdomiausia išimtis buvo Polocko bei Vitebsko vaivadai ir Žemaičių seniūnas. Polocko ir Vitebsko srityse užsiliko respublikinės rusų žiemių tradicijos, kurios stipriausiai apsireiškė Didžiojo Naugardo susitvarkyme. Toms teritorijoms perėjus didžiųjų Lietuvos kunigaikščių valdžion ir gavus iš jų vietininkus, vėliau vadina-

mus seniūnais, o pagaliau vaivadais, jos sugebėjo išgauti minėtąją teisę, būtent, privilėgijose buvo aiškiai pažymėta, jog did. kunigaikštis dalys tas vietas senoviškai, jų valios atsiklausdamas, o jeigu paskirtasis valdininkas „nepatiks", tai duos kitą. Taigi gyventojai čionai patys žymėdavos kandidatus ir pasiūlydavo didžiajam kunigaikščiui. Nežinome, kokia forma tatai buvo atliekama; atsiradus seimeliams, jiems priderėjo išrinkti vaivadai. Tokias teises iškovojo ir Žemaičiai, kurie dar iki XV amž. išsilaikė savo senobinę organizaciją su kuopomis ir vyrybėmis. Į tatai turėjo atsižvelgti didysis kunigaikštis, nes turėti Žemaičiai buvo dideliai svarbu Aukštaičiams, kadangi čia grasė visuomet Vokiečių Ordenas; taigi kunigaikštis negalėjo erzinti ar kelti prieš save gyventojų, o privalė taikintis, suteikdamas jiems įtakos valstybės reikaluose. Seniūno paskyrimas čionai priderėjo gyventojams, kaip ir anose srityse; tik jie rinkdavosi ne vien seniūną, bet ir tėvūnus, kurie taip pat buvo renkami, o paskiau ir visus apskritai valdininkus, net ir kastelaną. Tiktai patvirtindavo juos vėliau didysis kunigaikštis. Išimtinai Zigmantas I 1522 m. buvo davęs tuo laiku seniūnui Janavičiui iki gyvos galvos teisę skirti visus valdininkus Žemaičiuose.

Valdininkų taisės. Pirmiau didysis kunigaikštis skirdavo valdininkus ligi tinkamas, ir kiekvieną valandą galėjo juos atstatyti. Bet jau vaivadai ir kastelanai nuo pat pradžios (1413 m.) buvo nuskiriami iki gyvos galvos; tokiais pat „amžinais" buvo skaitomi ir kiti kunigaikščio kiemo ir žemės mažesnieji valdininkai; praktikoj toki buvo paprastai ir seniūnai. Valdininkų padėjimas sustiprėjo dar del to, kad 1492 m. privilėgijos tarymu, valdovas negalėjo atimlioti urėdų be didžiojo kunigaikščio tarybos; nebuvo jam leista taip pat atstatinėti valdininkų, jeigu juos įtardavo blogai šeimininkavus dvaruose, bet kaltinimas būdavo už akių ir kunigaikštis neduodavo jiems pasiteisinti. Tie patys dėsniai yra dar praplatinti I Statute.

Valdininkų atlyginimas buvo įvairus. Vietininkai, vėliau vadinami seniūnais, imdavo dalį pelno iš jų valdomų dvarų; be to, dar turėjo teisę, apvažinėdami val-

dymo ir teismo reikalais jiems priklausančias teritorijas, imti iš gyventojų išlaikymą ir net dovanas; jas gaudavo jie kartais daiktais arba pinigais; vėliau tatai buvo tiksliau nustatyta ir vadinosi stotimis, gi pietų šalyje vaišėmis. Tos prievolės privatiniuose dvaruose daugumoje atsitikimų buvo panaikintos XV amž.; teužsiliko jos stočių vardu valdovo dvaruose, bet ir tai gerokai XVI amž. ūkio reformų susiaurintos. Teismo valdininkai, taip pat ir kiti, turėjo teisę imti visokio atlyginimo už jų nudirbtus darbus. Kiti vėl gaudavo už savo darbą išnuomotinai žemės. Išimtinai, bet laikui bėgant vis dažniau, atsiranda metinės algos.

Lietuvoj urėdai nebuvo nesutampami (incompatibilitas); galima buvo įvairūs titulai ir urėdai jungti viename asmenyje; pav., kai kurie vaivadų urėdai buvo nuolatos sujungti su seniūnų urėdais. Praktikoje, ypačiai XVI amž., dažniau būdavo atsitikimų, kad vienas žmogus neša po keletą urėdų, net tokių, kurie davė teisės įeiti į ponų tarybą. Žinoma, toks didikas užimdavo taryboje tą vietą, kuri derėjo aukščiausiam jo urėdui.

12. Taryba ir Seimas.

Didžiojo kunigaikščio tarybos atsiradimas. Įvairūs politikos atsitikimai XVI amž. pabaigoje, kilusios kovos del didžiojo kunigaikščio sosto, padarė didelės įtakos didžiojo kunigaikščio santykiuose su visuomene. Visuomenės dalis, Gedimino padermės kunigaikščiai ir galingesnieji bajorai, pradėjo kas kartas stipriau ir veikliau kilti; jie galėjo nulemti, kurio rankose pasiliks sostas. Tokioms sąlygoms esant, Jogaila ar Vytautas, jeigu kildavo svarbesnių valstybės reikalų, nebegalėjo jų atlikti patys vieni arba bent nesusitarę su keliais artimais savo giminaičiais, Gedimino padermės nariais; jie turėjo pasiklausti ir pasitarti ir su kitais kunigaikščiais bei bajorais, kad tie aktai būtų tvirti. Jų valios, principo ir teisės žvilgsniu būtų galėję užtekti, bet gyvenimo praktikoje to nepakakdavo, nes nepatenkintieji ir nenuoramos galėjo ir taip padaryti, jog valdovo valia paliktų bergždžia, be pildytojų.

Del tokių priežasčių turėjo atsirasti aplink didįjį kunigaikštį jo taryba. Menkesniais reikalais valdovas klausdavos patarimo tų žmonių, kurie buvo arti jo, bet esant svarbesniems ir platesniems reikalams, sušaukdavo patarėjus iš visos valstybės. Patarėjai buvo įvairūs, ir teisės žvilgsniu jie patys nesprendė dalykų. Savo patarėjus didysis kunigaikštis išpradžių liuosai pasirinkdavo. Bet jau XV amž. pradžioje kai kurie asmenys patarimų davinėjimą valdovui laiko ne tik per savo priedermę, bet ir teisę; negalima kartais pasakyti, kada jie įgijo tą teisę; matyti virto papročiu kviesti jie į tarybas; juos tad pradėjo vadinti *tarybos ponais*.

Tarybos sąstatas. Tarybos sąstatas nebuvo vienodas jau ir del to, kad, laikui bėgant, augant valstybės plotui, keičiantis jos socialinei tvarkai, vieni gaivalai pasitraukdavo iš tarybos, kiti gi įsigydavo ten vietas. XIV amž. baigiantis, greta Vilniaus vyskupo, vienintelio vyskupo visoj Didžiojoj Kunigaikštijoje, ne daugelio valdovo kiemo valdininkų, kaip kancleris, maršalka ir arklidininkas,—užtinkame čionai vietininkus (vėliau seniūnus), bet tik iš tikrosios Lietuvos, kaip Vilniaus, Trakų, Krėvos, Kauno, Ašmenos, Ūkmergės, Medininkų ir t. t., ir dar kunigaikščius. Atsiradus naujoms Romos katalikų vyskupijoms, jų vyskupus nuolatos kviesdavo į didžiojo kunigaikščio tarybą, jie, vadinami vėliau *dvasiniais tarybos ponais*, užimdavo taryboje pirmąją vietą. Atsiradus 1413 m. pirmiems vaivadų ir kastelanų urėdams, užimą tas vietas valdininkai iškarto įėjo, kaipo pasauliniai patarėjai, į didžiojo kunigaikščio tarybą ir greitai užėmė aplenkdami kunigaikščius pirmąją vietą tokioj eilėje: Vilniaus vaivadas, Trakų vaivadas, Vilniaus kastelanas, Trakų kastelanas. Po jų nuo 1471 m. įėjo į tarybą Kijevo vaivadas. Toliau sekė did. kunigaikščio kiemo vietininkai ir valdininkai; šių skaičius ėjo vis daugyn ir daugyn; jeigu jie užimdavo ir kitas vietas, kaip vaivadų ir kastelanų (kaip tat paprastai būdavo su kancleriais, žemės maršalku, atmonais), tai jie taryboje, žinoma, aukščiau sėdėjo. Dažniausiai iš jų tarpo sutinkame taryboje kiemo maršalkas; did. kunigaikščio kiemo valdininkai buvo rečiau šaukiami.

Kai del vietininkų ir jų dalyvavimo valdovo taryboje, tai reikia atskirti tikrosios Lietuvos vietininkai nuo kitų vietininkų iš sričių (aneksų). Tikrosios Lietuvos vietininkų daugiau buvo kviečiama į tarybą; net užtinkame tenai tokius vietininkus, kurie valdė nedidelius plotus. Kitaip buvo daroma, jeigu jie buvo iš teritorijų už tikrosios Lietuvos sienų; iš čia kviesdavo į didžiojo kunigaikščio tarybą tik tokius, kurie valdė ištisas sritis, kaip antai, Polocko, Vitebsko, Smolensko, ir kitus vietininkus. Kitų vietininkų iš tų teritorijų, kaipo antraeilių, į suvažiavimus nekviesdavo. Lygiomis su vietininkais stovėjo Volyniaus žemės maršalka, kurį taip pat kviesdavo į tarybą.

XVI amž. pradžioje tarybos sąstatas apkito, nes įėjo naujai sukurti vaivadai; išdalies buvo tai nauji tarybos nariai, išdalies gi jie tik pakeitė senuosius vietininkus tose srityse, kurios buvo paverstos vaivadystėmis. Beveik visai išnyko iš tarybos kunigaikščiai; tatai galima išaiškinti tik tuo, kad jie nustojo savo senosios reikšmės; pasiliko taryboje tik vienas Slucko kunigaikštis; išnyko taip pat ir vietininkai iš tikrosios Lietuvos, išėmus Žemaičių seniūną. Tarybos sąstatas kaskart nusistatydavo tvirčiau; į ją įeidavo Romos katalikų vyskupai, vaivadai ir kastelanai, Žemaičių seniūnas, Slucko kunigaikštis, Valyniaus maršalka ir did. kunigaikščio kiemo valdininkai. 1566 m. taryba padidėjo del naujai tuomet įsteigtų vaivadų ir kastelanų. Prieš uniją tokiu būdu į tarybą įeidavo: 4 vyskupai, 13 vaivadų, 14 kastelanų, Žemaičių seniūnas, Volyniaus maršalka ir did. kunigaiščio kiemo valdininkai.

Mažesnėji taryba. Aprašytoji buvo platoka didžiojo kunigaikščio taryba; ji rinkdavosi tiktai laikas nuo laiko, reikalui užėjus, o XV amž. pabaigoje, atsiradus seimams, kartu su seimu, kurio dalį ji sudarydavo, bet kartais posėdžiavo ir greta seimo. Tatai buvo tačiau nejudri įstaiga, nevisuomet buvo galima ji surinkti, be to, ji negalėjo visa kas reikiant išlaikyti paslaptyje. Ir del to jau XV amž. atsiranda greta šitos platesnėsės tarybos dar kita, *siauresnėji*, mažesnėji taryba, kuri išliko ir vėliau XVI amžiuje. Zigmanto I ir Zigmanto Augusto laikais į tą tarybą ne daug teįeidavo žmonių:

Vilniaus vyskupas, vaivadas ir kastelanas, Trakų vaivadas ir kastelanas ir Žemaičių seniūnas. Reikia pastebėti, kad galint vienam asmeniui užimti ir keletą vietų, šitie didikai būdavo ir vyriausi centro valdininkai, kaip kad kancleris, maršalka, atmonas. Tą tarybą kartais vadindavo *slaptąja*. Ribos tarp kompetencijos šios tarybos ir platesnėsės nebuvo aiškiai nustatytos.

Tarybos kompetencija. Per visą XV amž. taryba pasiliko, kaip tat rodo ir pats jos vardas, patariamasis organas, kuris principe, teisės žvilgsniu nerišo valdovo. Ištikrųjų valdovas. betgi turėjo skaitytis su tąja taryba ir šaukti ją svarbesniems valstybės reikalams aptarti. Buvo tai daugiausia politikos reikalai, kaip Lietuvos santykiai su kaimynėmis valstybėmis, ypačiai Lenkija, Ordenu ir Maskva, taip pat karo santaikos ir unijos klausimai. Bet ir vidaus valdymo reikaluose taryba turėjo savo balsą; bet niekur nebuvo nustatyta, kokiais atsitikimais didysis kunigaikštis privalė šaukti tarybą. Visa tat pareidavo nuo jo vieno, nuo jo nusimanymo, ar galįs pats vienas tą reikalą atlikti, ar ne.

Tiktai žemės privilėgija, išleistoji did. kunig. Aleksandro 1492 metais, nustatė tarybai teisę dalyvauti valdžios darbuose. Tie darbai buvo šitoki: 1) pasiuntinių siuntimas Didžiosios Kunigaikštijos reikalais į kitas valstybes, 2) suteikimas titulų, urėdų ir laikymų, 3) jų atėmimas, 4) pajamų suvartojimas (iš muitų, smuklių ir bausmių), kurios privilėgijos buvo išimtinai paskirtos valstybės reikalams. Šituose reikaluose didysis kunigaikštis nuo to laiko privalė atsiklausti tarybos nuomonės; bet ir šita privilėgija nespyrė jo, kad jisai būtinai pasielgtų tarybos nuomone vaduodamasis. Tiktai vienam reikalui buvo tarybos pritarimas reikalingas, būtent tuo atveju, jeigu iždo pajamas didysis kunigaikštis be didelio reikalo pats sau imtų ar vežtų svetur. Kitus klausimus kunigaikštis galėjo pateikti tarybai, bet neprivalė. Privilėgijoje buvo dar svarbus dėsnis, kad jeigu kurį reikalą kunigaikštis atliks su taryba, tai jis negali paskui to nutarimo atmainyti, pataisyti ar pakeisti. Vadinasi, nuo kunigaikščio pareidavo, kokius reikalus jis pasiūlys tarybai apsvarstyti; bet sykį tai padaręs, jau tuo būdu pats sau užkirsdavo kelią mainyti

priimtus nusprendimus. Tatai turėjo svarbos valdymo reikaluose, bet taip pat ir įstatymus leidžiant. Jeigu koks klausimas buvo išrištas taryboje, kaipo įstatymas, tai jau tolesnės atmainos turėjo pereiti taip pat per tarybą. Tasai dėsnis, vadinasi, leido tarybai paimti į savo rankas įstatymų leidimą. 1506 m. privilėgija davė platesnę ir aiškesnę formulą, sakydama, jog statutai ir senieji papročiai negali būti keičiami, o nauji įvedami, be didžiojo kunigaikščio tarybos pritarimo; tas dėsnis vėliau buvo atkartotas ir kitų privilėgijų ir I-ojo Statuto. Gi 1529 m. privilėgija surišo valdovą tuo žvilgsniu, kad jisai be tarybos sutikimo negalėjo siųsti pasiuntinių į užsienio valstybes.

Tokia pasiliko tarybos konpetencija iki pat jos buvimo galo, t. y. iki 1569 m., išėmus įstatymų leidimo klausimą, kuris nuo 1566 m. atiteko daugiausia seimui.

Seimo atsiradimas. Politikinės bajorų sąmonės atbudimas. Didžiojo kunigaikščio taryba per tą visą laiką buvo įstaiga iš valdininkų. Didysis kunigaikštis, dalydamas titulus ir urėdus, turėjo atsižiūrėti į tai, kad tai būtų dalijama didesniems ponams ir kunigaikščiams, nes tik tuo būdu galėjo susilaukti visuomenėje, t. y. iš tų pačių didikų, paspirties ir talkos; antra vertus, taryba varė savo politiką, kartais priešingą dinastijos interesams, ir valdovas turėjo prieš tai nusilenkti, kad nenustotų savo valdžios; bet visgi galų gale patekdavo į tarybą tik žmonės su „garbe ir urėdais“, o ne kas kitas. Tačiau jau XV amž. visiems reikalams neužtekdavo vienos didžiojo kunigaikščio tarybos pritarimo, ir valdovas turėjo įtraukti platesnius gyventojų sluoksnius dėtis prie valdymo ir valstybės darbų. Taip antai du sykiu, 1422 ir 1432 m., santaiką, padarytą tarp Didžiosios Kunigaikštijos ir Ordeno, patvirtino platesnės negu ligi šiol visuomenės atstovai; 1422 m. pasirašė, be didžiojo kunigaikščio tarybos narių, kunigaikščiai ir bajorai, neturį jokių urėdų, o 1432 m. pasirašė kunigaikščiai, bajorai ir 17 miestų miestelėnai. Čionai svetimas kontrahentas įtraukė visuomenės dalį į teisinį aktą ir reikalaudamas laiduoti už didįjį kunigaikštį, jog šis išturės santaiką. Be tų dviejų aktų, matome veikliai dalyvaujant daug bajorų unijos aktuose Lietuvos su

Lenkija 1401, 1413, 1432—4 metais. Dviejose pirmose unijose taryba stačiai užleisdavo vietas bajorų visuomenei, o paskutinėse gi dalyvavo greta bajorų. Ištisa asmenų eilė čionai laidavo uniją, išstatydama atskirus dokumentus, patvirtintus jų antspaudais, kuriuos jie prie šių aktų prikabindavo. Ir čionai reikėjo, kad tas gaivalas savo dalyvumu apdraustų sutartį, tai yra būtų garantijos, kad visuomenė neatmes unijos. Ir čionai taip pat kitas svetimas kontrahentas, būtent lenkų valstybė, pašaukė tą visuomenės gaivalą; reikia pridurti, jog tai buvo tik tikrosios Lietuvos visuomenė, kuri viena tąsias unijas darė.

Bet toksai bajorų dalyvavimas greta tarybos, arba net aplenkiant tarybą atsitikdavo retkarčiais; bet vidinis valstybės plėtojimąsis ir bajorų galios stiprėjimas savo darė, totel tatai svetimos valstybės, bedarydamos sutartis su Lietuva ir norėdamos, kad jos būtų tvirtos, reikalavo, kad pasirašytų jąsias ne tik valdžios nešėjai, bet ir visuomenės atstovai; jos netikėjo, kad valstybės valdžia ištesėtų išpildyti savo prižadus, ir delto reikalavo tam tikrų garantijų. Darydamas unijas su visuomenės atstovų parašais ir pats valdovas matė čia sau naudos, nes tas laidas pastiprindavo jo padarytą aktą, ir tuo būdu stiprino jo paties valdžią. Nėra abejonės, kad tokios rūšies atsitikimai labiau žadindavo aukštesniuosius sluoksnius, bajorus ir ponus, įtraukdavo juos į politikos gyvenimą, vaizdžiau rodė, kokia yra jų tikroji pajėga. Bet tie pavieniai, retkarčiais nutikę atsitikimai aukštesniesiems visuomenės sluoksniams nepatikrino tiesioginio jų dalyvavimo valdyme, jo nepavertė dar teise ir įstatymu, nesudarė dar tikros parlamentinės tvarkos.

Kai kurių sričių savivaldybės tradicijos reikšmė. Negalėjo tiesioginai vesti prie lietuvių seimo atsiradimo dėmokratinių įtaisymų tradicijos, kurias užtinkame kai kuriose lietuvių valstybės srityse. Nebuvo jie visai žinomi Aukštaičiuose (Žemaičiauose gi tatai buvo žinoma), kurie priklausė tiesioginės absoliutinės didžiojo kunigaikščio valdžios arba atskirų teritorijų kunigaikščių, o šiems išnykus, pakeitusiųjų juos didžiojo kunigaikščio vietininkų. Nebuvo ta tvarka žinoma ir pietų sritims,

kurios priklausė Lietuvai,—Kijevo, Volyniaus ir Černigovo-Sieversko. Bet ir ten, kur tos tradicijos užsiliko, jos nesudarė pagrindo parlamentiniam sutvarkymui; ne jomis rėmėsi seimo, kaipo naujadaro, teisinė konstrukcija. Vienas tiktai dalykas reikia pripažinti tai tradicijai: ji priruošė pagrindą visuomenės dalyvavimui valdyme, rasit, palengvino tų naujų įstaigų priėmimą ir supratimą, greitesnį jų pritaikinimą. Čionai turime omenyje tik Žemaičius ir šiaurines gudų sritis: Polocko, Smolensko, Vitebsko.

Žemaičiai dar XV amž. turėjo senovės organizaciją, kur daugybė liuosų žmonių dalyvavo valstybės reikaluose; bet ir šie jau skyrėsi savo visuomenės padėjimu; lietuvių valdžia, nenorėdama sukelti kovos, nusileisdavo prieš tuos Žemaičių įtaisymus, pripažino jiems reikšmės renkant valdininkus. Bet čia ir baigėsi Žemaičių savitumas.

Polockas, taip pat Smolenskas, o gal ir Vitebskas, apie kurį beveik nieko nežinome, priderėjo prie Šiaurinių rusų respublikų tipų, kur valdė viečės, dalyvavo visuomenė, nuo bajorų pradėjus ir baigiant žemiausiu sluoksniu, vadinamu „prastaisiais arba juodaisiais žmonėmis“. Ir čia tačiau tasai demokratinis gaivalas apsireikšdavo lietuvių valdymo gadynėje XV amž. beveik tik tuo būdu, jog buvo laikytasi senovės ir patikrinime visuomenei įtaka valdininkus renkant. Stipresnis susirišimas visuomenėje, o gal veikiau stoka didelių skirtumų ir priešingumų tarp tos visuomenės dalių, galėjo net išdalies apsunkinti šitų sričių dalyvavimą parlamentiniame gyvenime, kurį ir tikrojoj Lietuvoj turėjo aiškias luominio parlamentarizmo žymes.

Parlamentarizmo atsiradimo pagrindai. Mes nematome tiesioginio ryšio tarp padermių organizacijos, buvusios Žemaičiuose, ir respublikiniais įtaisymais tarp įstaigų gudų-rusų srityse, išsiplėtojusių Didžiojo Naugardo pavyzdžiu, ir lietuvių seimo įtaisymų. Seimas atsirado čionai ir išsiplėtojo taip pat, kaip kad Europos vakaruose, su kuriais buvo daug panašumo.

Atsirasti parlamentarizmui visuose Europos vakaruose, taip pat ir Lietuvoj, davė pagrindo pripažinimas kai kuriems visuomenės sluoksniams privilėgijų, sutei-

kiančių jiems tokių teisių, kurios be jų sutikimo negalėjo būti pakeistos. O jeigu buvo reikalinga įvesti tokia įstaiga arba dėsnis, kurie laužytų šitą jų teisę, reikėjo atsiklausti tų, kuriuos ta teisė gynė. Paprastai tos teisės liesdavo mokesnių ir karo sunkenybes; valdžia, norėdama išgauti iš gyventojų mokesnius ir kareivius, turėjo atsikreipti su prašymu į privilėgiruotuosius, kad jie sutiktų geruoju visa tat duoti, nes čia privilėgijos juos gynė nuo prievartos. Žinoma, reikėjo čionai dviejų sąlygų: šitie privilėgiruotieji turėjo būti tiek stiprūs, kad galėtų atsispirti, jeigu kas norėtų sunaikinti ar sulaužyti jų privilėgijas prieš jų norą, ir jie privalė tiek suprasti savo reikalą, kad pajustų tą laužymą.

Europos vakaruose visur tas sąlygas randame: aukštesnieji sluoksniai buvo ir tiek stiprūs ir susipratę, kad norėjo ir ištesėjo apsiginti, jeibent kartais kurio nors sluoksnio pajėgos, delei tam tikrų sąlygų, buvo apsilpnėjusios. Kas kita Lietuvoj; tatai reikia išaiškinti tuo, jog bajorai gavo privilėgijas lenkų pavyzdžiu per uniją anksčiau, negu patys suprato gerai tų privilėgijų vertybę ir negu įgijo tokios galybės, kad tas privilėgijas iškovotų. Be to, Lietuvoj ilgiau pasiliko įvairios sunkenybės valstybės naudai ir neribota karo tarnyba; vadinasi, gerokai vėliau, negu kur kitur (ir chronologiškai imant ir žiūrint į laiko tarpą nuo pirmųjų privilėgijų pasirodymo) valdžia čionai buvo priversta kreiptis, prašydama pagalbos, į tuos, kurie turėjo privilėgijų, t. y. į bajorus, kuriais virto taip pat kunigaikščiai, į kunigus ir net miestelėnus. Ne sykį ir pirmoje XV amž. pusėje valdovai užkraudavo gyventojams nepaprastus mokesnius virš normos, apie tai neklausdamiesi tų, kurie turėjo mokesnius mokėti.

Tikrajai Lietuvai didelės vertybės turėjo 1447 m. privilėgija: jąja valdovas panaikino daugumą prievolių, kurias iki šiol turėjo pakelti bajorai. Šitoj privilėgijoj reikia ieškoti pagrindo, ant kurio išaugo lietuvių parlamentarizmas. Ir ištikrųjų, išėjus tai privilėgijai, po to pirmą sykį girdime apie sutikimą mokėti mokesnius 1450 metais, paskui 1473 m., o jau dažniau po 1492 m. Bet ir tuomet, o ilgokai ir vėliau, bajorų daugumas nebuvo nei užtektinai stiprūs, nei užtektinai susipratę, kad galėtų naudotis savo teisėmis. Didžiojo kunigaikščio

valdžia suprato ir numanė savo spėką; šitaip susidėjus visuomenės santykiams, ji turėjo skaitytis tik su galingiausiu sluoksniu, kurį sudarydavo kunigaikščiai ir ponai. Nežinome ničnieko, kaip buvo pasielgusi valstybės valdžia pirmuose atsitikimuose; užkraudama mokesnius bene bus pasitenkinusi vienos didžiojo kunigaikščio tarybos sutikimu, kuri daugiausiai atstovavo didikų gaivalui. Bent 1492 m. jų sutikimo tikrai neužteko, nes tuomet susirinko pirmasis seimas, bent pirmas, apie kurį turime kad ir šykščių žinučių.

1492 m. seimas turi didelės vertybės ir tuo žvilgsniu, jog buvo tai pirmas seimas, kuriame dalyvavo visa Didžioji Kunigaikštija, ne vien tikroji Lietuva. Sritys, nepriderėjusios prie tikrosios Lietuvos, nešė didesnes sunkenybes ir dar nebuvo apsaugotos nuo mokesnių uždėjimo, kaip kad saugojo tikrąją Lietuvą 1447 m. privilėgija. Pirmasis bendras seimas buvo sušauktas didžiajam kunigaikščiui išsirinkti. O kad vėliau į seimus šaukdavo visą Lietuvą, tai priežasties reikia ieškoti tame, jog tų pačių 1492 metų privilėgija buvo suteikta jau visai Lietuvai; ji įsiėmė ir 1447 m. privilėgijos dėsnius, o tarp jų ir dėsnį apie prievoles. Matyti, delto ir buvo būtino reikalo kviesti į seimus visa Lietuva, taigi ir Volynius, Kijevas, Polockas ir t.t. Nuo to laiko Lietuvoj nuolatos buvo bendri visos Lietuvos seimai.

Seimo sąstatas. Kur tekdavo panaikinti, pakeisti arba perkelti ant kitų, nors vienam kartui, asmens teisės iš privilėgijų, ten privalė turėti balsą tie visi, kuriuos tos privilėgijos gynė; jie visi privalė sutikti su ta atmaina arba jiems suteiktų bei pripažintų teisių derogacija. Taip buvo Europos vakaruose, kur arba visi privilėgiruotieji patys dalyvavo seimuose, arba siųsdavo savo įgaliotinius, kurie juos užvaduodavo, bet privalėdavo elgties sekdami jų tikriausią valią ir nurodymus. Kas kita buvo Lietuvoje, nes privilėgiruotųjų visuma buvo nesusipratusi ir silpna prieš kunigaikščius ir ponus, o šie buvo stiprūs ir visuomenės ir ūkio žvilgsniu.

Į seimus atvykdavo visa didžiojo kunigaikščio taryba, tačiau, be jos kviesdavo ir kitus gaivalus: seniūnus, laikytojus ir vietininkus, karužas ir pagaliau tivūnus iš Aukštaičių ir Žemaičių. Bet tai buvo tiktai val-

dininkų gaivalas. Jiems siuntinėdavo asmeninius pakvietimus į seimus. O iš tų, kurie neturėjo nei tarnaujamųjų titulų nei urėdų, į seimą tekviesdavo daugelį kunigaikščių ir ponų, ypačiai stipresniųjų. Su kitais bajorais darydavo tokiu būdu, jog didysis kunigaikštis, sušaukdamas seimą, pavesdavo, kad vaivadai savo vaivadijose patys arba draugə su seniūnais ir dvarų laikytojais arba karužais pasirinktų sau po du bajoru iš pavieto ir su jais atvyktų į seimą. Karužai ypatingai buvo skaitomi savo pavieto bajorų reprezentantais (atstovais). Vadinasi, nebuvo priešrenkamųjų seimelių, nebuvo atstovų rinkimų į seimus, bet iškanksto valdžia pati paskirdavo žmones, kurie privalė atstovauti privilėgiruotiesiems. Be to dar, kas norėjo, tas galėjo pats atvyktį į seimą, be jokio apribojimo.

Toks stovis reikia išaiškinti tuo, kad nesusipratusi privilėgiruotoji diduomenė, nemokėdama savo privilėgijomis naudotis, nei jų ginti, neveikli visuomenės ir politikos darbe, nedrįso priešintis valdovo įsakymui,ėjo paskui tuos, kurie aukščiau už ją stovėjo, kaipo valdininkai, arba kaipo stipresni visuomenės nariai; ji leido atstovauti paskirtiems asmenims; nors ji galėjo pati dalyvauti seime. Antra vertus, asmeninis bajorų dalyvumas seimuose iš visų plačios valstybės kraštų nebuvo pageidaujamas, nes tai apsunkintų tvarką posėdžiuose; pagaliau jie ir neištesėtų, kitose gi vietose, kaip antai, Ukrainos vaivadijose, bajorai negalėjo atsitraukti iš namų del karo pavojaus, kuris nuolatos (Zigmanto I ir Zigmanto Augusto laikais) gresė aniems kraštams nuo Maskvos ar nuo totorių pusės.

Abazų seimai. Bet buvo seimų, kurie tikrai apimdavo visus bajorus; jie būdavo dažnai paskutinių dviejų Jogailų laikais; buvo tai vadinami *abazų seimai* karo metu. Kadangi visuotinis šaukimas į karą kliudė kaip tik tuos, kurie turėjo teisės dalyvauti seime, taigi tenai, abaze bajorai, ir seimuodavo, apsieidami be atskiro kvietimo į seimą, ir savo reikalus svarstydavo. Tiktai vienus dvasininkus, t. y. vyskupus, tekviesdavo į seimą, nes jie nuo karo buvo liuosi, o seime dalyvavo, kaipo didžiojo kunigaikščio tarybos nariai. Bet tie abaziniai seimai ne daug ką tegalėjo nuveikti ir del to, kad te-

nai dalyvavo didelės minios, ir del pačių karo aplinkybių, kurios, prieš pat pradėsiant karą, neleido ramiai nagrinėti valstybės reikalų.

Kitų bajorų gaivalų dalyvavimas seime. Juo labiau kiti gaivalai dėlei savo silpnumo nepajėgė patekti į seimą. Tarp jų, antai, nebuvo kunigų; berods, dalyvavusieji vyskupai galėjo dvasininkų luomo interesus apginti. Miestai, silpnai išsiplėtoję, neištesėjo iškovoti vietų seimuose, ir tik baigiantis karaliauti Zigmantui Augustui Vilniaus miestas buvo kviečiamas atsiųsti savo atstovus. Šita Vilniaus teisė 1564 metais buvo taip nustatyta, kad miestas siuntė du ar tris savo tarybos narius su balsu tik tuose dalykuose, kurie kliudė jų miestą.

Seimelių atsiradimas. Nors vėlai ir visuomet palengva visgi žengė pirmyn Lietuvoje bajorų luomo susipratimas. Ne daug, o gal ir visai nieko nereiškė senovės Žemaičių ir Šiaurinių gudų sričių tradicijos, bet nebuvo jų visai Aukštaičiuose ir pietinėse gudų srityse. Politikinio susipratimo atgaivinimui labiausiai padėjo du dalyku: pamažėl bajorai įsitraukdavo į viešą gyvenimą, į dažniau susirenkančių seimų svarstymus; ypačiai gi daug padėjo čia abaziniai seimai, kurie prijunkė bajorus prie seimų; taip pat padėjo čia ir lenkų bajorų pavyzdys. Tenai viską darė seimuose tie smulkieji, mažieji bajorai, jie paėmė į savo rankas seimų reikalų vedimą, taigi ir visus valstybės reikalus. Delto tai lietuvių bajorai pradėjo jau statyti savo reikalavimus, išdirbinėti savo programą, visai skirtiną nuo lietuvių ponų (didikų) programos. Drauge tad turėjo atsirasti reikalo reformuoti bajorų visumos dalyvavimas Lietuvos seimuose.

Nebuvo galima toliai beužlaikyti senas bajorų dalyvavimo būdas, kai jie pradėjo labiau dėtis prie seimo darbų. Tiktai nedidelėse valstybėse yra galimas daiktas, kad dalyvauja seimuose visi, kurie turi privilėgijas; bet tatai netinkamas būdas plačioms valstybėms. Lenkų bajorai, įvedę seimus, pradėjo tad siuntinėti savo atstovus, Vengrai taip pat nustojo šaukę tokius seimus, kur renkasi visos bajorų minios. Tatai buvo reikalinga ir

Lietuvoj; lietuvių bajorams buvo tatai žinoma, ir jie įveda tą pačią tvarką pas save.

Pirmiausiai atsirado seimeliai Palenkėje. Visa gi Lietuva įgijo seimelius tik 1565 m. privilėgijoje. Tais laikais Lietuva ką tik buvo padalyta į pavietus, buvo tiksliau įvesta pavietų reforma, įsteigti bajorų teismai. Pavietuose buvo šaukiami ir seimeliai. Tas dalymas ėjo vienodai tam tikru planu ir schėma. Kiekvienas pavietas gavo savo seimelį, kuris rinkdavosi didžiausiame pavieto mieste, kur buvo ir teismai. Kiekvienas pavietas siųsdavo po du atstovu. Visų pavietų Lietuvoj buvo 30, vadinasi, į seimą siųsdavo 60 žmonių *). Seimelyje dalyvauja: tie, kurie pridera į didžiojo kunigaikščio tarybą, o gyvena paviete, žemės ir pavieto valdininkai ir visi bajorai; pirmieji dvi grupi (tarybininkai ir valdininkai) privalė dalyvauti seimelyje, šiaip turėjo mokėti pinigais pabaudą. Į tuos seimelius siuntinėjo valdovas savo įgaliotus kvieslius, įduodamas raštą, kuriame buvo nurodyti tie klausimai, kuriuos seimas žadėjo svarstyti. Seimeliai, ilgainiui, ėmė priiminėti ir įteikinėti savo išrinktiemsiems instrukcijas arba nurodymus, ką turi balsuoti.

Seimo kompetencija. Seimo kompetenciją nustatė privilėgijų dėsniai ir praktika. Jeigu kildavo klausimas del privilėgijų pakeitimo, tai jisai turėjo eiti į seimą; taip buvo visur kitur, taip pat buvo ir Lietuvoje. Dažniausiai gi seimuose ėjo kalbos apie nutarimus, kurie kliudė bajorų luomo prievoles, vadinasi, apie karo tarnybą ir mokesnius. Daugumas seimų ir buvo šaukiami tiems dalykams nuspręsti; nutarimai del mokesnių ir

---

*) Vilniaus vaivadija gavo 5 pavietus: Vilniaus, Ašmenos, Lydos, Ukmergės ir Braslavos; Trakų v. — 4: Trakų. Gardino, Kauno, Upytos (vėliau Panevėžio); Volynius — 3 pav.: Lucko, Vladimiro, Kremenco; Naugardo v. —3 pav.: Naugardo, Slanimo, Vilkaviškio; Palenkės v. —3 pav.: Droičino, Melniko ir Bielsko; Kijevo — 2 pav.: Kijevo ir Mozyriaus; Vitebsko — 2 pav.: Vitebsko ir Aršos; Brastos v.—2 pav.: Brastos ir Pinsko. Keturios vaivadijos turėjo po 1 pavietą: Polocko, Mstislavo, Podoliaus ir Braslavo, taip pat ir Žemaičių seniūnija 1 pav.

ėjimo karan—buvo svarbiausi seimo nutarimai. Seimas taip pat išsirinkdavo naująjį valdovą, berods, atsitiko tai tris sykius (1492, 1500 ir 1522 m.). Valdovas gi (gaspadorius) akylai žiūrėjo, kad seimas jo teisių nemažintų, nenoromis išsižadėdavo savo atribucijų, skersai žiūrėjo, jeigu į tai kišdavos seimas, kuriam jausdamasis esąs stiprus, kartais ir šiurkščiai atsakydavo. O kai kuriuos dalykus pats valdovas atiduodavo seimui atlikti. Taip abudu lietuvių Statutu, I ir II, buvo seimo svarstytu ir jo priimtu; tas pats buvo su keletu mažesnių įstatų iš procėso teisės. Didysis kunigaikštis, matyti, tatai darė del to, kad nematė užgaunant čia jo interesų. Taip pat ir unijos su lenkais buvo daromos seimams dalyvaujant. Bet ir kitais atvejais, šiaip nebūdamas įstatymų leidėjas, seimas stengėsi, kad išeitų nauji įstatai. Buvo tai daroma vadinamųjų prašymų formoje, kuriuos įteikdavo seimas valdovui. Kadangi Zigmanto I ir Zigmanto Augusto labai dažnai nebūdavo Lietuvoje, nes jie viešėdavo beveik nuolatos Lenkijoj, tai seimas seimuodavo be jų, ir del to išsidirbo ir tam tikra tų prašymų forma, kuri vėliau įėjo praktikon. Seimas surinkdavo į krūvą visus savo prašymus, kartais net iki kelių dešimčių, ir viename rašte juos įteikdavo. Kunigaikštis į tą raštą atsakydavo taip pat raštu, vadinamu atsaku, vienus prašymus išpildydamas, kitus atmesdamas, kartais gi, bet tai būdavo labai retai, praleisdavo tylomis, jų neminėdamas. Toks atsakas, vadinas, buvo taip pat įstatymas; jis buvo valdovo valios pareiškimas, jo įstatymų leidžiamos galios padaras, ir tik jį paskelbti ragino seimo prašymas. Nebuvo reikalo, kad seimas tą klausimą pats nagrinėtų; valdovas galėjo skelbti tokius įstatymus ir be seimo žinios. Tiktai II Statutas nustatė įstatymų leidžiamąją seimo kompetenciją, nutardamas, kad permainos privilėgijose ir papročiuose priklauso seimui, lyginai nutarmai apie karą ir mokesnius.

Seimo laikas ir vieta. Seimai rinkdavos, jeigu didysis kunigaikštis atrasdavo tatai per reikalinga. Nebuvo paskirta nei nuolatinės vietos, nei laiko. Susirinkdavo tačiau gana dažnai, nes ėjo nuolatiniai karai, kuriuos tolydžio vedė Lietuva abiejų Jogailų laikais, ir del to nuolatos kildavo klausimų del mokesnių ir karo tarny-

bos, kuriais ir reikėjo kreiptis į seimą. Seimai trukdavo kartais ir po keletą mėnesių. Rinkdavosi įvairiose vietose: Gardine, Minske ir t. t., dažniausiai gi Vilniuje, kuris buvo laikomas per paprastą susirinkimų vietą; dargi aiškiai buvo pripažinta, kad seimas turi rinktis Vilniuje, jei bent aplinkybės spirtų jį šaukti kitoj vietoj. O tariantis su lenkais del unijos, seimus ne sykį šaukdavo arčiau prie lenkų sienos (Parčeve, Brastoj), o vieną sykį dargi už Lietuvos sienų, Varšuvoj (1569 m., kad greičiau pabaigus unijos reikalus).

Koks buvo posėdžių regulaminas—nežinome; buvo tik išsidirbę papročiai, gi seimo dienoraščių arba protokolų nebuvo.

13. Teismai.

Jeigu imsime gadynę iki 1566 m. reformos, tai teisiamoji valdžia per tą visą laiką artimai rišosi su tąja valdžia, kur vieni sluoksniai kitų priklausė. Tie visuomenės sluoksniai, iš kurių vėliau radosi pilnateisiai bajorai, teisme priklausė tų, kurie buvo už juos vyresni, vadinas, didžiojo kunigaikščio, jeigu jų santykis su šiuom buvo tiesioginis, ir šiaip kunigaikščių, jeigu jie šiems priderėjo.

Ir pats didysis kunigaikštis ir kiti kunigaikščiai patys darydavo teismą, tačiau paprastai, praktikoje, jų vardu teisdavo jų valdininkai, kurie, be valdomosios galios, turėjo ir teisiamąją. Teritorijose, kurios tiesioginai priklausė didžiajam kunigaikščiui ir kurių skaičius, šalinant kunigaikščius, vis augo, teisiamoji valdžia kas kartas atitekdavo didžiojo kunigaikščio valdininkams, nes didysis kunigaikštis pats buvo perdaug užimtas; todel galima sakyti, kad tie valdininkai tapo teisėjais jau bent XV amž., be to, teisėjais, ne tik bajorų, bet ir kunigaikščių, kurie išėjo iš tiesioginės didžiojo kunigaikščio priklausomybės. Tai buvo jau paprastasis teismas, gi didžiojo kunigaikščio — nepaprastasis, nors ir platus. Berods, vėliau laikui bėgant delei daugelio priežasčių, bylų ir jo teisme padidėjo. Čionai išpradžių apžvelgsime paprastąjį didžiojo kunigaikščio valdininkų teismą.

Seniūnų teismai. Tie valdininkai, kurie teisdavo bajorus (kartais ir kunigaikščius), buvo didžiojo kunigaikščio vietininkai, sėdį jo dvaruose ir pilyse. Principe jų valdžia rėpė visą pavietą, kurs buvo jų žinioje, ir į jų teismą turėjo stoti patys ar šaukiami visi bajorai. Vėliau tie teismai gavo vaivadų, seniūnų ar laikytojų teismų vardą, būtent, kai atsirado nauji tų valdininkų vardai, iš lenkų paimti. Skirtumo gi, neveizint į vardų permainas, nebuvo; jie pasiliko toki pat, kaip ir pirmiau. Vaivadas, seniūnas ar laikytojas kiekvienas teisė savo pavieto bajorus, kurie ir valdymo žvilgsniu buvo jų vadyboje. Vaivadai turėjo tą valdžią tik kaipo seniūnai, ir toki pasiliko, nevezint į vardo permainymą; gi seniūnai ir laikytojai įgijo jos tik tiek, kiek jie tikrai dalyvavo krašto valdyme, o ne buvo tik valdovo žemių prižiūrėtojai ir tvarkytojai, teužsiėmę ūkio reikalais; su anais jie teturėjo bendrą vardą, bet jų valdžios turinys buvo visai kitoks; pavyzdžiui, į jų skaičių priderėjo tie, kur iš tivūnų buvo pavadinti laikytojais ir apie kuriuos kalba pirmasis Lietuvių Statutas, aiškiai užgindamas jiems teisę teisti bajorus.

Taigi buvo nelygus tokių seniūnų teisiamosios valdžios platumas, kaip nelygus buvo ir anų laikų pavietų didumas. Tuos teismus vadinsime *seniūnų teismais.*

Teismas buvo vieno asmens; teisė vaivadas, seniūnas arba laikytojas; jis išduodavo ir nusprendimą (dekretą). Teisdavo jie savo gyvenamoje vietoje, bet kartais ir už jos ribų; kadangi tatai būdavo neparanku, tai 1514 m. valdovas aiškiai uždraudė, kad seniūnas negali teismo daryti ne savo tikrojoj būstinėje. Tų teismų kompetencijai priklausė visos bylos pylietinės (civilinės) ir baudžiamosios (kriminalinės), išėmus tas, ne bent kurios del šaukiamojo asmens ar del bylos esmės turėjo būti atiduotos vien didžiojo kunigaikščio teismui.

Šitie valdininkai, darydami teismą, ypačiai aukštesnieji, kaip vaivadai ir žymesnieji seniūnai, negalėjo patys to darbo atlikti. Jie pasivaduodavo savo paskirtais tam sykiui, o kartais ir nuolatiniais asmenimis, vadinamais vietininkais ar maršalkomis. Vėlesniais laikais šitie vietininkai vadinosi paseniūniais. Toksai vietininkas visiškai užvaduodavo savo įgaliotoją. Tasai teismas buvo taip pat vieno asmens teismas. Tik pir-

masis Statutas (1529 m.) įvedė naują dėsnį, jog vietininkas gali teisti dalyvaujant dviem dvarininkam (žemiečiam), išimtiniais atsitikimais bent vienam; tuos dalyvius kartais vadindavo teisėjais, ir paskirdavo juos savo paviete seniūnas. Bet šitasai dėsnis ne visur, matyti, buvo pildomas, jeigu dar gerokai vėliau (1551 m.) valdovas apie tat primena. Nuo 1551 m. šitie teismai privalė būti atliekami keturius sykius per metus, o jų posėdžiai tęstis 4 savaites.

Didžiojo kunigaikščio teismas. Jo vieta ir sąstatas. Teisės šaltinis buvo didysis kunigaikštis, todel jisai ir buvo laikomas aukščiausiu teisėju. Per visą tą gadynę užtinkame „gaspadoriaus" teismus, kuriuos atlikdavo patsai didysis kunigaikštis.

Tasai teismas neturėjo nuolatinės savo būstinės; valdovas teisė, kur jis būdavo ar sustodavo, didesnėj ar menkesnėj vietoje; taigi, be atvangos apvažinėdamas kraštą, darydavo teismą, nagrinėdavo bylas, jam įteiktas ar jo pakeltas. Tai darydavo būdamas Lietuvoj; bet esant jam Lenkijoj, kai kuriais atsitikimais siųsdavo bylas ir tenai; nagrinėdamas jas tenai sprendimuose pažymėdavo, jog sprendimas yra Lenkijoj padarytas. Tiktai 1542 m. didysis kunigaikštis uždraudė kelti bylas į jo teismą, jeigu jis vieši Lenkijoj; tebuvo leista Lenkijoj jam esant siųsti vadinamieji atšaukimai, bet ir tatai buvo panaikinta 1551 m.

Valdovo teisme be valdovo dalyvavo ir kiti žmonės, kaipo posėdininkai arba asesoriai (bet asesorių vardas nebuvo čionai vartojamas). Didysis kunigaikštis galėjo teisti ir jiems nėsant, bet tai būdavo retai. Asesorių skaičius buvo įvairus; dažniausiai sėdėdavo tik po keletą, o kartais net ir po keliolika žmonių. Posėdininkai būdavo tarybos ponai; bet su jais arba ir be ponų, sėdėdavo ir kitų žmonių, pirm visoko kiemo valdininkai (pav., dažnai maršalkos), o net ir žemesni; taip pat kunigaikščiai ir bajorai be urėdų. Labai retai atsitikdavo, kad sėdėdavo prie kunigaikščio visa valdovo taryba. Posėdininkų skaičius pareidavo nuo to, kiek buvo prie jo kiemo tokių, kuriuos didysis kunigaikštis galėjo ir norėjo pakviesti į savo teismą; viskas pareidavo nuo jo

valios, sąstatas buvo įvairus, kiekvieną sykį jisai galėjo būti kitoks.

Posėdininkų sąstatas visai nesirišo su bylų pobūdžiu; kartais del menkutės bylos jų susirinkdavo gana daug, gi svarbų dalyką nagrinėdavo pats kunigaikštis su keliais posėdininkais, ir tai neturinčiais aukštesnės garbės. Berods, kartais did. kunigaikštis atidėdavo bylą kitam sykiui, kol susirinks daugiau posėdininkų, ypačiai iš ponų tarybos tarpo. Tai atsitikdavo tuomet, kai byla buvo labai supainiota, ar kildavo abejonės del paties įstatymų dėsnio, kuris reikėdavo tam atsitikimui pavartoti.

Posėdininkai turėjo teisme tiktai patariamąjį balsą. Didysis kunigaikštis pasiklausdavo jų nuomonės, ar tai delto, kad anie geriau žinojo dalykų stovį ir tikruosius santykius, ar kad jie galėjo išaiškinti, koks yra įstatymas; mat, teisė iki XVI amž. plėtojosi papročių forma ir didžiai buvo įvairi atskirose valstybės dalyse. Bet teisėjas buvo pats valdovas ir tik nuo jo pareidavo nusprendimo turinys. Jisai pasitardavo su posėdininkais, bet jisai neprivalė to daryti; jisai galėjo juos kviesti kiek norėjo ir ką norėjo, pagaliau galėjo ir visai be jų apsieiti.

Be patarimų, posėdininkai padėdavo didžiajam kunigaikščiui ir patį procesą vesti, tyrinėjant dokumentus, klausinėjant liudininkus, tardant vietoje ir t. t.; žinoma, kiek tatai didysis kunigaikštis jiems pavesdavo. Dažniausiai tam darbui jisai sunaudodavo kanclerį, pąkanclerį ir maršalkas. O baigiantis XV amž. būdavo ir taip, kad didžiajam kunigaikščiui pavedus kas nors išnagrinėdavo visą pavestą jam bylą, paskui tiktai atpasakodavo valdovui ir šis jau ta medžiaga atsirėmęs išduodavo savo nusprendimą. Tokiu būdu, valdovas pasilengvindavo savo darbą teismuose, nors dar ir XVI amž. ne sykį visą bylą pats išnagrinėdavo.

Didžiojo kunigaikščio teismo kompetencija. Bylų skaičius, kurios ėjo į didžiojo kunigaikščio teismą, buvo įvairus; laikui bėgant, XV amž., o ypačiai XVI amž. jisai dideliai ėmė augti. Kol buvo atskiros kunigaikštijos su kunigaikščiais viršūnėje, tai tų kunigaikštijų bylos nepakliūdavo į didžiojo kunigaikščio teismą, nes čia

teisėjai buvo tie patys sričių valdovai; palengva jiems nykstant, didysis kunigaikštis išplėsdavo savo teisiamąją valdžią ir ant šitų teritorijų. Tai viena priežastis, kodel bylų skaičius jo teisme augo; bet greta tos priežasties, kad plėtėsi didžiojo kunigaikščio teritorinė valdžia, buvo ir kitų priežasčių. Į didžiojo kunigaikščio teismą pakliūdavo bylų, paimtų iš įvairių teismų, ar tai del to, kad vienais atvejais jisai vienas tebuvo kompetentingas, ar tai del to, kad jo teismas buvo aukštesnis, kur, būtent, teisė pats teisės šaltinis ir teisybės sargas. Didysis kunigaikštis galėjo kiekvieną bylą iš jam priklausomos teritorijos, ar jo valdininkų teismų, įtraukti į savo teismą; kiekvienas taip pat galėjo pakelti bylą stačiai valdovo teisme, aplenkęs privalomąjį teismą. Didysis kunigaikštis galėjo tokią bylą nusiųsti į žemesnįjį teismą, bet tai darė retai, nes laikėsi tos taisyklės, kad prašant jo teismo, jam nepridera atsakyti. Esant pilnai pripažintam Lietuvoj principui *fori prorogati*, besibylojančios pusės galėjo išanksto susikalbėti bylą stačiai į šitą teismą atiduoti. Toliau kiekvienas žemesniųjų teismų turėjo teisės nusiūsti bylą į didžiojo kunigaikščio teismą; tai ne sykį darydavo teismai, painiai bylai ištardyti ir išnagrinėti, ypačiai atsitikus neaiškumams pačių įstatymų turinyje, kurie reikėjo pavartoti. Net ir proceso bėgyje, kokioj nors jo stadijoje, pusės galėjo pareikalauti nusiųsti bylą į valdovo teismą. Šitai painiavai galą padarė vos I Statutas, kuris nutarė, jog galima atsišaukti į didžiojo kunigaikščio teismą procesui jau prasidėjus, ir pabaigus bylą pirmojoje instancijoje, vadinasi, nutarties atšaukimo forma.

Tose bylose didžiojo kunigaikščio teismas varžėsi su kitais teismais. Daugelyje bylų didžiojo kunigaikščio teismas buvo išimtinai pirmosios instancijos teismas. Tą kompetenciją nustatydavo arba teisiamieji asmens, arba pačios nagrinėtinos bylos ypatybės. Išimtinai gaspadoriaus teismui priderėjo tam tikros plačios žmonių kategorijos. Tiktai didysis kunigaikštis galėjo teisti kunigaikščius, kurie tiesioginai jo priklausė. XV amžiuje išsidirbo taisyklė, jog tiktai didžiojo kunigaikščio teismo priklauso tarybos ponai, apskritai ponai ir, rodos, net apskritai visi valdininkai visose bylose, nors šitas dalykas dar nėra visai ištirtas. Taip pat ir svečiai, t. y.

svetimtaučiai, kurie viešėjo Lietuvoje, klausė to paties teismo. Be tų žmonių, kurie ar del savo urėdo ar del visuomenės stovio buvo paduoti didžiojo kunigaikščio teismui, galima užtikti, ypačiai XVI amž., dar daug žmonių iš bajorų tarpo, kurie, paviete nesėdėdami, buvo išimti iš paprastos jurisdikcijos ir atiduoti didžiojo kunigaikščio teismui, tam tikros privilėgijos, vadinamos *uždaromuoju lapu*. Šitie lapai lietė ne tik žmones, bet ir dvarus, toje privilėgijoje paminėtus; todel tas pats žmogus, įgijęs vėliau kitus dvarus be tos privilėgijos, nebuvo išimamas iš paprastosios teismų jurisdikcijos. Tokių privilėgijų skaičius XVI amž. buvo gana didelis.

Visas tąs išimtis iš paprastosios jurisdikcijos, jau tai del žmogaus stovio ar urėdo, jau del uždaromųjų lapų, prašalino tik antrasis Statutas, įvestas 1566 metais. Bet ne vien atsižiūrėdamas į pašauktojo teisman asmenį valdovas nagrinėjo bylas pirmojoje instancijoje; būdavo tatai ir del pačios bylos pobūdžio. Išdalies čia svėrė XV amž. praktika; kai kurias bylas aiškiai tam teismui atiduodavo ir 1468 metų Teisynas ir 1492 m. žemės privilėgija. Bet tik XVI amž. galima aiškiau nustatyti tų bylų skyrius; jas išskaitė, berods nevisas, pirmasis ir antrasis Statutas. Didžiojo kunigaikščio teismui priderėjo išimtinai viešosios teisės bylos, kaipo antai: ginčai tarp visuomenės sluoksnių, luomo klausimai, pvz., bajorystės pripažinimas ir t. t. Atskirą grupę sudarydavo bylos, kurios lietė valdovo gerybę bei pelną ir kuriose galėjo spręsti tik pats didysis kunigaikštis, taip pat bylos prieš valdininkus del jų padarytų nuoskaudų.

Iš privatinės teisės bylų valdovo teismui priderėjo (tatai patvirtino ir 1492 m. privilėgija) bylos del nekilnojamų turtų, nors negalima tiksliai nustatyti jų skyriaus. Gana daug ėjo į didžiojo kunigaikščio teismą baudžiamųjų bylų; 1468 m. Teisynas paliko jo jurisdikcijai užpuolimus; čionai priderėjo —tai vėliau aiškiai nustatė I Statutas — didysis išdavimas, didžiojo kunigaikščio valdžios įžeidimas (didžiojo kunigaikščio nusprendimus neišpildant, peržengiant raštu duotuosius did. kunigaikščio įsakymus, juos paniekinant, iškreipiant ir t. t., taip pat prasižengiant prieš didžiojo kunigaikščio valdininkus), kareivių nusikaltimai (nestojant

į karo tarnybą ir t. t.), didžiojo kunigaikščio turto teisių peržengimas (valdovų gerybės plėšimas ir t. t.), nusikaltimai didžiojo kunigaikščio būstinėje (nors laikinoje) ar teisme prieš teisėjus, pagaliau apskritai tokios bylos, kur bausme paskirdavo garbės atėmimą, arba kur buvo kaltinama del tokių darbų, kurie buvo skaitomi begėdiškais (tie dvi paskutini grupi 1492 m. privilėgija paliko didžiojo kunigaikščio teismui).

Be tų bylų gaspadoriaus teismas nagrinėjė dar tokias, kurios ateidavo prie jo atšaukimo ir apeliacijos keliu. Apeliacijos tikra to žodžio prasme, t. y. nagrinėjimo išnaujo aukštesniame teisme bylos, kuri jau buvo išnagrinėta pirmosios instancijos teismo, lietuvių teisė nežinojo iki II Statuto (1566 m.). Tas Statutas ją įvedė, bet tik tokiais atsitikimais, kada kuri šalis manė, kad esanti nuskausta tik del to, kad teisėjas išdavė nusprendimą prieš teisę, t. y. priešingą Statutui, arba prieš papročių teises, nėsant dėsnio kokiam nors atsitikimui Statute. Tačiau ir II Statutas dar greta apeliacijos pažįsta atšaukimą. Atšaukimu vadindavo skundą ant teisėjo, kad išdavė nusprendimą prieš teisę. Ta institucija XV ir XVI amž. pavaduodavo apeliaciją: atšaukimą padavus, nestodavo teisme tiedvi pat pusi, kur ir pirmajam procese, nes čionai pašauktas buvo teisėjas, kuris pirm to teisė tą bylą, ir jeigu jį pripažindavo kaltu, tai privalė jis atlyginti ieškančiai pusei nuostolius, bet sprendimo pirmosios instancijos neatmainydavo. Bet reikia pridurti, kad atšaukimu vėliau vadindavo ne tik skundą ant teisėjo, bet ir pačią apeliaciją, kaip ir paprastą perkėlimą bylos į aukštesnįjį teismą.

Tikrieji atšaukimai ėjo iš pirmosios instancijos teismų prie gaspadoriaus, ar tai bus teisę patys valdininkai ar jų pavaduotojai. Tiktai pirmasis 1529 m. Statutas įvedė skirtumą tarp pirmosios instancijos vaivadų bei seniūnų teismų—ir laikytojų. Iš laikytojų atšaukimas ėjo prie seniūno ar vaivado, o iš vaivado ar seniūno į didžiojo kunigaikščio arba vėl did. kunigaikščio tarybos teismą. 1542 m. nutarimu tiek del laikytojų, tiek del visų seniūnų (išėmus Žemaičių) nusprendimų galima buvo atsišaukti į vaivadus, iš vaivadų ir Žemaičių seniūno į tarybos teismą, jeigu tuo laiku didžiojo kunigaikščio nebuvo Lietuvoje, o iš teismo į patį

didįjį kunigaikštį. 1551 m. buvo padaryta permaina, ir pirmosios instancijos teismais turėjo būti vaivadų, seniūnų ir laikytojų pavaduotojų teismai, iš kurių ėjo atšaukimai, o iš jų, jeigu nebuvo tuo laiku Lietuvoje didžiojo kunigaikščio, į tarybos teismą; pagaliau iš tarybos teismo į gaspadorių, kuris sykį metuose privalė atšaukiamas bylas nagrinėti Lietuvos ribose.

Komisarų teismai. Jau XV amž. didysis kunigaikštis nesykį pasivaduodavo atšaukiamoms byloms nagrinėti, komisarais, kurie jo vietoje tyrinėjo bylą ir išduodavo nusprendimą. Kiekvieną sykį valdovas privalė paskirti tai bylai nagrinėti komisarus, ir skirdavo tai vieną komisarą, tai kelis, kurie tuomet bendrai teisdavo. Dažniausiai skirdavo tuomet teisėjus-komisarus, kai byla reikalaudavo tyrinėjimo dalykų vietoje; bet buvo galima tatai padaryti ir kitais atsitikimais, jeigu valdovas atrasdavo tatai per reikalinga. Tik II Statutas tepažymėjo, jog didysis kunigaikštis tokius teismus įves tik byloms del sienų tarp valdovo ir bajoro žemių ir del didžiojo kunigaikščio gerybės išpirkimo. Iš šitų teismų apeliacija ėjo į didžiojo kunigaikščio teismą, kur jau pats valdovas teisdavo.

Asesorių arba prisėdų teismas. Komisijos šiek tiek suteikdavo didžiajam kunigaikščiui palengvinimo teismo darbe, bet nedaug. Augant tų bylų skaičiui, kurios ėjo į didžiojo kunigaikščio teismą, kaskart darėsi ir sunkiau tos bylos išnagrinėti ir nuspręsti. Taigi pasidarė neišvengiamu dalyku, kad didysis kunigaikštis, bent dalį naštos nuo savęs numestų. Nors per tą visą gadynę nuolatos sutinkame paties kunigaikščio teismus, bet jau greta jų atsirado kiti teismai, kilę iš valdovo teismų ir užimą jų vietą.

Tarp tų teismų, bent nuo XVI amž. pradžios, vėlų vėliausiai atsirado teismas, kuris pats save vadino gaspadoriaus teismu, o vėliau ėmė vadintis *asesorių* teismu. Didysis kunigaikštis pavesdavo keliems žmonėms, trims ar daugiau, dažniausia paimtiems iš ponų tarybos, išnagrinėti tam tikrą bylą jo kieme. Dar Zigmantui I viešpataujant valdovas atiduodavo jiems išrišti ne kurią vieną bylą, bet ištisą jų eilę. Išnagrinėdavo tas visas

bylas toje vietoje, kurioj viešėjo didysis kunigaikštis. Jie vesdavo visą tyrinėjimą ir išduodavo nusprendimus. Bet kartais iškilus abejotiniems klausimams, kreipdavos į didįjį kunigaikštį, klausdamies patarimo. Atsitikdavo tatai ir tuose klausimuose, kurie kildave paties tardymo laiku, ir teturėjo pašalinės reikšmės, o taip pat ir tokiuose, kurie lietė visą bylą ir nusprendimą. Vadinasi, nusprendimas galėjo būti išduotas šitame teisme gaspadoriaus „pamokymu" ar nurodymu, t. y. vaduojantis jo nuomone, kuri tokiam teismui buvo privaloma. Berods, galėjo tokia byla pereiti iš šito teismo į paties didžiojo kunigaikščio teismą, jeigu jisai pats pašaukdavo savo teisman, arba to reikalaudavo abi pusi. Ant asesorių teismo nusprendimų buvo galima įteikti apeliacija į paties gaspadoriaus teismą, bet tik tuomet, jeigu nusprendimas buvo išduotas be gaspadoriaus „pamokymo", nes pastaruoju atveju jisai buvo paties didžiojo kunigaikščio nusprendimas ir kaipo toks buvo galutinas.

Maršalkų teismas. Be asesorių teismo pavaduodavo didįjį kunigaikštį bent XVI amž. prasidėjus maršalkų teismas, kuris taip pat teisė jo pavedimu. Vadinasi, ir jisai neturėjo kokios tvirtai nustatytosios savo kompetencijos, o išrodė lig komisarų teismas. Tasai teismas susidėdavo iš vieno žmogaus ar iš kelių. Keli žmonės sudarydavo tą teismą rečiau (tiktai Zigmanto I laikais); paprastai būdavo teisėjas vienas žmogus. Vadinosi jisai *maršalkų teismu* del to, kad teisėjas buvo vienas iš maršalkų, kurį paskirdavo didysis kunigaikštis. Gi šisai jau pats pasirinkdavo asesorius, o jeigu teismas susidėdavo iš kelių žmonių, kurie drauge nagrinėdavo bylas, tai tarp tų žmonių buvo keletas maršalkų. Šitas teismas nagrinėdavo bylas esant Lietuvoje didžiajam kunigaikščiui, taip pat ir jam viešint kur kitur už Lietuvos sienų; tuo žvilgsniu skyrėsi tasai teismas nuo asesorių teismo. Iš maršalkų teismų galima buvo atsišaukti tiktai į gaspadoriaus teismą, jeigu tik tasai teismas nebuvo išdavęs nusprendimo gaspadoriaus pamokymu.

Didžiojo kunigaikščio tarybos teismas. Visai kitoki buvo didžiojo kunigaikščio tarybos teismai. Gaspado-

riaus taryba nagrinėdavo teismų bylas jau antroj XV amž. pusėje, Jogailų Kazimiero laikais. Kazimieras dažnai gaišdavo už Lietuvos sienų ir ta priežastimi tenka ir tegalima išaiškinti tarybos kompetencija teismo byloms nagrinėti pavaduojant didįjį kunigaikštį. Ne sykį did. kunigaikštis pavesdavo jai atlikti kai kuriuos reikalus; bet ir be to kai kurios bylos buvo jai paduodamos, kaip tat patvirtina, pav., 1468 m. Teisynas. Iki šiol dar gerai neištirta, kaip darbavosi taryba kaipo teismas; dabar galima tiktai pasakyti, jog tarybos teismas, matyti, nebuvo nei tiksliai organizuotas, nei apskritai išplėtojęs savo platų darbą tuo žvilgsniu. Teisme dalyvavo tie tarybos ponai, kurie tuo tarpu buvo Vilniuje; didesniam būryje jis nagrinėjo bylas tiktai tarybos suvažiavimuose. Pirmasis Lietuvių Statutas turėjo keletą straipsnių, kurie tarybos teismą suprato kaipo nuolatos organizuotą įstaigą ir tiksliau jį sutvarkė. Didžiojo kunigaikščio taryba privalė rinktis vieną sykį per metus teismo bylų nagrinėti. Šitie tarybos suvažiavimai teisiamais reikalais vadinosi *rakų* arba *teismų seimais*; posėdžiai vadindavos didžiaisiais seimo rakais arba žemiečių. Keletą metų vėliau—tikroji data nėra žinoma—tiems teismams buvo paskirtu du raku metuose; vėliau 1551 m. permainyta ir buvo paskirtas rakas metuose, bet 1554 m. vėl permainyta ir buvo vėl paskirtu du raku. Tarybai buvo pavestos tos bylos, kurios buvo išimtos iš pavieto teismų, taip pat skundai ant vaivadų ir seniūnų (atšaukimai). Teismo seimas privalė išduoti nusprendimą, neatsižiūrėdamas į tai, kiek jame tarybos narių dalyvavo.

Tačiau šitie teismo seimai neištesėjo tos vilties, kurios į juos buvo įdėta. Maža į juos kas susirinkdavo, o kartais net ir visai jie neįvykdavo. Tarybos teismas nustojo veikęs, įvedus 1566 m. II lietuvių Statutą.

Reformos reikalas. Zigmanto Augusto laikais atsiranda ir kas kartas eina stipryn reikalas ir pastangos teismų reformai daryti. Buvo dvi dideli kliaudi jų įtaisyme, kuriedvi reikėjo pašalinti. Viena—tai išimtys, — ir jų buvo daugybė — iš paprastųjų teismų kompetencijos. Vieni kiti asmenys buvo pavesti didžiojo kunigaikščio teismui, arba jo pavaduotojams (berods ant šių

daugelyje atsitikimų ėjo apeliacija), buvo tad didelių apsunkinimų teisybei surasti. Skundėsi ant to bajorai, kurie, patys sėdėdami pavietuose, labai atjautė, kad tekus turėti reikalo su tarybos ponais, ponais-vėliauninkais ir apskritai su visais kitais asmenimis, išimtinai paduotais didžiojo kunigaikščio teismui, turėjo ieškoti teisybės toli nuo pavieto, kuriame sėdėjo, o tatai buvo sunku ir brangu, arba net ir keletą ištisų metų reikėdavo laukti, kol didysis kunigaikštis atvyks Lietuvon. Juo labiau augo paprastųjų bajorų susipratimas, juo geriau jie suprato savo reikalus ir pramoko juos formuluoti, tuo stipriau buvo matomas jų noras ir pastangos įgyti teismų reforma. Ko reikalauti, jie galėjo numanyti ne tik iš savo reikalų, bet ir iš lenkų pavyzdžio pasimokyti, kur visi bajorai buvo lygus prieš teismą; del to tai ir lietuvių bajorai ėmė reikalauti, kad kiekvienas bajoras, koks tik jo visuomenėje stovis būtų, būtų lygus prieš teismą, kad teismai būtų atliekami pavietuose, kad visi bajorai, neišimant nei kunigaikščių, nei tarybos ponų ir t.t., privalėtų stoti prieš savo pavieto teismą. Taigi panaikinimas visokių išimčių, prašalinimas privilėgijų, kurios vieną žmonių klasę paduodavo kunigaikščio teismui, ir atidavimas jų lygiomis su kitais į pavietų teismus— buvo tai pamatiniai bajorų reikalavimai teismų reformai.

Antra Lietuvos teismų įtaisymo kliaudis buvo didžiojo kunigaikščio teismo apkrovimas bylomis. Tai atjautė pats did. kunigaikštis, kuris negalėjo ištesėti visiems darbams, ir bajorai, kurie ilgai turėjo laukti, kol sulauks teisybės. O daugiausia būdavo pas jį bylų del to, kad į kunigaikščio teismą kreipdavosi su reikalais tie žmonės, kurie buvo išimti iš pavieto teismo; kaip žinome, bajorai užpuldinėjo už tas išimtis ir del kitų priežasčių. Padarius teismų reformą, panaikinus išimtis ponams, galima buvo patenkinti bajorų troškimai ir reikalavimai, kad visi būtų teisiami pavietuose, ir kad tuo pačiu laiku būtų palengvintas didžiojo kunigaikščio teismo darbas. Toj pakraipoj ėjo bajorų judėjimas ir darbas Zigmanto Augusto laikais ir privarė galų gale iki reformos, kurią principe pripažino vadinamoji Bielsko 1564 m. privilėgija, o gyveniman įvedė II Statutas.

Tačiau bajorai nepasitenkino vienu reikalavimu — prašalinti teismo išimtis; greta to privalė įvykti reforma žemesniųjų teismų įtaisyme. Bajorai savo reikalavimuose seka lenkų pavyzdžiais, neatsižiūrėdami į kliaudis, tačiau tasai sekimas nebuvo aklas. Prie teismų reformos lenkų pavyzdžiu lietuvių bajorus šaukė ypačiai žiemiečių teismai, kurie susidarydavo iš pačių bajorų išrinktų teisėjų (tiksliau reikia pažymėti: jie pristatydavo po 4 teisėjo, padėjėjo ir raštininko kandidatus, iš kurių karalius paskirdavo tinkamuosius). Buvusioje gi iki tol lietuvių teismų organizacijoje teisėjai galėjo būti aukštesnieji valdininkai, seniūnai ar laikytojai, skiriami išimtinai paties didžiojo kunigaikščio, teatsižiūrinčio į ponų-didikų gaivalą. Tatai bajorams, žinoma, patikti negalėjo.

Teismų reforma. Žemės, pilies ir pakamario teismų įvedimas 1566 m. Reformai įvesti reikėjo pirmiausia atimti teisiamoji valdžia tiems, kurie ją iki šiol turėjo. Didikai laikė tą valdžią (kuri, be to, davė jiems ir gero pelno) už įgytąją teisę, kurios negalima esą atimti be jų žinios ir sutikimo. Tuo laiku ėjo derybos del vienybės su lenkais, del to tai didikai, turėjusieji savo rankose teismus, nutarė tame dalyke nusileisti. Per Bielsko seimą 1564 m. tie ponai, kurie buvo teisėjai, vadinas, vaivodai, seniūnai, laikytojai ir kiti, geru savo noru (teisingiau, bajorų priversti) prie paties didžiojo kunigaikščio išsižadėjo visų savo teisių būti teisėjais ir gauti pelno iš to darbo, o didysis kunigaikštis tatai patvirtino.

Be to dar, Bielsko privilėgija patvirtino vieną dalyką: „geru noru“ išsižadėjo teisės būti teisiamiems išimtinai didžiojo kunigaikščio ir visi tie, kurie iki šiol tąja teise naudojosi. Kad teismų reforma įvyktų, reikėjo būtinai pašalinti šitoji privilėgija. Gi ši, kaipo subjektingoji teisė, tegalima judinti tik geruoju sutikus tam, kas jąja buvo apdovanotas. Dabar tad ir reikėjo išgauti tasai sutikimas. Bajorų spaudžiami ir spiriami didikai ir valdininkai (nes ir šie praktikoje turėjo teismo išimčių) pagaliau aiškiai išsižadėjo šitos savo teisės. Tokiu būdu buvo prašalinti dvi kliūti, pastojanti kelią pirmos instancijos teismo reformai įvykinti.

II Statutas 1564 metų redakcijoje įvedė Lietuvoje du pirmos instancijos teismu: *žemės* ir *pilies* teismą. Tiktai vėliau, taisant ir papildant Statutą per Vilniaus seimą gruodžio mėn. 1565 metais, buvo įvestas dar trečiasis pirmosios instancijos teismas, būtent, pakamario.

Žemės teismai susidėdavo iš teisėjo, jo padėjėjo ir raštininko; kandidatus į tą vietą paskirdavo pavieto bajorų seimelis, būtent, po keturius, o iš tų kandidatų vienam duodavo urėdą didysis kunigaikštis. Tas urėdas truko iki gyvos galvos; iš išrinktojo nieko daugiau nereikalauta, kaip tiktai, kad jis būtų bajoras, turįs žemės (bene natus ac possessionatus) ir čiabuvis. Teismas susirinkdavo kasmet po tris sykius.

Žemės teismas buvo surištas su nauju teritorijos vienetu—pavietu; kiekviename paviete žadėjo būti atskiras žemės teismas; vadinas, tiek jų turėjo būti Lietuvoje, kiek ir pavietų. Taigi žemės teismo pavietas Lietuvoje sutapdavo su administracijos (valdymo) pavietu; kiekvienamo paviete rinkdavos seimelis, jisai ir išrinkdavo teisėjus, teisingiau jų kandidatus.

Žemės teismo priklausė visi bajorai, kurie gyveno paviete, be jokių išėmimų. Principe šitam teismui ėjo visos bylos, kuriose stodavo bajorai, patrauktieji teisman, išėmus bylas, kurios aiškiai buvo pavestos kitiems teismams, ar tai pirmosios instancijos, ar tai paties valdovo teismui. Greta žemės teismo buvo pastatytas *pilies teismas*. Pažiūrėti atrodė, jog juo pavirto seniau vadinamasis seniūno teismas; ištikrųjų buvo pamatinių skirtumų tarp seniūno teismo ir naujų pilies teismų, pavėdumo matyti tik teismo sąstate; jo viršuje stovėjo seniūnas, kuris liuosai savo nuožiūra paskirdavo ką nors iš to paties pavieto bajorų, vietininko pavaduotoją ir pilies teisėją bei pilies raštininką. Šitasai teismas nagrinėdavo bylas sykį per mėnesį, t. y. pilies rakuose (sesijose ar posėdžiuose); bet įrašas į knygas priimdavo be pertrūkio. Pilies teismas buvo vieno žmogaus; sprendė byloje seniūnas arba jo vietininkas, teisėjas vedė formalinę proceso pusę, raštininkas gi raštinę. Teismo nusprendimas, jeigu seniūnas jame nedalyvavo, galėjo būti atšaukiamas (apeliacija) per seniūną.

Pilies teismais pavirto senieji vaivadų seniūnų ir laikytojų teismai, destis kiek jie turėjo jurisdikciją; jų pavietai buvo įvairaus didumo ir nesutapdavo su žemės pavietais. Didžiausiame kiekvienos vaivadijos paviete (vadinamam taip pat, kaip vaivadija), pilies teismas buvo vaivado žinioje. Vaivadas buvo čionai seniūnas, ir del to tą teismą vadindavo vaivados teismu, nors ištikrųjų buvo tai paprastas pilies teismas. Bet tatai nelietė penkių vaivadijų, naujai sudarytų 1566 metais. Jeigu savo sąstatu pilies teismas šiek tiek primindavo senąjį seniūno teismą, tai visai kitaip atrodė jo kompetencija. Senasis teismas išrišdavo visas bylas, jeigu jos nebuvo išskirtos didžiojo kunigaikščio teismui; naujasis gi pilies teismas turėjo visai kitokį galios plotą. Pilies teismui II Statutas atidavė baudžiamąsias bylas ir jas tiksliai išskaitė. Čia buvo: bajoro namų užpuolimas, užpuolimas mieste, padegimas, plėšimas kelyje, žaginimas, vogimas, klastingas dokumentų padirbimas ir žmogaus nužudymas. Praktikoj pilies teismas (trumpiau sakant „pilis") praplėtė savo kompetencijos ribas, bet tatai nėra dar mokslininkų gerai ištirtas dalykas.

Trečias pirmosios instancijos teismas, greta žemės ir pilies, buvo nuo 1566 m. *pakamario* teismas. Šitasai teismas buvo sukurtas tik vienos rūšies byloms rišti: būtent, byloms del ribų. Kiekvienas pavietas gavo savo pakamarį. Nors bajorai prašė kunigaikščio, kad jisai leistų jiems rinktis pakamarių kandidatus, iš kurių jisai galėtų paskirti vieną, did. kunigaikštis žadėjo visgi pats skirti juos liuosu savo noru. Pakamaris pats pasiskirdavo iš savo pavieto bajorų tarpo vieną ar du kamarninku (matininku), kurie jį galėjo pavaduoti jo darbe.

Teismų organizacijos reforma, įvestoji 1566 metais, buvo pirmosios instancijos teismų reforma ir nesudarė jokių naujų aukštesniųjų teismų. Atbulai, net II Lietuvių Statutas nežino vieno tųjų teismų, kurie jau buvo gyvenime: didžiojo kunigaikščio tarybos teismo, t. y. seimo teismo, kuris nuo to laiko nustojo gyvavęs. Kiti pasiliko kaip ir buvę, t. y. gaspadoriaus, asesorių ir maršalkų teismai.

Reforma didžiai atsiliepė paties didžiojo kunigaikščio teismui. Panaikinus visokias išimtis, pavedus žemės teismams tų asmenų bylas, kurie iki tol turėjo

privilėgiją būti teisiamiems paties didžiojo kunigaikščio, taip pat atidavus jiems visas bylas del nekilnojamų turtų, kuriuos daugeliu atsitikimų iki tol eidavo į gaspadariaus teismą, did. kunigaikščio teismas susilaukė didelio palengvinimo. Kita vertus, ta pati reforma apsunkino didįjį kunigaikštį kitomis bylomis. Pasiliko pavestos jo teismui, kaip ir seniau, bylos, kylančios iš viešosios teisės, baudžiamosios bylos, kurios turėjo ir pirmiau, ir dar apeliacijos. Dvi pirmi kategoriji pasiliko be jokių atmainų; užtatai, prašalinus visokias tarpines instancijas, tarp pirmosios instancijos teismų ir didžiojo kunigaikščio teismo, ir, panaikinus teisiamąjį seimą, apeliacinių bylų skaičius gerokai padidėjo, nes jos patekdavo į didžiojo kunigaikščio teismą (tikrosios apeliacijos ir atšaukimai). O II Statutas niekam niekur netrukdė padavinėti apeliacijų. Delto tai ir toliau didysis kunigaikštis negalėjo bylų nagrinėti, ypačiai kad ir II Statutas pakartojo uždraudimą didžiajam kunigaikščiui nagrinėti bylas iš Lietuvos už jos ribų.

Kiti teismai. Apie didžiojo maršalkos teismą, kuris susidėjo, matyti, tai gadynei baigiantis, taip pat apie dvasininkų teismus, miestelėnų ir žydų, buvo jau pirmiau kalbėta. Sodžiuose, kaip jau minėjome, retai tebūdavo suolininkų (launinkų) teismai; jeigu sodžiai buvo sukurti vokiečių teise ir jei visą teisiamąją valdžią ant vergų ir tėvonių turėjo jų ponai, tai buvo vadinamieji *patrimonialiniai teismai*. Bet valstiečiai dalyvavo vadinamuose *kuopų teismuose*, kurie nagrinėjo bylas ypačiai del sienų; berods tatai dar nėra gerai ištirta.

14. Lietuvių Statutai.

I 1529 m. Statutas. Lietuvių teisė iki XVI amž. plėtojosi beveik išimtinai kaipo papročių teisė. Įstatymais ėjo vien tik žemės privilėgiios; bet ir tos užsiimdavo valstybinės teisės dalykais. Be privilėgijų, XV amž. buvo išleistas vienas didesnis įstatymas, vadinamas Kazimiero Teisynas (1468 m.). Šitas įstatymas, susidedąs iš 28 straipsnių, rūpinosi baudžiamąja teise ir nagrinėjo

daugiausia vogimus. Delei tokio dalykų stovio teisė dažnai nebuvo aiški, gi tasai neaiškumas pastiprindavo ir net pagilindavo skirtumus tarp sričių. Jau pačioj XVI amž. pradžioje, kaip tat patvirtina Volyniaus 1501 m. privilėgija, buvo kilusi ir stiprėjusi mintis paskelbti visiems privalomasis statutas. Iškarto dar tuo tarpu neteko įvykdinti tos minties; tad seimai ir karalius su taryba išleisdavo laikas nuo laiko įstatus, kurie tvarkė bent kai kuriuos teisės dalykus. Tik 1514 m. seimas kreipėsi į gaspadorių prašydamas išleisti statutą. 1522 metais panaujinus prašymą, valdovas įsakė surašyti statutą; antras tų pačių metų seimas, Vilniaus mieste, peržiūrėjo statutą. 1522 metų gruodžio mėn. 6 d. aktu kunigaikštis paskelbė statutą. Bet dar jisai nebuvo įvestas praktikoj, nes dar trūko galutinos redakcijos, ir tik nuo 1529 m. rugsejo 29 d. pradėjo jisai reikštis kaipo įstatymas.

Šitas statutas yra paprastai vadinamas pirmuoju Lietuvių Statutu ir tariamas esąs išleistas 1529 metais *). Susideda jisai iš 13 skyrių, apima visus teismo dalykus, taigi pilietinę (civilinę) ir baudžiamąją teisę, teismo elgimąsi (procesą), nemaža viešosios teisės dėsnių, ypačiai gi kurie liečia monarcho teises, bajorų ir karo tarnybą. Prie Statuto buvo pridėta 1447 m. žemės privilėgija ir dvi žydų privilėgiji: Vytauto 1388 m. — Brastos žydams (patvirtintoji Zigmanto I, kuris ją išplėtė 1507 m. ant visos Lietuvos žydų) ir visuotinoji to paties valdovo 1514 m. privilėgija. Sutaisant statutą buvo naudotos žemės privilėgijos, ypačiai gi sunaudotos 1492 ir 1506 m. privilėgijos, 1468 m. Teisynas, daugelis lietuvių įstatų, išleistų pirmais XVI amž. dešimtmečiais. Betgi negalima susekti daugumai dėsnių rašytų šaltinių. Išdalies Statuto redaktoriai buvo surašę tik papročių teisę, išdalies patys nuo savęs šį tą pridėjo; bet das dalykas nėra dar tiksliai ištirtas, ir kažin, ar bus galima kuomet nors jis gerai ištirti.

---

*) Kai kurie vadina jį antruoju, o pirmuoju 1468 m. Teisyną, bet tas pavadinimas nėra prigijęs nei tarp mokslininkų, nei praktikoje.

Antrasis Statutas. I 1529 m. Statutas, kuris daug padėjo teisei suvienodinti, nes apėmė visą Lietuvą, neilgam tepatenkino gyventojus. Nors stengėsi išsemti visą teismų teisę, bet turėjo daug spragų ir kliaudžių. Netrūko jam ir prieštaravimų, buvo sudėtas be geros sistėmos, ir svarbiausia — daugeliui dalykų trūko tam tikrų dėsnių. Ypačiai buvo atjaučiamos spragos tuose dėsniuose, kurie lietė teismo elgimąsi (procesą). Ir del to jau 1544 m. seimas prašė gaspadoriaus pataisyti statutą.

Tas dalykas gerokai nusitęsė, nes valdovas nenorėjo, o didikai priešinos naujo statuto leidimui. Tas nenorėjimas yra išaiškinamas tuo, kad bajorai, reikalaudami pataisyti Pirmąjį Statutą, drauge stengėsi ir kitų dalykų pasiekti; jie tuo būdu naujajam statute norėjo susistiprinti ir praplatinti savo privilėgijas. Ypačiai bijojo didikai reikalavimo, kad būtų įvesta teismų reforma ir prašalintos teismuose ypatingosios didikų teisės, kurios skriaudė bajorus. 1551 m. buvo išrinkta komisija statutui pataisyti; bet naujasis statutas įteiktas buvo seimui vos 1561 m. Neramumai svetur čia taip pat prisidėjo, kad statuto peržiūrėjimas užsitęsė. Bielsko seime, kuriame buvo peržiūrėta tik dalis statuto, 1564 m. liepos 1 d. did. kunigaikštis suteikė privilėgijų del statuto paskelbimo. Pagaliau Vilniaus seime 1565—6 m., kuriame taip pat buvo pravestas naujas teismų sutvarkymas, valdovas nustatė 1566 m. sausio 26 dieną kaipo dieną, nuo kurios turėjo galios naujasis statutas, nors dar kai kurie skyriai nebuvo peržiūrėti. Pagaliau, 1566 metais kovo 11 d. valdovas paskelbė, jog statutas yra veikiamasis įstatymas. Bet dar Brastos seime 1566 m. ir kitame, Gardino seime 1568 m., buvo pakeista eilė dėsnių, o į jų vietą įdėta naujų.

Į statutą buvo įrašyta, bajorams reikalaujant, 1551 metų žemės privilėgija, kuri buvo apėmusi 12 pirmesniųjų privilėgijų; įrašyta buvo dar Vilniaus privilėgija 1563 m. birželio 7 d. del rytų bažnyčios išpažintojų teisių sulyginimo su Romos katalikais, Bielsko 1564 m. liepos 1 d. privilėgija, Vilniaus (1565 m. gruodžio 30 d.) del seimelių įvedimo ir pagaliau del statuto paskelbimo (1566 m. kovo 11 d.).

Tasai Statutas vadinosi antruoju ir yra rišamas su 1566 m. Turi jisai 14 skyrių ir yra pilnesnis už pirmąjį statutą vienu skyrium ir kieliolika straipsnių. Principe jisai remiasi pirmuoju statutu, bet jame įvesta geresnė tvarka ir didesnė sistėma. Jisai sunaudojo dėsnius, išleistus lietuvių seimuose po 1529 m., taip pat sunaudojo ir suvartojo apskritai visas tas atmainas visuomenės įtaisymuose, kurios įvyko Lietuvoje tuo laiku. Tasai statutas užkimšo tas spragas, kurios buvo matomos pirmajame; didžiai taip pat padaugino skaičių straipsnių, kurie lietė teismo elgimąsi (procesą).

Abudu lietuvių statutu visos Europos XVI amžiaus įstatymų tarpe užima svarbiausią vietą. Berods, yra ten klaidų ir ydų, sistėma ne visur išlaikyta, negana yra pažangiu—ypačiai baudžiamojoj teisėj,— bent palyginus su kitais tų laikų teisynais. Juodu tačiau turėjo didelės reikšmės Lietuvoje tuo žvilgsniu, kad atsirado dabar vietoje papročių rašytoji teisė, be to, plačiose teisės srityse, apimdama dalį ir viešosios teisės. Juodu pranoksta kitus vakarų Europos teisynus klausimų platumu, kuriuos statė ir rišo sunkesnėse, negu Vakaruose, sąlygose. O Europos rytai, būtent Maskva, stačiai nurašinėjo iš Lietuvių Statuto savo įstatus. Statutas išliko Lietuvoj iki XIX amž. vidurio be pamatinių atmainų.

15. Kariuomenė.

Bajorų priedermė karan stoti. Ant visų gerybių, kurios nepriderėjo nei valdovui, nei bažnyčiai, buvo uždėta karo tarnybos priedermė; su tąja priederme laikė tas gerybes bajorai. Bajoras privalė karan stoti, pareikalavus tik savo kunigaikščiui; o didžiajam kunigaikščiui tarnavo kare tik jo bajorai. Bet karo tarnyba eidavo didžiajam kunigaikščiui ir visi kunigaikščiai. Koks buvo tos tarnybos saikas, mes nežinome; matyti, nebuvo tiksliai nustatyta, su kokiu žmonių skaičium turėjo į karą stoti kiekvienas kunigaikštis ar bajoras. Bet kadangi nuo to pareidavo jų įtaka, jie stengėsi, be abejonės, kiekvienas karan stoti su kuodidžiausiu ginkluotų žmonių skaičiumi, kad neužtraukus ant savęs val-

dovo rūstybės. Paskiau tatai sprendė paprotys, kuris nustatė ir karo tarnybos dydį. Did. kunigaikščiui suteikiant naujai žemes XV amžiuje, ne sykį pačiame suteikamajame rašte buvo nustatoma, kiek apdovanotasis privalo pristatyti žmonių ir kokiais ginklais.

Karo tarnyba buvo einama nuo valdomos žemės; kas ją turėjo, tas ir tarnybą turėjo eiti. Nuo to buvo paliuosuoti tik kunigai savo privatiniuose dvaruose ir moterys, jeigu jos galėjo turėti žemės; bet turėjo siųsti savo vietoje užvadą su prideramu palydovų skaičiumi. O jeigu viename ūkyje nepasidaliję sėdėdavo keli suaugę vyrai, tėvas su sūnumis, broliai ir t. t., tai užtekdavo, jeigu nuo visos žemės vienas jų į karą testodavo. Tik išimtinai 1563 m. įsakyta ir visiems kitiems nedalytoje žemėje sėdintiems joti karan, bet užtatai prižadėta mokėti alga.

Tarnybos laikas visai nebuvo nustatytas. Kol buvo reikalinga, tol reikėjo tarnauti. Į karą stojusis negalėjo reikalauti iš didžiojo kunigaikščio atlyginimo bet kokių karo padarytų nuostolių, nei algos.

Vieną tiktai sykį (1566 m.) buvo prižadėta alga, bet ir tai tik tiems žmonėms, kurie jos į karą su didesniu kareivių skaičiumi, nekaip privalė duoti bajorai.

Tarnybos saikas XVI amžiuje. Tokiam dalykų stoviui esant, atsirado nelygus žmonių apsunkinimas karo tarnyba. Tiktai XVI amž. pradžioje—pirmą sykį 1502 m., buvo tarnybos dydis tiksliau nustatytas. Nustatė tą dalyką įstatymai, leidžiami vienam sykiui, vienam žygiui (pav. 1502 m.) arba kuriam ribotam laikui (pav. 1528 m. 10 metų; 1544 m. 8 metams). Visuotinojo šaukimo tarnybą nustatė XVI amž. abudu Lietuvių Statutu, pirmasis ir antrasis, bet pats tarnybos saikas parėjo išimtinai nuo tų laikinių įstatymų.

Karo tarnybos didumas priderėjo šiuose įstatymuose nuo dubų skaičiaus, kurias nuosavybe turėjo kiekvienas bajoras ar kunigaikštis (tuomet tarp jų nedarydavo skirtumo). Bet ta našta nebuvo lygi. Taip, būdavo įsakoma kartais pristatyti vienas ginkluotas raitelis nuo penkių dubų (tarnybų) (1521 m.), paprastai tačiau nuo didesnio dubų skaičiaus (1528 m. nuo 8 dubų, 1544 m., 1551, 1563, 1566 nuo 9—10 dubų, 1567 m.—

nuo 11 dubų). Išimtinai 1563 m. ir 1567 m. buvo įsakyta pristatyti nuo 20 dubų, be 2 raitelių, dar 1 pėstininkas. Buvo atsižvelgta į tai, kad ūkio vienetas, — tarnybos, duba, kaipo pamatas, ne visur buvo priimta Lietuvos valstybėje. Todel buvo nustatyta tam tikra kareiviavimo proporcija ir kitiems vienetams. Ne visuomet šita proporcija buvo vienoda. Taip, pietų srityse 1544 m. lygiomis su duba buvo pastatytas dūmas, kurs davinėjo 12 skatikų ir statinę avižų; o 1557 m. vienas raitelis turėjo būti duodamas nuo 20 dūmų. Bet ir dubų tarnybos nebuvo lygios; Polocko žemėje, antai, du liuosųjų žmonių tarnybiniu vienetu buvo laikomu per vieną, vadinasi, statyta vienas vyras nuo 20 vienetų (dubų).

Turtingiesiems ir pavargėliams buvo nustatytos kitokios teisyklės. 1529 m. įstatymu tie, kurie turėjo daugiau per 700 dubų, išstatydavo 100 vyrų, o tie, kurie turėjo 400—700 dubų, 50 vyrų. Tie, kurie tiek turėjo dubų, kad pareidavo stoti vienam kareiviui, ėjo vieni patys, o tie, kur dar mažiau turėjo, taip pat patys karan stodavo, bet ginklavos, kaip įgalėdami (1529, 1567 m.). Visai pavargusieji kartais visai būdavo liuosi nuo stojimo, o kiti mokėjo už tai mokesnius (1563 m.). Tasai mokesnis vadinosi *pažirge* (pokoniewszczyzna).

Vieną kartą (1561 m.) buvo sušaukti visi į karą ir visiems buvo pasakyta, kad pasirinkę gali arba patys stoti karan, arba užsimokėti pažirgę pasiliuosuoti.

Visuotino šaukimo organizacija. Bajorai stodavo į karą arba savo kunigaikščių vedami, arba, jeigu buvo tai bajorai, priklausą tiesiog nuo didžiojo kunigaikščio, po savo pavieto vėliava. Jau XV amž. visuotinąjį šaukimą rinkdavo karuža, surašinėjo atvykusius, tyrinėjo, ar visi pristatė prideramąjį palydovų skaičių ir ar užtenkamai jie apginkluoti, surašydavo tuos, kurie neatvyko, priimdavo ligonių pavaduotojus, jeigu išrodydavo ligą, o paskui visą tą pulką vesdavo prie seniūno, seniūnas prie vaivado, gi vaivadas prie valdovo arba vėliau prie etmono. XV amž. greta kunigaikščių ir pavietų vėliavų atsirado ponų vėliavos, kurie negyveno pavietuose; tos vėliavos stačiai nuvykdavo pas valdovą. O įvedus 1566 m. maršalkas ir kastelanus, nuo to laiko karuža atiduodavo

surinktuosius centro pavietuose kastelano komandai, kituose gi pavietuose maršalkos, ir tie jau atvesdavo vėliavas prie vaivado.

Visuotino šaukimo sąrašai. Tikriau sužinoti, ar bajorai yra prisirengę karan stoti, ar turi ginklų, taip pat suskaityti, kiek yra išviso ginkluotų pajėgų, buvo daromi sąrašai: pirmąjį sąrašą nuskyrė 1507 m. seimas. Bet iš tų sąrašų svarbesni buvo tie, kurie tiksliai surašinėjo privalančius kariauti ir jų palydovus. Tas pirmasis sąrašas buvo padarytas 1528 m. per tam tikrus komisorius, kuriems pristatydavo tam tikrus rejestrus vietos valdininkai. Panašus antras sąrašas, nors netoks smulkus, buvo padarytas 1565 m., pagaliau trečiasis 1567 m. Paskutinis įvyko kitomis aplinkybėmis: progai esant ir atvykus Molodečnon visuotinam šaukimui, bajorai buvo surašyti tik čia pat.

Visuotinai šaukiami buvo ir miestai, kurie privalė pristatyti ginkluotų vyrų būrelius.

Į žygį traukė taip pat ir tarnai, kurie laikė žemę ir ėjo žygininkų ar šarvininkų tarnybą ir t.t. Gerokai tų žmonių skaičius buvo sumažintas 1529 m.

Kitoki bandymai ginkluotoms pajėgoms surinkti. Kazokai. Algauninkai. Visuotino šaukimo kariuomenės nevisuomet galėjo užtekti; kartais buvo sunku ir visi sušaukti. Be to, ne visa šauktinoji kariuomenė buvo galima vartoti, nes buvo vietų, kaip antai gudų pietuose, kur nuolatos buvo galima laukti antpuolių, ir todel sienoms saugoti reikėjo palikti čiabuviai bajorai vietoje arba bent užimti esamos tenai tvirtovės.

XVI amž. buvo bandyta pietų pasienyje suorganizuoti *kazokai*. Iš to neramaus gaivalo, susidariusio iš visokių atėjūnų iš visų kraštų, kurie buvo pratę kariauti, Zigmantas I norėjo sudaryti ginkluotą pajėgą nuolatos Dnieprui saugoti (1524 m.). Tačiau tas sumanymas nepavyko, kaip ir Kijevo kazokų rejestrų surašymas 1541 m.

Jau XV amž. Lietuva turėjo samdyti kareivius, gi XVI amž. tatai jau daroma dažniau. Samdydavo tokiu būdu: iš anksto būdavo paskirtas algauninkų (žalnierių)

skaičius; šitą darbą įvykinti pavesdavo rotmistrams, kurie privalė surinkti žmones; tam dalykui jie gaudavo tam tikrus laiškus. Tuose laiškuose buvo pažymėta ir alga, kurią turėjo gauti tie kareiviai arba—žalnieriai—algauninkai *). Žalnierius samdydavo paskirtam laikui. Nuolatinės gi kariuomenės, kurios išlaikymui būtų renkami tam tikri mokesniai, Lietuvoje nebuvo.

16. Iždas. Finansai.

Prievolės. Stotys. Šios gadynės pradžioj valdovo iždo naudai ėjo įvairios pajamos, nelygios iš atskirų kraštų ir sričių, ir visokios prievolės. Be kareiviavimo prievolės, čia paminėsime sargybos prievolę pilims ir laukams sergėti, prievolę statyti ir taisyti pilims ir keliams, pristatinėti vežimams (padvadoms) pravažiuojant didžiajam kunigaikščiui ir jo valdininkams bei kviesliams. Tų prievolių didumą nustatydavo paprotys; jos galėjo sumažėti, išgavus liuosuojamąją privilėgiją (apie tai jau anksčiau buvo kalbėta); bet užsiliko jos iki šiai gadynei pasibaigus. Šios gadynės pabaigoje, Zigmanto Augusto laikais, prievolės buvo paprastai pinigais keičiamos (1551 m. padvados); bet buvo daug pasipriešinimo prieš tokį jų pavertimą.

Prie seniausių prievolių arba duoklių gaspadoriaus naudai priderėjo *stovis* arba *stotis*, *stacija.* Atvykus didžiajam kunigaikščiui į kurią vietą, reikėjo jis išlaikyti, pagaminti maisto jo žmonėms ir pašaro arkliams. Šitas prievoles turėjo eiti apskritai visi dvarai, ir gaspadoriaus ir privatiniai, o paskui ir miestai. Palengva šita privatinių dvarų mašta ėjo mažyn. Kartais nuo visa tat paliuosuodavo pats did. kunigaikštis; kitur jisai tiksliai nustatydavo prievolės didį, paskirdamas, kokias duokles ir kokio didumo reikia duoti, jam atvažiavus; kartais vėl ta prievolė buvo pakeičiama kita—nuolatiniu

---

*) Žodis „žalnierius“ yra kilęs iš žodžio „solidus“ (latynų pinigas, lenk. żołd), paskui iš to kilo solidatus ar soldatus, o iš čia saldotas, žalnierius.

pinigų mokesniu arba daiktų duokle. Buvo duodamos vištos, žąsys, kiaušiniai, taip pat ir meiteliai, karvės ir t. t.; tos duoklės buvo pristatomos ne pavienių gyventojų, bet jau didesnio jų būrio. Stotys turėjo įvairių vardų; lietuvių kraštuose vadinosi *mezliava*, guduose jalovščizna, korovščizna, nes duodavo jų vieton karves ar telyčias, gudų pietuose volovščizna (nuo jaučių). Šios gadynės pabaigoje privalė stotį eiti beveik tik vieni valdovo dvarai.

Rinkliavos. Prie labai senų didžiojo kunigaikščio pajamų priderėjo teismų rinkliavos ir pinigų pabaudos. Berods, tos pajamos išliko per visą tą laiką, bet jos atnešdavo pelno kas kartas mažiau, būtent del to, kad valdovas vis dažniau pavesdavo jas valdininkams, kurie teismuose dirbdavo ir iš to pelno turėdavo. Užtatai į gaspadoriaus iždą vėliau eidavo *tėvūnų rinkliava*, kurią rinkdavos pirmiau tėvūnai.

Duoklės. Be prievolių ir rinkliavų didžiojo kunigaikščio naudai ėjo įvairių rūšių duoklės. Did. kunigaikštis, apvažinėdamas kraštą, priimdavo dovanas daiktais ir net pinigais. Tasai paprotys ir paskiau išliko, tik jau ne apvažinėjant, bet kitais atsitikimais, pav., paskiriant valdininkus. Laikui bėgant, šita pajama visai nustojo vertybės. Taip pat išnyko duoklės, kunigaikščių mokamos didžiajam kunigaikščiui, vadinamos „polietne“; išnyko, tik pamažu ir vėliau, ir daugybė kitokių duoklių. Jų pavadinimai įvairiose vietose buvo įvairūs: vardas pareidavo tai nuo tikslo, tai nuo rūšies, tai pagaliau nuo vieneto, kuriam buvo apskaitomas duoklės didumas. Bene seniausia duoklė buvo *totorinė* (tatarščizna). Totorinę daugiausia mokėjo gudų žemės, kada jų kunigaikščiai, priklausydami totorių, turėjo mokėti ją savo valdovams; ta duoklė pasiliko ir toliau, tik jau buvo duodama didžiajam kunigaikščiui; visai ji pranyko XV amž. pusėje. XV amž. pabaigoje atsirado *ordinė* (ordynščyzna), kurią mokėjo tiktai Padnieprės miestai ir sodžiai, kada didysis kunigaikštis duodavo dovanas totorių chanams. Apskritai imant, ji didelės vertės neturėjo. Miestai mokėjo ordines ar iš miesto skrynutės, ar paskirstydavo uždedant gyventojams.

Tose srityse, kurios buvo prijungtos prie Didžiosios Kunigaikštijos, gyventojai sudėdavo didžiajam kunigaikščiui duokles, kurias daugiausia išvesdavo iš Vytauto laikų. Sudėdavo jas didžiajam kunigaikščiui net ir tuomet, jeigu kokioj srityje valdytų ir atskiras kunigaikštis. Įvairūs buvo tų duoklių vardai. Taip Smolensko žemėje ir Pinsko kunigaikštijoj ją vadindavo žambrine arba *pažambre* (posovščyzna), kurios vardas pereina nuo saiko pamatan paimtojo žambrio (arklo). Sievero kunigaikštijose imdavo *pagalves* (nors ėmė ne nuo galvos, bet nuo dūmų), *padūmę* Kijevo žemėje, taip pat ir Mstislavo kunigaikštijoj ir Drohičino žemėje; Volyniuje ėmė *pajautę* (nuo ariamų jaučių jungo). Ne visur visi gyventojai sudėdavo tas duokles, pav., Smolensko žemėje paprastai buvo liuosi nuo duoklių bajorų dvarai. Kadangi tas duokles mokėdavo pinigais, būtent, sidabru, tai vadindavo jas dar *sidabrine*. Tiktai taip ji vadinosi Polocko ir bene Vitebsko žemėje. Taip pat sidabrine vadindavo duoklę, sumetamą didžiajam kunigaikščiui Aukštaičiuose ir Žemaičiuose. Visur pagrindu mokesniams mokėti buvo priimtas žambris arba varstas. Laikui bėgant tos duoklės nyko, valdovas nuo jų paliuosuodavo. Aukštaičiai buvo paliuosuoti nuo sidabrinės jau 1447 m.; visos gi kitos sritys, kurių šitųjų metų privilėgija nebuvo apėmusi, buvo paliuosuotos nuo tų visų įvairiai vadinamų duoklių vėliau, dauguma XVI amž. pradžioj; kitur gi galima jos užtikti iki šiai gadynei pasibaigus.

Reikalui esant (nes paprastai neužtekdavo paprastų iždo pajamų), didysis kunigaikštis reikalavo iš gyventojų duoklės vienkartinės. Ir ją vadindavo sidabrine, nes buvo imama gyvais pinigais, bet taip pat ir *pagalba*; šis vardas teisingiau rodo jos ypatybę. Sutinkame šitą sidabrinę duoklę, berods retai, taip pat pirmoje XV amž. pusėje. Tačiau 1447 m. privilėgijai paliuosavus bajorus Aukštaičiuose nuo visokių duoklių, negalima buvo toliau rinkti sidabrinės senąja forma. Kaip atrodė pagalba, mes neturime tikslesnių žinių.

Gaspadoriaus dvarai. Nykstant senosioms duoklėms ir prievolėms, valstybės iždas turėjo ieškoti naujų pajamų šaltinių. Dvi pajamų rūši, seniausiai atsiradusi, pasiliko ir toliau tos pačios reikšmės, arba net turėjo

kaskart didėjančios svarbos, būtent: iš gaspadoriaus dvarų pelnas ir muitai bei akcizai (jų tiksliai neatskirdavo). Pirmasis šaltinis—valdovo gerybė—jau XV amžiuje daugiausia duodavo pajamų didžiojo kunigaikščio iždui. Šitie turtai, labai platūs, buvo išmėtyti po visą valstybės plotą. Per tą visą gadynę jų vis didėjo, nors kai kur ir sumažėdavo. Padaugėjo jų prijungus atskirų kunigaikščių žemes, išmirus kunigaikščių ir ponų šeimoms, trūkstant tiesėtų įpėdinių, taip pat užrašius turtą didžiajam kunigaikščiui, pagaliau atimant už prasikaltimus. Be to dar, šitų turtų ir gerybės padidėdavo, pagerinus ūkį, įkūrus naujų valdovo dvarų, pasodinus žmonių žemėje, prieš tai nedirbamoje, išskynus plačias girias. Tuo pat laiku mažėjo dovanai dalijamų turtų skaičius.

Išpradžių dar nebuvo šitų turtų padalijimo į tikruosius gaspadoriaus turtus (vėliau vadinamus stalo turtais) ir į žemės turtus, priklausančius valstybei; išpradžių viskas buvo išvien. Visas pajamas iš jų rinkdavo valdovo iždas, kad jomis būtų patenkintos tiek didžiojo kunigaikščio, tiek valstybės reikmenės. Zigmantas Augustas pradėjo skirti valdovo dvarus nuo savo asmeninių turtų, sudarančių jo privatinę nuosavybę; į šių skaičių jisai įtraukdavo paveldytuosius turtus, t. y. kurie buvo jam mirusiųjų palikti, pačios (Radvilaitės), arba motynos (Bonos), arba turtai—nors ne visi—kurie buvo paimti mirusiems nepalikus įpėdinių, arba pagaliau kai mirusis jam palikdavo savo gėrybę testamentu. 1569 m. jisai tiksliau nurodė atskirame akte, kurie turtai yra jo nuosavūs. Bet ir tie turtai, jam mirus, susiliejo su kitais did. kunigaikščio turtais. Pajamos, kurios ėjo iš turtų, iš dvarų ir iš žemės jų pačių dirbamos, arba iš gyventojų, mokančių duokles ir čyžes, iš liuosų ir vergų, duoklininkų, naujasėdžių ir t.t., arba iš miestų ir žydų, gyvenančių sodžiuose ir miestuose, ėjo į valstybės iždą per tarpininkus. Išimtį padarydavo sodžiai Padniepriais ir Padauguviais, kur nebuvo gaspadoriaus dvarų. Tenykščiai valstiečiai paprastai atiduodavo prideramuosius mokesnius stačiai į didžiojo kunigaikščio iždą per savo seniūnus ir dešimtininkus, kurie čia tarytum buvo pačios valdžios tam dalykui įgalioti. Šiaip visur paprastai sumokamą gerybę atiduodavo tė-

vūnams ir vietininkams, o paskiau seniūnams ir laikytojams. Tėvūnas, vietininkas, laikytojas ar seniūnas,— apie kurių vardus ir jų urėdus buvo anksčiau sakyta, gaudavo valdyti tam tikrą valdovo turtų plotą, kur būdavo vienas dvaras arba daugiau (o gal ir pilis) su sodžiais ir žmonių gyvenimais; jie turėjo teisės naudotis prievolėmis ir rinkti duokles, kurios priderėjo dvarui iš aplinkinių privatinių sodžių, jeigu jie nebuvo paliuosuoti nuo prievolių didžiojo kunigaikščio naudai.

Seniau iš pačių pradžių atiduodavo tas gerybes valdyti. Kuris valdė tas gerybes, dalį pelno sau imdavosi, o jeigu ten buvo pilis, tai dalį pelno pavesdavo pilies išlaikymui, jos sargybai, jos pastiprinimui ir t.t.; gi iš ten, kas likdavo, turėjo duoti apyskaitą iždui, kuris jau XV, o ypačiai XVI amž. siuntinėdavo komisorius dalykų stoviui ištirti. Valakų įstatymas tiksliai nustatė, atsižiūrėdamas į senesniąją praktiką, kiek kokių pajamų galėjo paimti tasai, kuris šitomis sąlygomis valdė gerybes. Jo naudai eidavo $^{1}/_{16}$ valakų čyžės, $^{1}/_{3}$ pėdų (išėmus avižų ir šieno), $^{1}/_{10}$ žuvų, kaltės, surinktos iš tų, kurie nėjo darban, ir visokios mažesnės rinkliavos, ypačiai mugės. Bet greta tokio atidavinėjimo į geras rankas, atsirado XV amž. ir kitų turto valdymo būdų: *nuoma* (arenda) ir *įkaitas*. Atidavus nuomon, nuomotojas mokėdavo sulygtą metinę cyžę pinigais, o visas pajamas sau pasiimdavo. Nuomos formoje valdovas atsilygindavo kartais ir už padarytuosius nuopelnus arba šiaipjau tarnybą; tuomet čyžė būdavo visai maža; atiduodavo tokius turtus ir dovanai, be čyžės mokėjimo, paprastai iki gyvos galvos. Valdymas ar nuoma buvo galima kiekvieną valandą atšaukti, jeigu buvo atiduota iki gaspadoriaus „valios“; kartais tie turtai buvo atiduodami iki gyvos galvos, o XVI amž. ir ilgesniam laikui, pav., iki dviejų ar trijų gyvų galvų, arba kartų. Valstybės iždas, norėdamas gauti tuojau pinigų, kartais įkeisdavo turtus už tam tikrų pinigų sumą. Iždas paskiau galėjo gerybes išpirkti, grąžindamas paskolintą sumą; kartais betgi įkaitų sutartyje būdavo pasakyta, jog negalima išpirkti iki kurio paskirto laiko, arba iki paėmėjo gyvos galvos. Įkaito paėmėjo, arba įkaitininko teisė pereidavo nuo sutarties; jisai arba imdavo visas pajamas, arba tik dalį; kartais dalis ėjo palūkanoms, o

likusis pelnas skolai apmokėti. Palūkanų buvo skaitoma 10 nuošimčių nuo kapitalo.

Gaspadorius pats nustatydavo santykius savo dvarams tam tikrais raštais, išleistais skyrium pavienėms sritims. Čia buvo nurodomos priedermės tų, kurie turtus valdė, ir tų žmonių, kurie juose gyveno. XVI amžiuje valdovas išleido bendrus įstatymus, nes norėjo panaikinti santykių įvairumą, sulyginti ir pritaikinti sunkenybes prie valstiečių laikomos žemės, pakeisti tuos santykius, pritaikinti prie naujai tvarkomo ūkio, ypačiai pakeisti duokles čyžėmis. Sodžiams Vilniaus ir Trakų vaivadysčių ribose valdovai išleido, kaip jau anksčiau minėjome, tris tokius įstatymus: 1514 m., 1529 m. ir trečią tarp 1544 ir 1548 m. (ar 1551 m.), be to — Žemaičiams 1527 ir 1529 m. Svarbesnis už tuos įstatymus buvo jau gvildentasis 1557 m. valakų įstatymas. Girių ūkio santykius nustatė 1567 ir 1574 m. įstatymai.

Su gaspadoriaus turtų laikymu buvo sujungtas ėmimas įvairių mokesnių iždo naudai, pvz., iš malūnų, arba mokesniai, vadinami voline (kapščyzna), kuriuos ėmė iš smuklių, esančių net ir privatinėse žemėse; mat, smuklės buvo galima kurti tik did. kunigaikščiui leidus; kartais sutarties akte būdavo pažymėta, jog tasai pelnas eina iždui. Bet buvo galima imti ir rinkti mokesniai skyrium, per tam tikrus rinkėjus.

Monopoliai. Dar kitas pajamų šaltinis dvaruose ėjo iš verteivų, bent nuo XVI amž. Daugiausia buvo verčiamasi miškais ir jų dirbiniais valdovo giriose; medžiai buvo plačiai varomi svetur. 1577 m. seimo buvo nutarta, jog girių prekių, kaip vančių, šulų, pelenų ir t.t. negalima išvežti į užsienius ir kad jos reikia parduoti nustatytomis kainomis valdovo muitinėse, kurios buvo įtaisytos Kaune, Brastoj, Drysoj, o Žemaičiuose—Salantuose. Vadinasi, tokiu būdu girių prekių išvežimas į užsienius buvo pripažintas valstybės iždo monopoliu. Bet jau 1551 m. seime valdovas leido išvežti girių prekes iš bajorų dvarų, jų kapitalais padirbdintų ir jų laivais gabenamų. Tokiu būdu, tasai monopolis beveik nustojo savo vertybės. Kiek vėliau atsirado kitas monopolis, būtent, druskos (įvestas 1561 m.). Buvo įtaisyti trys dru-

skos sandėliai — Pinske, Gardine ir Brastoj, ir išnuomoti. Pinske privalė pirktis druskos Pinsko pavieto gyventojai; Brastoj gaudavo ir imdavos druską gyvenantieji žemėse nuo Brastos, Nemuno iki Gardino, o Gardine pirkdavos visi žmonės tarp Nemuno ir Narovės. Taigi tasai monopolis neapimdavo visos Lietuvos, o tik nedidelę jos dalį; bet netrukus žlugo ir patys sandėliai su monopoliu; pasibaigus gi nuomos kontraktams jų nebeatnaujino.

Ančdėliai ir muitai. Gaspadoriaus iždo naudai ėjo palūkanos nuo ančdėlių ir muitų, su kuriais buvo artimai sujungti ir paprastai kartu išnuomojamieji mugių mokesniai, imami pereinant prekėms iš rankų į rankas. Čia išsiskiria dvi mokesnių rūši: vaško ir druskos; juos ėmė nuo XV amž. pabaigos perkant bei parduodant vašką ir druską toje vietoje, kur buvo įtaisytos vaško ir druskos muitinės. Šiaip žmonės ar miestai galėjo imti muitus, tik išgavę tam dalykui tam tikrą valdovo privilėgiją. Muitus ir ančdėlius imdavo ant kelių, keltuvų prie upių ir t.t., duodami jiems visokių vardų. Ančdėliai buvo išsiplatinę po visą kraštą; buvo tai vis pervežamieji ančdėliai. Paprastai imdavo juos arba nuo labai stambaus vieneto, pav., nuo vežimo, upės laivo ir t.t., arba atskaitę tam tikrą nuošimtį iš prekės vertybės. Dažnai ančdėliai buvo mokami pačiais gabenamaisiais daiktais (in natura), nors dažniau buvo mokama pinigais. Svetimi vaisbūnai paprastai mokėdavo daugiau, o čiabuvius paliuosuodavo laikinai arba visai, ar tai pastovius vienetus, kaip miestus, arba tik pavienius žmones, jeigu jie gaudavo tam tikrą privilėgiją. Pelno tarifo nebuvo; kiekvienas muitas ir ančdėlis turėjo savo papročių nustatytus tarifus. Zigmanto I laikais buvo įvestas greta senojo ančdėlio dar vienas vadinamas naujuoju. Tiksliai jisai nėra žinomas; įstatymo del jo įvedimo ir ėmimo neužsiliko. Matyti, buvo tai ančdėlis, imamas įvežant ir išvežant prekes, ypačiai svarbesniuosius daiktus. 1501 m. buvo įvestas naujas ančdėlis, iš pradžios laikinai, bet paskiau užsiliko ir greta anų ančdėlių. Tasai ančdėlis buvo uždėtas tik ant išvežamųjų ir įvežamųjų prekių. Tarifas buvo mainomas dar 1566, 1568 ir 1569 m.

Nuo ančdėlių, įvestų XVI amž., nebuvo liuosi ir tie, kurie seniau buvo paliuosuojami; paliuosavimai turėjo vertybės tik tiems ančdėliams, kurie buvo jau įvesti. Bajorai, sekdami lenkų bajorus, kurie jau XVI amž. pradžioj nemokėjo jokių ančdėlių, rūpinosi išgauti panašias teises ir Lietuvos ribose. Išgavo jie tatai tik 1559 m., bet ir tai išdalies: juos paliuosavo nuo ančdėlių, uždedamų ant išvežamųjų prekių — girios, javų ir galvijų, jeigu tik tatai buvo jų nuosavaus ūkio produktai; bet nepaliuosavo jų nuo ančdėlių ant įvežamųjų prekių.

Pinigų dirbtuvė. Reikia pridurti, kad iždas turėjo pelną iš pinigų kalimo (mūšimo), nes jis vienas tegalėjo juos mušti, žinoma, nebuvo tai tvirtas pelnas.

Mokesniai. Tos visos pajamos, apie kurias iki šiol kalbėjome, ėjo į didžiojo kunigaikščio iždą. Vartojo jisai jas savo paties reikalams, taip pat ir valstybės naudai. Bet greta jų vėl atsirado kitų pajamų, jau vien valstybės reikalams sunaudojamų. Yra tai mokesniai, valstybei skiriami ir jos reikalui įvedami. Į šių pajamų skaičių išdalies įeina vienas pirmiau minėtųjų, būtent 1561 m. ančdėlių pajamos.

Mokesniai buvo galima uždėti tiktai sutikus tam gaivalui, kuris nuo jų mokėjimo buvo privilėgijų paliuosuotas. Del to mokesniams pakeisti buvo reikalingas seimo nutarimas. Du kitu gaivalu, kunigai ir miestai, neįgijo tokio stovio valstybėje, kad jų klaustųsi. Berods, kunigai padavinėjo balsą per savo vyskupus, kurie dalyvavo seimuose.

Mokesnius uždėdavo atsitikus nepaprastoms išlaidoms, ypačiai gi karo reikalams, kareiviams-samdininkams pasamdyti, o išimtinai dar ir kitiems tikslams, kaip antai: išpirkti įkeistoms valdovo gerybėms, laikyti komisijai statutui pataisyti arba seimo kviesliams pragyventi.

Mokesniai dažniausiai būdavo tiesioginiai; netiesioginiai gi atsirado kur vėliau ir neturėjo tokios reikšmės.

Pirmą sykį buvo paskirti mokesniai 1450 m., paskui 1473 m.; bet maža ką mes težinome apie juos. O jau XVI amžiaus pradžioje įvarūs mokesniai gana

dažnai atsiranda. Seimas paskirdavo mokesnius vienam kartui arba net keleriems metams, dvejiems arba trejiems. Tiktai tris sykius buvo paskirta pagalvė, 1514, 1519 ir 1565 m. Pirmais dviem atvejais pagalvė buvo visuotinė, uždėta visiems gyventojams, paskirstytiems keliomis klasėmis, atsižvelgiant į jų visuomenės ar ūkio stovį; 1565 m. uždėta pagalvė šiems žmonėms, kurie nestodavo karan; jie taip pat buvo paskirstyti klasėmis; vadinas, liuosi nuo to mokesnio buvo bajorai, ir tie ne bajorai, kurie stodavo karan.

Greta pagalvės seimai nutardavo imti, ir tai gana dažnai, sidabrinę. Tasai mokesnis turėjo tą patį vardą, kaip ir daugybė kitų duoklių. Sidabrinė yra dvejopa, atsižiūrint į tuos vienetus, kurie buvo pamatan padėti mokesniams mokėti. Rečiau buvo uždedamas mokesnis nuo tarnaujamos dubos (tarnybos), arba šios gadynės pabaigoje, įvedus valakų reformą, nuo valako, o kur valakų dar nebuvo išrėžta, nuo dūmo (iš dūmo imdavo pusę tiek, kiek iš valako). Kartais sakydavo, jog tas mokesnis imamas nuo „arklių", nes imdavo jį nuo turtų, pristatančių raitininkus. Tą mokesnį mokėdavo tiktai valstiečiai. Šios gadynės pabaigoje buvo išleistos taisyklės, kur mokesnių didumas buvo derinamas į dūmų skaičių tarnybos vienete, idant tokiu būdu bent kiek sulyginus įvairaus didumo ūkių sunkenybes. Žemiausią mokesnių normą mokėdavo daržininkai. Šitas mokesnis atrodė lyg būtų jisai nuo žemės. Dažniausiai tačiau sidabrinės didumas pareidavo ant žambrio (arklo) dviem jaučiais, arba vienu ar dviem arkliais. Bet neaplenkdavo ir tų, kurie turėjo mažiau mokesnių. Pamatan dėdavo, apskaitydami jų didumą, ūkio padarų skaičių; vadinasi, skaitydavo vien pajamas iš ūkio paimtas, o ne kitokias.

Seimo nutarimas buvo reikalingas, jeigu norėjo uždėti mokesnį, kurį turėjo mokėti bajorai ar kunigai iš savo žemių; ir be seimo nutarimo did. kunigaikštis galėjo vienas savo valia paskirti mokesnius iš savo turtų, miestų, taip pat ir iš žydų. Bet paprastai ir tuos mokesnius uždėdavo seimas savo nutarimu, kartais sykiu su kitais mokesniais arba skyrium. Tiktai Vilnius turėjo privilėgiją, išduotą 1522 m., kuria privalė mokėti mokesnį tik tuomet, jeigu jį uždėdavo visam kraštui, ir tai tiksliai paskirtą sumą.

O kai del mokesnių iš miestų, tai mažesnieji jųjų mokėjo taip, kaip ir sodžiai nuo žemės, nes jie daugiausia gyvendavo kaip artojai. Gi iš didesniųjų miestų taip imdavo: kiekvienam miestui iš anksto paskirdavo mokėtinąją sumą, o tasai jau savo viduje pasiskirstydavo. Kartais miestai buvo spiriami skolinti pinigų, o 1561 m. miestelėnai turėjo mokėti nuo turto.

Žydai taip pat mokėjo mokesnį jau XV amžiuje, uždėjus jį miestams; jie gyvendavo skyrium ir mokėdavo tam tikrą dalį visos sumos, pav., Trakuose mokėjo pusė miestų mokesnių. XVI amžiuje jie mokėdavo mokesnius lygiomis su miestais, sykiu su miestelėnais. Zigmanto laikais buvo pakeistas žydų mokesnių ėmimas: jie privalė arba pagalvę mokėti, arba visi žydai įmokėdavo išanksto paskirtąją sumą, o kas iš jų tarpo kiek mokės, tai tarp savęs pasiskirstydavo.

Netiesioginiai mokesniai. Netiesioginiai mokesniai, priimamieji seimų valstybės reikalams, atsirado tik šiai gadynei baigiantis. 1561 m. prasidėjus Vydžemės karui mokesniais buvo apdėti javų padariniai, t. y. miltai, salykla ir kruopos; tuos mokesnius imdavo iš malūnų nuo saiko; be to, dar buvo uždėti įvairaus didumo mokesniai ant girnų miestuose ir sodžiuose, jie buvo imami kas savaitė; buvo uždėti taip pat mokesniai svaigalams, t. y. midui, alui ir degtinei; juos rinkdavo smuklėse nuo gėriamų saikų indų. Bet valstybės naudai eidavo tie mokesniai tik iš kunigaikščio ir kunigų dvarų; rinkdavo juos ir privatiniuose dvaruose, bet jie ėjo savininkų naudai. Šitie mokesniai turėjo likti kol tęsis Vydžemės karas, ir išliko iki tos gadynės pabaigos, dargi ilgiau, nors greta šitų mokesnių buvo įvestas (1569 m.) beveik tolygus *volinės* mokesnis, renkamas nebe iš vienų did. kunigaikščio ir kunigų dvarų. 1561 m. buvo įvesti taip pat netiesioginiai mokesniai nuo perkamųjų-parduodamųjų javų; bet šito mokesnio forma buvo tokia neparanki, jog neilgai beišliko.

Iždo valdymas. Visos pajamos ėjo į valdovo iždą, kuris turėjo išlyginti visas išlaidas. Nebuvo atskiriamos—išėmus mokesnių—valdovo pajamos nuo valstybės; pirmosios tokio padalijimo žymės atsirado vos Zi-

gmanto Augusto laikais, kai pradėjo jisai, kaip jau buvo kalbėta aukščiau, kitas žemes savintis ir skirti nuo valstybės turtų. Bet mokesniai, seimo priimti, buvo skiriami tik valstybės reikalams, ir paprastai seimuose buvo tiksliai nurodoma, kokiam reikalui jie skiriami.

Kartais už tas pajamas, kurios bus gautos, išduodavo rinkėjams asignatas, kad jie neįnešdami jų iždą išleistų paskirtu būdu. Šiaip visos pajamos sueidavo į valstybės iždą; jas įnešdavo arba stačiai, tai būdavo išimtis—arba eidavo į tam tikrų mokesnių rinkėjų rankas prie seniūnų ar laikytojų. Iždas gi pasilikdavo žinioj ir vadyboje žemės paiždininkio, kuriam vėliau padėdavo ir jį išvaduodavo kiemo paiždininkis. Jisai kontroliavo visas pajamas. Prieš seimą nereikėjo duoti paprastų iždo pajamų apyskaitos; tik vien mokesnių pajamos buvo seimo kontrolėje, jeigu jisai buvo juos nutaręs ir įvedęs kuriam tikslui.

Pajamos buvo vartojamos didžiojo kunigaikščio kiemo išlaikymui, jeigu neužtekdavo jam duoklių ir stočių, pasiuntinių išlaikymui svetimose valstybėse, pasiuntinių tik siunčiamų į užsienius, seimo kvieslių pragyvenimui, valdininkų algoms, jeigu jie neturėjo nei žemės, nei atlyginimo, atlyginimui už nuopelnus ir t.t. Tačiau pirm visako tos pajamos ėjo karo reikalams, naujoms pilims taisyti ir statyti, jeigu neužtekdavo prievolių, kurias tam tikslui eidavo gyventojai, ir dar nuo pirmos XV amž. pusės kareivių samdymui. Buvo tai svarbiausios valstybės išlaidų pozicijos.

17. Liublino unija.

Atmainos Lietuvoj prieš Liublino uniją. Prie artimesnio Lietuvos susirišimo su Lenkija vedė politikos apystovos, užsienio santykiai (Maskvos ir Vydžemės karai), lenkų seimo spirimasis, taip pat ir Lietuvos bajorų pastangos sulaužyti didikų galybę ir viršenybę; toksai susijungimas galėjo įvykti persikeitus lietuvių valstybės vidaus sutvarkymui; ėjo išpradžių tatai palengva, gyvenant greta per du šimtu metų; greičiau tatai ėjo prieš pat Liublino uniją. Lietuva, baigiantis XIV amž.,

taip skirtina savo visuomenės sutvarkymu nuo Lenkijos, jau XVI amž. susiartino su Lenkija, virtusi kaip ir ši luomine valstybe. Iš lietuvių kunigaikščių, ponų ir bajorų atsirado lenkų pavyzdžiu bajorai (šlėkta), jau atsiskyrę nuo kitų visuomenės sluoksnių. Miestelėnų luomas nesiskyrė nuo lenkų miestelėnų luomo, o valakų reforma su jos išdaviniais gerokai suartino ir sodžius. Vyriausiosios valdžios arba provincijų įtaisymas Lietuvoj atatiko Lenkijos įtaisymą, ypačiai po reformų 1565—6 m. Nelabai skyrėsi nuo kita kitos iždo ir kariuomenės organizacija. Tiktai teismų organizacijoj Lietuva pasilieka sau II 1566 m. Statute teismo savitumą. Tokioms sąlygoms esant, buvo galimas artimesnis susijungimas. Sutvarkyti ir sulyginti liko dar klausimai — del aukščiausios valdžios ir parlamento, nors ir čia įvyko susiartinimas ir atsirado panašumo, 1566 m. įvedus Lietuvoj seimelius.

Esant blogam Lietuvos padėjimui del karo su Maskva, Lenkija, stengėsi ta proga sujungti Lietuvą su Lenkija.

Unijos ruošimas. Derybos apie artimesnį Lietuvos ir Lenkijos susijungimą buvo daromos seimuose: Varšuvos 1563—4 m., į kurį atvyko lietuvių seimo atstovai, ir Parčėvo 1564 metais. Varšuvos seime 1563—4 m. išdalies susikalbėta ir susitarta, ir išleistame kovo 13 1564 m. lenkų karaliaus, o lietuvių didžiojo kunigaikščio, „atsake del unijos reikalų“ surašyta keletas bendrų nutarimų; bet Lietuva matydama, ką jai lemia unija, nuo tų nutarimų atstojo ir iš to seimo galios nenustojo tiktai „unijos deklaracija“, kurioj buvo patvirtintas Zigmanto Augusto išsižadėjimas Lenkijos arba Karūnos naudai paveldimųjų Jogailų teisių į didžiojo kunigaikščio sostą.

Tiktai Liubline, kur posėdžiavo abu seimu, lenkų ir lietuvių, 1569 m., galutinai buvo sutvarkyti ir nustatyti Lietuvos ir Karūnos santykiai. Šitame seime, kuriame kliūčių darė lietuviai, nenorėdami pasiduoti, karalius, laikydamas lenkų pusę, pripažino teisėtomis senąsias lenkų pretenzijas į kai kurias Didžiosios Kunigaikštijos dalis ir pats įjungė didelius Lietuvos plotus į Karūną, nors, kaipo did. Lietuvos kunigaikštis, negalėjo jos ploto ma-

žinti. Trumpoj privilėgijoj 1569 m. kovo 5 d. Zigmantas Augustas įjungė vaivadijas: Valyniaus (su Braslava) ir Palenkės; po to tiksliau nustatė Palenkės vaivadijos santykį su Lenkija 1569 m. gegužės 27 d. aktu. Pagaliau įjungė į Lenkiją 1569 m. birželio 1 d. aktu Kijevo vaivadiją ir nustatė jos santykį su Lenkija.

Tokiu būdu nuo Lietuvos buvo atplėštos prieš jų norą keturios plačios vaivadijos, kurios virto Karūnos dalimis, turėdamos kai kurių teisinių skirtumų. Tiktai su likusia Didžiosios Kunigaikštijos teritorijos dalimi, kuri susidarė iš dešimties vaivadijų ir Žemaičių žemės, buvo padaryta sutartis, vadinama Liublino unija.

Šitą sutartį patvirtino abiejų valstybių seimai aktais, pažymėtais liepos 1 d. data, o patvirtintais atskiru Zigmanto Augusto 1569 m. liepos 4 d. aktu. Paskui dar sykį rugpiūčio 11 d. 1569 metais monarchas išleido aktą, vadinamąjį unijos patvirtinimą. Tais aktais naujai buvo nustatytas abiejų valstybių santykis, kuris išliko nuo to laiko be didesnių atmainų iki 1791 m.

Šitas santykis, kurį įvedė 1569 m. unijos aktai, yra realinė arba pilnoji unija. Šita unija jungia Karūną su Lietuva gerokai sumažinta, nes kaip jau sakyta, nuo Lietuvos buvo atplėštos vaivadijos: Palenkės, Volyniaus, Kijevo ir Braslavos (išėmus mažą Kijevo vaivadijos dalį). Abi valstybi yra lygi viena prieš kitą; kartu vadinasi Lenkų Respublika. Ji turi vieną valdovą, Karūnos ir Lietuvos renkamą bendrame susivažiavime lenkų valstybės ribose. Naujojo karaliaus vainikavimas turėjo būti Krokuvoje; atkrito skyrium lipimas į Didžiosios Kunigaikštijos sostą. Karalius prieš vainikavimą turėjo teisę ir į didžiojo Lietuvos kunigaikščio titulą. Karalius patvirtino bendrus Karūnai ir Lietuvai įstatymus, pridėdamas tik Karūnos antspaudą. Nuo to laiko „Karūna ir Didžioji Lietuvos Kunigaikštija yra vienas nedalijamas ir neskiriamas kūnas ir ne kelios, o viena bendra respublika (t. y. valstybė), kuri susidarė iš dviejų valstybių bei tautų, ir į vieną naują susiliejo“.

Bet kaipo viena valstybė Respublika atrodo tik iš šalies; būtent, santykiuose su kitomis valstybėmis ji pasirodo kaipo vienetas, darąs bendras sutartis ir sandoras, ir apskritai varąs bendrą užsienio politiką. Viduje gi buvo tatai dvi valstybi.

Be bendro valdovo asmens, abi valstybi turėjo bendrą seimą, taigi ir bendrą įstatymų leidžiamąjį organą, jeigu tatai priderėjo seimui. Bendrasis seimas atsirado susijungus abiem seimam — Karūnos ir Lietuvos. Seimų atstovų susijungimas įvyko be jokių didelių kliūčių; vienuose namuose susirinko Karūnos ir Lietuvos atstovai, kuriuos taip pat rinkdavo seimeliai. Sunkiau buvo su antrąja sudedamąja seimo dalimi — su senatu. Į lenkų senatą įeidavo tiktai vyskupai, vaivadai ir kastelanai, taip pat ministeriai, t. y. vyriausi Karūnos valdininkai: kancleris, pakancleris, maršalkos—Karūnos ir kiemo, be to dar, Karūnos paiždininkis; tuo tarpu į lietuvių seimą, be atstovų, priderėjo dar kiti žmonės. Šitas klausimas buvo išrištas tokiu budu, kad į bendrąjį senatą iš Didžiosios Kunigaikštijos tarybos įleido tik tuos, kurie savo titulais sulygdavo su lenkų tarybos nariais, taigi du vyskupu (tik tiek ir teturėjo Lietuva), devynius vaivadus ir Žemaičių seniūną, kuris stovėjo lygiomis su vaivadais, dešimtį kastelanų, pagaliau kaipo ministerius: kanclerį ir pakanclerį, didįjį meršalką ir žemės paiždininkį. Visų kitų neįleido į senatą, taigi visų tų, kurie buvo kiemo (dvaro) arba valstybės valdininkai, ir tų, kurie buvo kviečiami į tarybą ne del garbės ar urėdo, o del kilimo (kai kurie kunigaikščiai). Buvo nustatyta tam tikra eilė, kuria senato nariai, pagarbiui ir paeiliui užimdavo vietas lenkams turint pirmenybę.

Taigi dabar valstybes sujungė nebe valdovo asmuo, bet bendras seimas. Vadinas, unija iš asmeninės virto pilnąja arba realine.

Bet šiaip Lietuva, nebūdama unijoj lygi Lenkijai, išlaikė savo valstybės atskirumą. Pažymėta buvo, jog abiejose valstybėse bus tie patys pinigai, bet juos žadėjo kalti skyrium kiekvienoje valstybėje; buvo taip pat pažymėta, kad lenkai Lietuvoje ir lietuviai Lenkijoje gali įgyti nekilnojamojo turto. Lietuva po unijos pasiliko su savo teise; vadinasi, įstatymai, išleisti Karūnoj prieš uniją, negalėjo būti vartojami Lietuvoje; toliau aiškiai buvo pasakyta unijos rašte, kad Lietuvoje neturėjo galios įstatymai, kurie liečia grąžinimą valstybei turtų, vadinamą turtų ekzekuciją, kuriuos buvo paėmę bajorai ir ponai. Pasiliko senąja galia privilėgi-

III Gadynė

nuo 1569 m. ligi 1764 m.

1. Gadynės apibūdinimas.

Išmirus Jogailų padermei jau ir be to iškrypusi, luomų pusiausvara pradėjo nykti, o bajorai virto viešpataujančiu luomu; jau darydami uniją jie ėjo prieš didikus, dar stiprius Lietuvoje. Lenkų bajorai pasirūpino sunaikinti karaliaus valdžią, kuri daugelį metų kariavo del savo teisių ir privilėgijų, pasirūpino ją galutinai suvaržyti. Tai bajorų „respublikos" gadynė. Jos ypatybė—pažangos sustojimas; miestai buvo nuslopinti; absoliutizmas virto bajorų savivaldybe. Blogiausia, kad toji gadynė perilgai tęsiasi. Dar XVII amž. buvo galima gyventi senuoju būdu, bet nuo XVII amž. pusės tatai buvo mirusios formos, kurios negalėjo patenkinti gyvenimo. Reikalinga buvo reforma, reikėjo perdirbti įtaisymai, pastumti jie pirmyn. Kitur tatai padarė neribotoji monarchija. Pas mus tatai padaryti ji negalėjo, nes jai buvo atimta galybė. Reformas galėjo įvesti tik bajorai, nes jų rankose buvo visa valstybės valdžia. Jie tačiau nesugebėjo ir nenorėjo tat padaryti. Visuotinis nupuolimas, iširimas, minties išsigimimas, stoka supratimo valstybės gyvenimo ir jos reikalų — šit to meto pažymiai. Kariauja vaivadijos savitarpyje, gi valstybei nieko neduoda. Tiktai 1764 m. atsiranda pirmosios reformos. Tačiau trūksta naujų įstaigų, naujų formų, tepamėgdžiojamos lenkų įstaigos, su tuo pat sauvaliavimu. Lietuva buvo turėjusi paliktas turtingas formas. Jos bėgis buvo ėjęs normaliniu keliu. Kunigaikščio valdžią buvo pakeitę di-

gijos, išleistos Lietuvoj tiek ištisų luomų naudai, vadinas, žemės, sričių, kunigų privilėgijos, tiek pavienių gimtinių ar teisinių asmenų. Palikus Lietuvoje visai ištisai valdininkų jerarchijai be atmainų, provincijoje ir centre, pasiliko atskira administracija, tiek siauresne žodžio prasme, tiek platesne, net iždo ir karo srityje. Lietuva turėjo savo atskirą kariuomenę, kurią pati išlaikydavo, laikė atskirą iždą su atskirais pajamų šaltiniais. Pasiliko atskira teisiamoji valdžia su ištisa atskira teismų organizacija, tiek pirmosios instancijos, tiek vyriausiosios.

Tokiu būdu susidarė abiejų valstybių santykiai, kurie užsiliko be pamatinių atmainų iki XVIII amž. pabaigos, beveik iki Respublikos nuopolio.

dikai. Jie buvo norėję vesti valstybės reikalus, bet bajorų viešpatavimas pergreitai pakeitė anuos, del to jie patys turėjo nupulti ir žudė visą kraštą. Liublino unija tai bajorų laimėjimas prieš didikus, laimėjimas ne savo spėkomis, bet iš svetur paimtomis lenkų pagalba. Ir nepraėjo nė šimto metų, kaip jau valstybė karšinos.

2. Santykiai su Lenkija teisės bei valstybės žvilgsniu.

Plotas. Lenkai per 1569 m. uniją sumažino Lietuvos plotą. 1582 m. buvo atimtas dar Polockas, kuris nuo 1563 m. buvo Maskvos rankose, o 1618 m. Smolenskas; bet jisai buvo vėl atiduotas 1667 m. Tokiomis ribomis Lietuva išliko ligi pirmojo 1772 m. padalijimo.

Unija. Sunkiose lietuviams aplinkybėse įvyko unija su lenkais: karo prispausti, o neturėdami pagalbos iš kur kitur, jie kreipėsi į lenkus ir sutiko rištis unija. Pavojui praėjus, lietuviai stengėsi kai kurias aktų vietas savo naudai išaiškinti. Pačiame Liubline lietuviai nesirūpino lenkų vidaus reikalais, taip pat ir lenkai nesikišo į juos. Ir toliau per bendrus seimus lenkų atstovai nežiūrėdavo, kokios bus konstitucijos lietuvių reikalui. Skirtumas pasiliko ir toliau. Be to, Lietuvai buvo paliktas jos didžiosios kunigaikštijos titulas, urėdai, garbės ir t. t. skirtumas buvo visur; ištikrųjų buvo taip pat du seimu. Ir bendrieji seimai tatai jautė: jie rūpinos pravesti ribas, jeigu kur to iki tol nebuvo.

Įstatymai, Lietuvių Statutas, nors apsiėmė atmainyti kai kurias vietas, kurios buvo prieš lenkus parašytos, bet taisant jį 1580 m. pripažino lenkams teisę keltis Lietuvon, turtus įgyti, bet neleido turėti urėdų. Kitaip sakant tasai unijos akto punktas ne visai buvo išpildytas. O jeigu sulyginsime abiejų kraštų plotus, tai pamatysime, jog Lietuva buvo platesnė už Lenkiją, taigi sunku buvo laukti savitumo nustojimo. Panaikinus atskirą lietuvių seimą, atsirado „didysis Lietuvos suvažiavimas“. Karalių rinko bendrai, bet praktikoj užsiliko skyrium atskirų jo teisių patvirtinimas. Įstatymai liko skyrium, taip pat atskiras valstybės teismas, iždas, raštinė, antspaudai, urėdai, pinigai.

Teisybė, lenkų kultūrinė įtaka didėjo; lietuvių bajorai mokėsi lenkų kalbos, bet savo teises nuo lenkų gynė. Berods, unijos akte buvo palikta lietuviams teisė uniją taisyti, ir jie gyvenime ją taisė. Lenkai, žinoma, žiūrėjo į Lietuvą, kaipo į Lenkijos dalį, bet lietuviai su tuo nesutiko ir laikė save savita valstybe. Šiam dalykui galima paduoti keletas pavyzdžių. Zigmantui Vazai paskyrus Vilniaus vyskupu lenką, lietuviai jo nepriėmė; lietuvių bajorai savo seimeliuose apskritai aštriai protestuoja prieš lenkų pasikėsinimus.

Karai su švedais ir Maskva davė daugiau savitumo žymių. Vienas galingiausiųjų Lietuvos didikų, Janušas Radvilas, panorėjo įkurti visai nepriklausomą Lietuvos kunigaikštiją ir kariuomenės padedamas stengėsi tatai įvykinti. Negalėdamas apsiginti nuo Maskvos, padarė Kedainiuose 1655 m. rugp. 18 d. uniją su švedais.

1673 m. lietuviai išreikalavo, kad seimai būtų paeiliui Lenkijoje ir Lietuvoj, o jeigu nagalima būtų tai padaryti, tai kas trečias seimas daryti Gardine. Pradėjo gi to reikalauti nuo 1573 m.

Žinomas daiktas, ūkio ir kultūros išsiplėtojimas abiejose valstybėse darėsi kas kartas vienodesnis. Vienodi reikalai pagamindavo ir panašių įstaigų, bet kiekviename krašte buvo jos savos, nesusiliejo. Net žydai turėjo savo atskirus seimus Lietuvoje ir skyrium Lenkijoje. Įstatymai (konstitucijos), kurie buvo seimo priimti, kiekvienam kraštui buvo skyrium leidžiami, arba pažymėti, jog bendrai, nors skyrium, skelbiami.

Užsienio reikalai. Nors unijos raštuose buvol pasakyta, kad Lietuva su Lenkija sudaro vieną vastybę, tačiau praktikoje nebuvo vienodumo atstovaujant valstybei svetur. Pasiliko senoviškai dvilypumas. Lietuvos didikai varė savotišką užsienio politiką. Būdavo atsitikimų, kad vieni jų norėjo unijos su švedais, kiti gi su Maskva.

Savo nuolatinių pasiuntinių svetur, dabartine prasme, nei Lietuva, nei Lenkija neturėjo; tik siųsdavo savo atstovus laikas nuo laiko, reikalui esant. Skirdavo juos arba karalius arba senatas, o vėliau seimas. Siųsdavo paprastai vieną lietuvį, kitą lenką. Skiriant juos žiūrėta kilimo ir galios, o ne diplomatijos gabumų. Atly-

ginimą už savo darbą nevisumet gaudavo, todel turtingieji tegalėjo keliauti.

Instrukcijas gaudavo iš seimų, nes atskiros ministerijos tam reikalui nebuvo; šiokią tokią kontrolę darė kancleriai, kurie privalė pridėti antspaudus ant duodamų įgaliojimų; taigi jie galėjo, jų nuomone, netinkamiesiems ir neprimušti antspaudų. Kiekvienas susigrąžindavo išlaidas, pasibaigus pasiuntinybės metui, iš savo valstybės iždo, lietuviai iš Lietuvos, lenkai iš Lenkijos. Savo darbų apyskaitą jie duodavo seimui. Nuo XVI amž. karalius negalėjo paskelbti kam nors karo; tatai darė seimas, nebent priešininkas pats užpultų ir įsibrautų; tuomet galėjo ir karalius visuotinai šaukti visuomenę į karą.

Taip pat seimas norėjo sau vienam palikti teisę daryti santaiką; ilgainiui pasirodė, jog tatai neparanku, ir 1658 m. buvo leista karaliui, pasitarus su kai kuriais senatoriais padaryti santaika. Bet tai buvo leista tik svarbiais atsitikimais. Šitos santaikos patvirtinimas (ratifikacija) priderėjo seimui; šiaipjau seimas siųsdavo savo atstovus santaikos daryti; kartais jisai etmano padarytąją santaiką atmesdavo.

3. Visuomenės sudėtis.

Bajorai. Unija įvyko per lietuvių bajorus, ir jie savo teises tuo būdu praplatino. Jie dalyvavo seimeliuose, naujai įsteigtuose, dalyvavo bendruose seimuose, lietuvių suvažiavimuose, jie jau galėjo tartis lygūs esą savo tarpe. Ir dabar dalis tokių bajorų, kurie nebuvo lygūs ir minėsi esą „po gaspadorium", po neilgų kovų įgijo lygybės.

Dabar nebuvo reikalo vertinti sričių ir žemių privilėgijos. Berods, išpradžių kiekvienas naujas valdovas patvirtindavo jas, bet tas reikalas išnyko: jos visos įėjo į II ar III Lietuvių Statutą; bajorų privilėgijos ir teisės buvo lygios Lenkijoje ir Lietuvoj.

Tačiau gyvenimo praktika ne visumet sutapdavo su raštu. Lietuvos didikai buvo stiprūs ir jie galėjo turėti įtaikos bajoruose ir per bajorus, galėjo vykinti sa-

vo sumanymus. Jų pačių žemėse sėdėjo daugybė smulkių bajorų, tai nuomotojų, tai čyžininkų, ir mokėdavo už žemę atlyginimą. Lietuvos ponai nustatydavo jų priedermes tam tikruose aktuose; pav., buvo kunigaikštis Boguslavas Radvilas 1662 m. išleidęs „Įstatymą del žemės lenų Slucko ir Kopyliaus kunigaikštijose". Delto tai didikai, naudodamiesi savo ūkio viršenybe, visumet galėdavo per tuos bajorus pravesti savo seimeliuose ką norėjo. Šitų bajorų seimeliai išpradžių atrodė didikams pavojingi; bet paskui jie tapo labai pravartūs, ir jie kuoplačiausiai jais naudojosi iki XVIII amž.

Bajorai, įgiję lygybę, įgiję pilnas teises valstybėje, galėdami naudoti kitus luomus, patys stengėsi neįsileisti kitų į savo luomą. Pradėjo sunkinti bajoro garbės įgijimą, pradėjo žiūrėti, kad valdovas pats nedaugintų bajorų skaičiaus ir negalėtų ko nors bajorui padaryti be jų, senųjų bajorų žinios. 1578 m. seimas nutarė, jog karalius tik per seimą ir karą gali bajorinti žmones; 1601 m. nutarė, jog karaliui norint ką subajorinti, reikia dar seimo pritarimo. Neįsileista svetimų bajorų, žiūrėta, kad tasai indigenatas būtų ne taip lengvai dalijamas. O nuo XVII amž. virsta papročiu, subajorintiesiems davinėti skartabelatas, t. y. pažymėjimas, jog neturi pilnų bajorų teisių, negali būti valdininkas, ir tik trečioji jų karta virsta pilnais bajorais.

Bajorai rūpinosi, kad niekas už juos nebūtų didesnis, neįsigytų vyresniųjų titulų — grapų, kunigaikščių, baronų. Kai kurie ponai stengdavos ar už pinigus ar už tarnybą gauti iš popiežiaus ar ciesoriaus svetimus titulus. 1638, 1641, 1673 m. konstitucijos uždraudė priiminėti svetimus titulus, nes tais laikais bajorai ėmė perdaug svetimoms valstybėms tarnauti. Bet patys valdovai galėjo tatai daryti, jie suteikdavo baronų ir grapų titulus, bet tik svetimtaučiams. Iš lietuvių tarpo tokių grapų ir baronų nebuvo. Buvo tais pačiais 1638 m. uždrausta daryti valstybių ordenai ir savieji kurti, bet karaliai juos kūrė. Nepalietė tik kunigaikščių titulų, kuriuos turėjo Lietuvos didikai.

Bajorai atsidėję gynė savo privilėgijas. Tik jie tegalėjo turėti ir valdyti žemę. Bajorai stengėsi priminti per seimus, kad neleistų miestelėnams turėti žemės. Tik išimtinai toki stiprūs miestai, kaip Vilnius, galėjo

turėti nuosavybės, o jų miestelėnai galėjo turėti nekilnojamojo turto. Bajorui priklausė visa, kas ant žemės ir po žeme: buvo atimta iš karaliaus naugių, druskų ir sieros nuosavybė bajorų žemėse; kasinių savininku tapo žemės savininkas. Bajoro butas buvo liuosas nuo revizijos, nors tenai slėptųsi ir sekiojamieji, ieškomieji nusidėjėliai (1558 m.). Negalima buvo suimti bajoro be teismo. Bajorų žemė nemokėjo nieko, jei bent ten gyventų valstiečiai. Bajorai nedavė kariuomenei stočių (maisto, buto). Visa našta puldavo ant miestelėnų ir valstiečių. Bajorai nemokėjo muitų, nebent seimas primtų visuotinį muitą; tatai visgi atsitikdavo XVII amž. Bajorai galėjo gauti druskos savo dvarų reikalams iš karaliaus sandėlių pigesne kaina; tatai, rods, atsiliepė karaliaus pajamose ir prekyboje. Bajorai nemokėdavo ančdėlių ir muitų, pripirkdavo prekių per savo ištikimus žmones, ypačiai žydus, parduodavo pigiau, negu paprastiejai pirkliai (o galėjo tai padaryti del to, kad bajorai buvo liuosi nuo mokesnių), ir tuo būdu sumažino prekybą. Bajorai mokėjo mokesnių tik du skatiku nuo margo, kurį sumesdavo ištikrųjų valstiečiai; bet tas mokesnis išnyko XVII amž. Tik dar reikėjo visiems bajorams į karą stoti, apskelbus visuotinį šaukimą; bet tatai šitoj gadynėje nustojo jokios reikšmės. Tas buvo skaitomas pilnu bajoru, kas turėjo žemę, vis viena, ar jis pats ją apdirbdavo, ar valstiečių rankomis; buvo jisai dvarininkas ar akalicos bajoras, skirtumo įstatymuose nebuvo. Bet tų bajorų, kurie žemės neturėjo (plikbajorių), neprileisdavo į žemės teismus, nes turintieji žemės bijojosi, ar beišlaikys savo žemes, anuos įsileidę. Bajorai žemininkai ilgą laiką rūpinos, kad šitų plikbajorių (holota ar golota) neprileistų prie jokių urėdų, o net ir į seimelius. Bet didikai čia bajorų nepalaikė, ir del to šitas vidutinių bajorų noras neįvyko. Visoje valstybėje reikalus vedė didikai, remdamiesi smulkesniais ir bežemiais bajorais: kas jiems netiko, tatai seimuose ir seimeliuose nepraeidavo.

Bajorai išrado, jog užsiimti kokiu nors amatu ar prekyba bajorui nepridera. Jiems beliko seimuoti, bylinėtis po teismus, kariauti, vienam bajorui užpuldinėti kiti; net eidavo vieno didiko bajorai prieš kitus. Užtatai atsirado naujas bajorų uždarbis iš degtinės vary-

mo, jos pardavinėjimo savo ir svetimiems valstiečiams, iš žmonių girdymo. Ūkis nupuolė, jungas augo.

Kunigai. Kaip bajorai, taip ir kunigai išlaiko savo privilėgiruotąjį stovį. Karalius turi mažos įtakos bažnyčios organizacijoje, bet jis gali pažymėti (nominuoti) vyskupus ir vienuolynų prievaizdus (opatus). Tai pripažino popiežius Sikstas V 1589 m. bulėje. O kai del opatų skyrimo (nominacijos), tai buvo ginčų dar XVII amž. baigiantis, ir jie pasibaigė 1737 m. sutartim su Roma (Rymu), kuriąja karalius įgijo teisės skirti 12 opatų ir 1 kleboną. Bet karalius ne visada galėjo skirti ką norėdamas. Jisai, pvz., buvo norėjęs kartą paskirti Vilniaus vyskupu lenką, ir tatai sukėlė pasipriešinimą Lietuvoje. Kunigai pareidavo vien iš bajorų, o įstatymuose buvo įsakyta bent aukštesnės vietos atiduoti bajorams. Kadangi aukštesnės vietos buvo pelningos ir įtakingos, tai jos kliūdavo ponams—didikams. Be to, dar bajorams priklausė koliacija, kuriąja bajoras, pastatęs bažnyčią ar ją aprūpinęs, galėjo paskirti, ar pakelti sau tinkamą kunigą klebonu. Kunigai, vienuoliai, vyskupai buvo dvarininkai. Bet būdavo ir ginčų tarp kunigų ir bajorų. Šie ne sykį priešinosi antmestiems bažnyčios teismams. Del to tad tekdavo nutarti konstitucijose, kad pasaulinių bylų nenagrinėtų dvasiniai teismai. Daugiausia buvo neparankumo del to, kad tos bylos ilgiau užsitęsdavo, nes buvo galima atsišaukti į Romą. Šitas dalykas buvo išaiškintas ir nustatytas sutartyje su Roma 1634 m., ir 1635 m. konstitucijoje. Buvo panaikintas taip pat atsišaukimas į Romą, gi vyriausia instancija buvo paskirtas popiežiaus nuncijus (atstovas), kurs gyveno Varšuvoj.

Labiausiai gi bajorams rūpėjo neleisti bažnyčiai įsigyti žemės turtų bajorų nenaudai. 1634 ir 1634 m. aktai rūpinosi ir tuo reikalu. Buvo pasunkinta nauji vienuolynai kurti, neleista užrašinėti bažnyčiai nekilnojamųjų turtų, pasunkinta, o kartais ir uždrausta net duoti ir mantos, nustatyta buvo, kiek reikės mokėti palūkanų iš sumų, gautų už įkeistą bažnyčios žemę (vadinamųjų „viderkafų“) ir t.t. Tokiu būdu buvo suminkštinti ir sumažinti vaidai, bent išdalies sutaikinti luomai (compositio inter status), kaip tat sakydavo. Bet ir

vėliau kildavo įvairių klausimų ir ginčų tarp luomų ir jais užsiėmė įvairių seimų konstitucijos (1669, 1676 m. ir t.t.).

Disidentai. Katalikų bažnyčia išlaikė savo privilėgiruotą stovį, nors kai kur jos padėjimas valstybėje buvo aprėžtas. Teisės žvilgsniu taip pat įvyko atmainų nekatalikų padėjime. 1573 m. vadinamoji Varšuvos konfederacija pripažinto visų tikybų lygybę prieš įstatymus. Visi disidentai buvo čia lygūs, nors rytų bažnyčios išpažintojai, vadinamieji dizunitai, jau seniau įgijo lygybę. Šitam aktui priešinosi katalikų kunigai, bet nauji renkami karaliai prisiekė tai konfederacijai. Tačiau jų bažnyčios, be lygybės prieš įstatus, negavo privilėgijų, kaip katalikų. Senate neįgijo vietos ne tik rytų išpažinimo vyskupai, bet ir unitų vyskupai, padarius Brastoj bažnyčios uniją (1595 m.). Praktikoj lygybė prieš įstatymus nelengva buvo pravesti, nors seimai, reikalaujant disidentams, ir nutardavo, jog reikia pildyti įstatymai. XVIII amž. prasideda disidentų teisių siaurinimas: atimant jiems garbes, ypačiai gi iš senato. Teismai stengdavosi atmesti disidentų skundus, o palaikyti skundus, kurie eina prieš juos. Vėliau įstatymai palaikė tą praktiką: 1632 m. buvo uždrausta statyti naujos bažnyčios disidentams karaliaus miestuose. 1658 m. buvo išvaryti iš valstybės arijonai, jų turtai atimti (o buvo jie dideli), nes jų neskaitė nė disidentais. Atėmus disidentams lygybę prieš įstatymus praktikoj, jau buvo galima ir nesunku įvesti tatai ir įstatymuose. 1717 konstitucija susiaurino viešas pamaldas, 1733 m. konfederacija tai pakartojo, o 1746 m. seimui tatai patvirtinus, nebeleista buvo disidentams tarnauti seimo pasiuntiniais, atstovais prie tribunalo ir valdininkais. Tatai palietė ne tik nedidelį protestantų skaičių, bet ir dar pravoslavius (dizunitus).

Miestai ir miestelėnai. Miestų padėjimas ėjo blogyn ir menkyn. Tos gadynės pradžioj žydėjo dar javų prekyba, miestai del neblogo krašte ūkio stovio nejuto dar, kad bajorai galutinai pakasa jiems pagrindą. Pasunkinta prekyba, muitų politika, kuri paliuosavo bajorus nuo muitų, ardė liuosą prekybos augimą. Sumenkėjo

prekyba su pietumis, ypačiai pervežamoji arba tranzito, nes Juodąsias mares užėmė turkai; visa tad prekyba iš Lietuvos ėjo per Baltijos jūres. Išveždavo javus, galvijus, bet į tai nekibo senieji pirkliai; tuo užsiėmė bajorai, ir čia jiems padėjo muitų politika.

Miesto verteivos, užuot ieškoję naujų ūkio šakų, pradeda siaurinti savo pramonę ir prekybą. Pramonė senoviškai buvo amatininkų rankose. Prasidėjo plaukti dirbiniai iš užsienio pigesni ir nustelbė lietuvių amatą.

Amatų sąjungos pradeda atkaklią kovą su tais, kurie buvo silpnesni: neįsileidžia svetimų žmonių, nepriima žydų, su jais kariauja, prieš bajorus gi neišgali kovoti. Bandė kai kurie seimai palengvinti miestų padėjimą, leisdami turėti miesto sandėlius, gerinti kreditą, bet tai miestų jau negelbėjo. Atsiliepė tatai ne tik dideliuose miestuose, bet ir miesteliuose. Mugės ir čia nupuola. Sodžius pradeda vėl savo reikalus tenkintis, nebeieško miestelyje amato dirbinių; sodžiaus amatininkai pradeda varžytis su miesto amatininkais, kurie brangiau skaitė už darbą, nes patiems brangiau atseidavo. Atsiranda didesnis degtinės bravarų skaičius, kurie išpradžių buvo miestuose, o dabar persikėlė į sodžius. Ponas, naudodamasis savo privilėgijomis, ima tarpininkauti perkant bei parduodant viso sodžiaus prekes. Atsiranda smuklininkas žydas, kuris ir prekyboje tarpininkauja. Bajorai ir mieste stengiasi sugriauti amatų draugijas (cėchus), prileisdami nemokėlius (šunmeistrius) užsiimti amatais ir palaikydami tuo tarpu žydus. Miestelis lyg virsta nebereikalingu. Išganymą mato miestelėnai tame, kad reikalauja išvaryti žydus bajorų palaikomus, padidinti prekymečių ir mugių skaičių ir t.t. Formas ėmė už turinį, bet jos, žinoma, negalėjo šio užvaduoti. Savo keliu ėmė vargti ir sodžius. O dar reikia priiminti, jog amžini karai, bajorų pradėti su Ukraina, Maskva ir Švedija, išnaikino kraštą.

Būdami silpni viduje, miestai negalėjo apsiginti nuo priešininkų iš šalies, kurie labiau ir labiau juos varžė. Miestai, atsiradusieji ant pono žemės, ne tik negali praplatinti savo teisių ir įgyti laisvės, bet nustojo ką turėję iki tol. Ponai elgiasi tenai, kaip pas save sodžiuose. Paskiria valdininkus, išleidžia įsakymus, sprendžia bylas. Privatinių miestelių autonomija ir savival-

dybė beveik visai nyksta, pasilieka tik forma be turinio. Tatai pat ilgainiui įvyko ir karaliaus miesteliuose. Jo seniūnai privalė kontroliuoti miestų išlaidas ir valdymą. Seniūnai gi, nesirūpindami miestų ir valstybės reikalais, perdaug žiūrėjo savo naudos. Įvedamos vaivadų nustatytos kainos; tik XVI amž. baigiantis ir XVII amž. prasidėjus seimai nustato bendras kainas. 1593 ir 1611 m. buvo išleista taksa vynui, 1620 m. taksa visoms užsienio prekėms, o 1621, 1623, 1627, 1633 ir 1667 m. buvo išrinktos komisijos nustatyti kainoms prekių, įvežamų iš užsienio. Ne visos komisijos mokėjo atlikti gerai savo darbą. 1643 m. komisija, užuot nustačiusi kainas, įvedė taisyklę, kad čiabuvis pirklys gali gauti pelno tik 7%, svetimtautis—5%, o žydas—3%. Bet praktikoj nelabai į tai žiūrėta. Jeigu šitų komisijų darbo reikšmė nedidelė, tai vaivadų kainynai kas kartas labiau platinos ir įsigalėdavo; o bajorai, nežinodami prekybos sąlygų, rūpindamiesi tik savo reikalais, ir nenorėdami pakelti prekybos, neduodami miestelėnams atsistoti ant kojų ir tarpti, ne tiktai trukdė, ardė bei stelbė pramonę ir prekybą. Tatai galutinai pakirto Lietuvos miestus; tiktai Vilnius tegalėjo išsilaikyti.

Miestų savivaldybė buvo nuolatos mažinama ir jos veikimo plotas siaurinamas. Karaliai duoda privilėgijas, kuriomis pavienius asmenis paliuosuoja ir išima iš miesto teismo ir jurisdikcijos. Paprastai buvo tai neva karaliaus tarnautojai. Be to, pradeda plaukti bajorai į miestus, ypačiai didžiuosius, tenai gyti namus, sprukti iš įvestos miesto tvarkos; bajorai ir kunigai kartais, norėdami pakenkti miestui, daro naujamiesčius ir priemiesčius, už senojo miesto sienų, gi karalius jiems duoda dargi privilėgijų. Tokios teritorijos, esančios mieste ar už miesto, bet išimtos iš miestų sąstato ir pavestos kieno nors globai, vadindavosi *jurisdikomis*. Jos ardydavo miestų organizaciją. Miestų įsakymai čionai nieko nerišo; jurisdikų savininkai, nenešdami jokių miesto sunkenybių, miesto nevaržomi, darydavo miestui didelių nuostolių, ar tai įsitaisę smuklių daugybę miesto nenaudai, ar tai palaikydami amatininkus, apsigyvenusius jurisdikoje, ypačiai visokius „šunmeisterius", kurie dirbo blogiau ir pigiau, o į miesto amatininkų skaičių nebuvo priimti. Tatai kėlė didelių varžytinių miestuose,

griaudavo miestų būtį, ir bajorams įsivyravus, miestai negalėjo kovoti del jurisdikų panaikinimo.

Lietuvoj visi miestai valdėsi Magdeburgo teisėmis; paskutinis, kuris gavo tas teises, buvo Vitebsko miestas 1597 m. Išnyko juose visi tarpiniai ir pereinamieji sluoksniai, pvz., raitieji miestelėnai; visi miestelėnai virto vienu visai atskiru luomu.

Miestus valdė jų tarybos; iš lauko jos jiems atstovaudavo, o viduje buvo savivaldybės ir autonomijos organai. Teismai buvo miesto suolų rankose. Amatininkai buvo senoviškai susidėję į amato bendroves, cechus.

Tarp miestų Lietuvoje, kurių, berods, nebuvo daug ir stiprių, išsižymėjo vienas Vilnius. Jisai 1667 m. išgavo savo miestelėnams teisę pirkti ir įgyti žemės, siuntinėti pasiuntinius į karaliaus rinkimus ir vainikavimą. Šiaip visur viską laikė savo rankose ponai, o karaliaus miestuose—karaliaus seniūnai.

Lietuvoj iškilo tik vienas bajorų luomas, kiti gi buvo stelbiami ir nepajėgė pakilti. Atsiranda bajoruose įsitikinimo, jog miestelėnų luomas yra žemesnis ir menkesnis už kitus, jog bajorui nepridera varyti jų amatas, nei pirkliauti, nei amatninkauti. O vėliau net konstitucijos buvo nustačiusios, nuo 1633 ir 1677 m., kad tas bajoras, kuris užsiims miestelėnų darbais ir bus koks miesto urėdas, nustoja bajoriškumo. Tokios pat rūšies buvo įstatymai, išleisti prieš miestelėnų prabangą, vadinami „leges sumptuariae", kurie uždrausdavo miestelėnams nešioti brangius rūbus, kailinius, papuošalus ir t.t. (1633, 1620, 1655, 1659, 1683, 1764 m.). Tai buvo paniekinimo pareiškimas tam luomui, kuriam neleido dailiau už bajorus rėdytis, nes jį laikė žemesniu už bajorus.

Nėra ko stebėtis, kad stipresnieji žmonės tarp miestelėnų, turtingesnieji, visokiais būdais, nesibaidydami papirkimo ir raštų padirbimo, stengėsi įlįsti į bajorų tarpą, išdildyti savo žemą kilmę. Jie, išeidami iš miestelėnų ir tirpdami bajorų tarpe, tik silpnino miestą ir miestelėnus. Karaliai ir didikai kartais čia padėdavo. O iš šalies nepribūdavo naujų miestelėnų: iš bajorų įeidavo jei bent menkiausi ir silpniausi gaivalai; iš sodiečių gi, del bajorų trukdymo, nedaug tegalėjo ateiti.

Del to tai miestai pradeda nykti. Užėjus baisiems

karams ir marams, XVII amž. jie iširo visai; paskiau nebegalėjo grįžti net į senąjį stovį.

Valstiečiai. Jų padėjimas ėjo blogyn. Nustojimas Juodųjų jūrių ir ieškojimas uostų Baltijos jūrėse padarė atmainų ūkyje. Bajorai pradėjo vežti javus Baltijos jūrėmis į užsienius, todel didino armenis, skynė miškus, ėmė daugiau reikalauti iš savo valstiečių, didino jų prievoles. Bajorai visa, ko galėjo turėti valstiečiai, stengėsi per smukles ir kitokiais išmoniais atimti iš jų. Bajorai stengėsi, kad visi tie dėsniai, kurie sunkino valstiečių padėjimą, jų pačių naudai būtų aiškinami. Leisdami įstatymus seimuose, jie rūpinosi tik savais reikalais; teismuose sėdėjo tik vieni bajorai, todel ir teismuose valstiečių reikalai buvo aiškinami ne jų naudai. Liko dar vienas išėjimas—bėgti į rytus, į kazokų žemę, arba ten, kur dar tuščia. Seimai nuolatos prieš tatai kovojo (1588, 1613 m.) ir išleido tam tikras konstitucijas.

Ponas sodžiuje buvo karalius, kaip jis save ir vadino. Jisai gali valstiečius teisti, žudyti, prieš nieką už tai neatsakydamas, ir nėra kur skųstis ant jo. Jisai gali valstiečius iš ūkio išvaryti, perkelti kitur, dirvonuose pasodinti. Kai kur didesniuose dvaruose buvo rašomi valstiečiams savi įstatymai.

Kunigų dvaruose valstiečiams, palyginti, buvo geriau. Baudžiavos buvo tos pačios; bet kunigai buvo geriau aprūpinti, ne iš vienų savo baudžiauninkų gyveno, todel ir mažiau tereikėjo jie spausti. Bet ir čia nuo XVII amž. nebegalima buvo skųsties ant to, kas sodžių valdo. Kunigiškiai buvo lygūs bajoriškiams.

Tik karališkių padėjimas buvo geresnis. Valstybės arba karaliaus dvaruose valstiečiai galėjo duoti skundą į *referendarų teismą*.

Prievolės ir lažai sunkėja: ponai patys jas nustato. Auga ir čyžės, bet ne taip. Jų didumas įvairus atskirose vietose. Tvirtesnis padėjimas buvo didikų dvaruose ir karališkių, kur buvo nustatytos prievolės inventoriuose, t. y. prievolių sąrašuose.

Lažai buvo nustatomi nuo valdomos žemės ploto, be to, reikėjo eiti talkų, gvoltų ir t.t. Buvo dienos moterims, pėsčiosios, važiuotosios ir t.t.

Ponas laiko malūną, dirbtuves; valstiečiai tegali malti javus pas jį užsimokėję. Jisai didina savo propinaciją (svaigalų dirbimą). Jis vienas tegali daryti alų, varyti degtinę, šinkauti sodžiuje; ir iš kur kitur valstiečiams negalima imti svaigalų. Jisai prispiria valstietį išimti paskirtą skaičių kibirų seimynai (dubai) ir užsimokėti, skyrium nuteikia svaigalų krikštynoms, jungtuvėms. Kartais ponas neleidžia valstiečiams nieko parduoti kur kitur, kaip tik jo dvare arba jo krautuvininkui; pirkti gali tik pas jį. Pono dvare viskas parduodama ir gaminama.

Didesniuose dvaruose valstiečių padėjimas, tikrasis ir teisinis, buvo geresnis. Žemę jie veldėjo, ūkį ėmė įpėdiniai, nors savininkas buvo ponas; tatai buvo ypačiai karaliaus ir kunigų dvaruose.

Tačiau visas padėjimas tiktai silpnino valstietį. Jisai nejautė pažadinimo dirbti; suvaržymas sumažino jo darbo našumą. Jų ūkis nėjo pirmyn, bet puolė. Lažai padidėjo, o javų (nuo XVII amž. pusės) išvežimas pradėjo pulti; berods, čionai prisidėjo ir bajorų nesugebėjimas ūkio vesti, nemokėjimas vaisingai vartoti svetimas darbas.

Unija su lenkais atnešė didesnį valstiečiams vargą. Bet čia ne unija buvo kalta. Lenkijoj valstiečių padėjimas buvo blogesnis, nes gyventojų buvo daugiau, o žemės mažiau; Lietuvoj per uniją įsivyravo bajorai, ėmė iš ten pavyzdį, ūkį gi vedė taip, kaip ir anie. Nereikia manyti, kad Lietuvoj buvo blogiau kaip kitur: vakarų Europoj buvo tas pats, tik ten kai kur greičiau buvo baudžiavos panaikintos, čionai gi jos perilgai užsitęsė del neriboto bajorų viešpatavimo.

Teisės žvilgsniu stovis Lietuvoje buvo vienodesnis. Vergija jau išnyko visai. III Lietuvos Statutas (1588 m.) pažįsta tik vieną vergijos rūšį per vieną priežastį: tai buvo karo belaisviai; jų vaikai betgi buvo laikomi tėvonimis. Jau III Statute nebėra žodžio „vergas“, jo vieton padėtas dvariškis, šeimynikštis.

Nors žmogus buvo pririštas prie žemės, negalėjo jos apleisti be pono žinios, negalėjo vesti be pono sutikimo, tačiau buvo skaitomas asmenim teisės žvilgsniu: galėjo įgyti mantą, tik neleista turėti nekilnojamojo turto. Žinomas dalykas, praktika buvo įvairi.

Valstiečiai dirbdavo 6 dienas ponui, o jų laukus dirbo arba moterys, arba samdininkai bežemiai. Parduodavo ponai valstiečius, kaip kokį kilnojamąjį turtą. Net buvo buvusi „ius primae noctis“ (pirmosios nakties teisė), bet nuo jos vėliau atsipirkdavo. Kai kurie taria, jog tasai mokesnis ir vadinęsis „kiaunim“. Žemaičiuose buvo kiek geriau. Ten žmonės nebuvo pririšti prie žemės.

Savojo valstiečio užmušimas nebuvo baustinas, o už svetimą reikėjo mokėti ponui nuostolis; tik trečiame statute užmušęs valstietį atsako savo galva.

XVII amž. apsiėjimas su valstiečiais buvo blogesnis. Buvo padidintos bausmės už pabėgimą (1661, 1678 m. konstitucijos).

Užėjus karams su švedais, karalius, matydamas, jog valstiečių taip negalima palikti, žadėjo 1655 m. palengvinti jų būtį ir todel dalis ėjo į karą su švedais. Karui praėjus, prižadų neišpildė, o nutarė 1658 m. išvaryti arijonus ir žydus; bet šie atsipirko.

XVIII amž. valstiečių padėjimas neatsimainė ir ėjo blogyn. Teismams esant bajorų rankose, negalėjo būti bausmės už nusižengimus, valstiečiams padarytus. Pav., priešlaukio komisaras už 50 mergaičių išžaginimą visai nebuvo nubaustas.

Būdavo net valstiečių sukilimų; juos malšindavo arba bajorai, arba samdininkai-algauninkai, ar net patys valstiečiai tam išmokyti. Už pabėgimą, už pasipriešinimą bajorams bausmės ėjo didyn.

Lietuvoj pirmiau negu Lenkijoj buvo skiriamos bausmės už valstiečio užmušimą: Lietuvoj tatai padaryta 1726 m., Lenkijoj gi 1768 m. Bet tai paliko tik ant popierio: jeigu bajoras pristatydavo 6 liudininkus, kad užmuštasis buvo kaltas, tai bausmę atleisdavo. Atsitikimo, kad būtų ką nubaudę, nebuvo.

Žydai. Žydų tvarkymos pamatas buvo bendruomenė, parapija arba *kahalas*. Jo reikalus vedė tam tikra valdyba, kurios nariai vadinosi *parnassim* arba *rašim* (senior, senieji). Buvo tai lyg magistratas. Kas mėnesis pirmininkauja kiti senoliai. Be senųjų buvo ir kitos kolegijos: nemunim—bendruomenei prižiūrėti, šamain—mokesniams rinkti, gabaim—labdarybės reikalams ir t.t.;

šiuos visus renka skyrėjai, išrinkti pasiturinčiųjų žydų. Pasibaigus rinkimams, paduodavo juos patvirtinti vaivadui. Tikybiniams reikalams atlikti buvo skiriamas rabinas, kahalo renkamas ir jo priklausąs. Žydai gyvendavo mieste, tačiau galėjo gyventi ir kitur. Bet jie visi buvo įrašyti kahalan. Atsiradus kokioj vietoj didesniam naujasėdžių būriui, galėjo įtaisyti kahalo filiją arba priekahalį, žinoma, kahalui leidus; bet jis nebuvo savarankis, turėjo autonomiją tik kai kuriuose dalykuose. Tik didžiai sustiprėjus, naujasėdėja galėjo virsti kahalu.

Žydai, atvykdami Lietuvon atsinešė iš Eropos vakarų savo organizaciją, kuri panėši į vidurinių amžių miestų įtaisymus. Kahale viešpatavo tiktai pasiturintieji; jie naudojasi kahalu savo reikalams. Be to, turtingiesiems padėdavo vaivadai arba seniūnai. Organizacija buvo stipri ir stamantri. Bandymai eiti prieš kahalo vadus neveikdavo nieko: šie mokėjo apsiginti.

Nuo pat žydų atsiradimo pradžios, jie buvo laikomi viena atskira tauta, nors pripažintos buvo 3 bendrovės—Trakų, Gardino ir Brastos (Trakų bendrovė ilgainiui pateko į *karaitų* ar karaimų rankas). Paskui jų skaičius išaugo. Tų bendrovių atstovai susirinkdavo ir visų žydų vardu stodavo prieš valdžią. Iš to atsirado reikalo daryti žydų suvažiavimai bendriems reikalams apsvarstyti. Tie suvažiavimai virto ilgainiui, valdžiai leidžiant, seimais arba *vaadais*. Pirmame 1623 m. seime dalyvavo tik trys „kraštai"—Brastos, Gardino ir Pinsko, kurių kiekvienas apimdavo keletą kahalų. 1652 m. prisidėjo Vilnius, kaipo ketvirtas kraštas, o penktasis Slucko kraštas prisidėjo 1691 m. Buvo tai stipriausios žydų organizacijos, kurios gaudavo balsą vaaduose (seimuose). Paprastai rinkdavosi vaadai kas treji metai, bet kartais ir dažniau. Dauguma vaadų rinkosi Gudijos miestuose. Vaadai išgelbėjo žydus nuo pavergimo, pastiprino jų organizaciją, iškėlė ir sustiprino kahalo valdžią ant jo narių, jeigu beturčiai imdavo priešintis arba bėgti, kviesdamiesi talkon valdžią. Lietuvos žydai turėjo reikalų su tokiu pat lenkų žydų vaadu ir stengdavosi suvažiavimuose su jų atstovais nesusipratimus išaiškinti; betgi šiaip nuolatos su jais bloguoju gyvendavo. Kilus sumanymams daryti reformas, valstybės seimas 1764 m. nutarė panaikinti žydų vaadą.

Vaadas buvo aukščiausia žydų savivaldybės instancija Lietuvoje, ne tik tikybos reikalams, bet ir apskritai visam jų gyvenimui, kaip prekybai, amatams, švietimui, teisei, santykiams su įvairiais luomais, valdžia ir t. t. Užsiliko tų seimų nutarimai bei protokolai (*pinkos vadinami*); per pusantro šimto metų savo buvimo jie padarė 1000 su viršum nutarimų.

Privilėgiruotas išpradžių žydų padėjimas ypačiai ištaigingas išeidavo neofitams, t. y. priėmusiems krikštą. Kai kurie jų rado paspirties dargi pačiame III Statute, kur krikštytų žydų vyrgalvė lygi yra bajorų vyrgalvei; del to XVIII amž. jie pradėjo skaityti save bajorais. Prieš tai ėmė protestuoti bajorai, kurie matė juose savo konkurentus: su pinigais žydai galėdavo prasimušti prie aukštesnių vietų ir atstumti tikruosius bajorus. 1764 m. konstitucija galutinai išrišo abejojimus, nebeleido toliau to daryti ir nutarė, kad tik seimas tegali subajorinti žydus. Geroką tokių šeimynų skaičių seimai ištikrųjų subajorino ir leido karaliui be seimo 10 žydų bajorais įrašyti; bet kadangi jų buvo nemaža, o naujakrikštai turėjo šalininkų seime, tai 1768 m. seimas pripažino bajorais visus tuos, kurie apsikrikštijo prieš 1764 m.

Po kazokų, Maskvos ir švedų karų prasideda Lietuvos ūkio nupuolimas; tatai atsiliepė ir žyduose. Kas kartas daugiau jų atvyksta ypač iš pietų, tuo tarpu vietos ir uždarbio būdavo mažiau. Kas kartas labiau traukia į vakarus, ir todel daugiau jų atsiranda Žemaičiuose. Žydai stengėsi praplatinti savo užsiėmimą, bet tam priešinosi miestai, matydami juose sau konkurentus, ir neprileido jų prie amatų. Žydai, nebeišsitekdami prekyboje, panaikinę čiabuvių prekybą, kibo prie amatų. Bajorai juos palaikė, miestai, berods, nenorėjo leisti, bet buvo nuveikti ir kaltino žydus del amatų suskurdimo. Žydai, norėdami įsispraustí mieste, turėjo brangiai užmokėti ponams; kartais buvo keliamos miestelėnų skerdynės. Ponai juos palaiko kovoje su miestelėnais krikščionimis. Atsiranda žydų amato bendrovės, sudarytos krikščionių pavyzdžiu. Bet ir mieste pasidaro žydams ankšta, nes perdaug jų atsirado, o miestai skurdo. XVII amž. jie eina į sodžius, sėdi smuklėse, pirkliauja ir šinkauja bajorų dvaruose ir smuklėse. Nuo

to laiko atsiranda žydo-smuklininko typas. Bet ir tatai neišgelbėjo žydų. Jų padėjimas XVIII amž. yra labai apverktinas, kahalai skolose paskendę; tik jų vadai gerai laikėsi.

4. Valstybės įtaisymai.

Valstybės sudėtis. Lėnai. Naujoji valstybė susideda iš dviejų lygių dalių: Lenkijos ir Lietuvos. Bet buvo dar kelios sritys, kurios nesudarydavo sudedamosios dalies; buvo tai *lėnai*. Lenkijai priklausė Prūsai, Lietuva gi turėjo Kuršą ir Vydžemę.

Vydžemė, negalėdama apsiginti nuo Maskvos, 1566 m. Gardino seime pripažino Lietuvos viršenybę ir skaitė save jos vasalu; už tatai Lietuva ją apgynė. Liublino seime buvo pakeltas klausimas del jos likimo. Lietuviai manė, jog Vydžemė privalo jiems priklausyti, lenkai gi, naudodamiesi blogu Lietuvos padėjimu, nenorėjo čia sutikti ir reikalavo, kad pusiau priklausytų. Rugpiūčio 3 d. 1569 metais buvo sutarta, jog Vydžemė, Kuršas ir Žemgaliai pusiau priklausys lietuviams, pusiau lenkams.

Jau 1582 m. buvo įvestas tas pats valdymo padalijimas, kuris buvo Lenkijoj ir Lietuvoj; galūtinai tat buvo padaryta 1598 m., būtent įsteigtos vaivadijos, žemiečių įstaigos, seimeliai ir t.t. Savarankiškas iždas buvo panaikintas; vienais metais pajamos ėjo į lenkų iždą, kitais į lietuvių. Taip pat vyriausi urėdai buvo imami paeiliui tai lietuvių, tai lenkų. XVII amž. pradžioj Livonijos didesnė dalis reikėjo atiduoti švedams, nors formalinai tat padaryta vos 1660 m. Alyvos traktatu. Likusioji dalis buvo galutinai sutvarkyta 1577 m. ir padaryta iš jos Inflantų vaivadija. Įsteigti buvo toki pat teismai, kaip Lenkijoje ir Lietuvoje, ir įvestas Lietuvių Statutas. Senoviškai viršenybė pasiliko abiejų valstybių rankose.

Prijungus Livoniją, buvo išskirta Kuršo ir Žemgalių kunigaikštija, kuri buvo padaryta lenu ir atiduota 1561 m. Kettleriui su jo paderme. Nuo 1569 m. jisai yra bendras Lenkijos ir Lietuvos vasalas.

Neveizint į 1589 m. konstituciją, išmirus Kettler'io padermei lėnas nebuvo panaikintas; kai mirė Kettler'io ainiai, Kuršas buvo atiduotas 1739 m. kaipo lėnas Bironui.

Karaliaus valdžia. Rinkimai. Tarpkaralis. Mirus paskutiniam Jogailų giminaičiui, kilo klausimas, kas bus naujas valdovas. Lenkai, pripratę laikyti karaliaus valdžią per paveldimą, stengėsi ir po to kokiu nors būdu palikti ją Jogailų padermėje. Po Zigmanto Augusto buvo likusi duktė Ona. Todel lenkai ir lietuviai, rinkdami 1573 m. naują karalių, norėjo, kad jisai būtų jos užkuris.

Kaip karalius bus renkamas, Jogailai nenustatė. Rinkimo būdas išsidirbo praktikos keliu.

Tarpas tarp vieno karaliaus mirimo ir naujo išrinkimo vadinosi *tarpkaralis* (interregnum). Valstybei atstovavo tuomet bažnyčios atstovas —*primas*, nors buvo nepavykęs bandymas atiduoti ta vieta Lenkijos maršalkai. Tuomet primas, kaipo karaliaus pavaduotojas, vadinosi *tarpinis karalius* (interrex). Užėjus pirmajam tarpkaraliui, vaivadijos turėjo rūpintis tvarka ir ramumu ir sudarė *konfederacijas*, vadinamas *kaptūromis*. Mirus karaliui, primas siunčiamuose visiems laiškuose-universaluose, paskirdavo terminą seimeliams, kad sudarytų kaptūras.

Karaliui išrinkti susirinkdavo bajorai į seimą; bet tai nebuvo paprastas seimas ir, Lietuvai reikalaujant, jisai vadinosi *konvokacija* (sušaukimas).

Konvokacija rinkdavosi Varšuvoj; jos tikslas buvo rūpintis valstybės reikalais tarpkaralio laiku ir prirengti rinkimai. Šitoki seimo nutarimai vadinosi *konfederacijomis*, nes juos prisižadėdavo palaikyti ir ginti visi, kurie dalyvauja konvokacijoj. Del to tai konfederacija palieka turinti galios, jeigu konvokacija ir iširtų. Konvokacija paskirdavo naujus seimelius, *renkamąjį* arba *elekcinį* seimą. Atstovus rinkdavo tokiu pat būdu, kaip ir į paprastuosius seimus; bet kartais atstovus rinkdavo ne seimeliuose, bet vietoje susirinkusieji įvairių vaivadijų bajorai. Žinoma, galėjo atvykti ir artimosios vaivadijos ar kai kurie magnatų išprašytieji bajorai. Renkamasis seimas skirdavosi nuo paprastųjų tuo,

kad užsiimdavo tik karaliaus rinkimo reikalais: išklausydavo svetimų valstybių pasiuntinius, nutardavo ėksorbitancijas, t. y. dėsnius, kaip atitaisyti karaliaus nusižengimai teisei, surašydavo *pacta conventa*, t. y. sąlygų sutartis, kurias statys naujam karaliui ir t. t. Viskas panėši į abazą. Posėdžiai esti lauke; senatas sėdi „būdoje", netoli atstovų „būdos", „rate", apsiaustame apkasais. Kiek tęsis šitasai seimas, paprastai paskirdavo konvokacija. Seimas renkasi ties Varšuva, paprastai apie Valios sodžių.

Pati elekcija—yra atskiras aktas. Pirmą sykį renkant, dalyvavo visi susirinkusieji bajorai; jie visi ir balsuodavo.

Į seimą rinkosi visi bajorai, nors kai kurios vaivadijos dalyvavo per savo išrinktuosius seimeliuose pasiuntinius. Paprastai atvykti galėdavo lenkų bajorai, lietuvių gi bajorai siuntė savo atstovus. Susirinkusieji bajorai sustodavo „ratu" ir raiti, paprastai ginkluoti. Seimo paskirtą dieną senatoriai ir rinkėjai-atstovai išsisklaido po savo vaivadijas, ir „būdoj" pasilieka tik primas. Bajorai balsuoja. Rinkimai turi būti vienu balsu padaryti. Jeigu kiekviena partija nenori nusileisti, tai visi rinkėjai skyla ir partijomis nustato „elektą" (išrinktinį); o jeigu elektų likdavo keli ir geruoju neatsisakydavo, tai sprensdavo karas. Primas, pasibaigus rinkimams, skelbė išdavinius ir suteikdavo elekcijos diplomą. Pirmą karalių renkant, skelbė rinkimų išdavinius didieji Karūnos ir Lietuvos maršalkos. Renkamasis seimas baigia savo darbus, nustatydamas vainikavimo dieną.

Be bajorų dalyvavo miestai, daugiausia kaipo statistai: iš Lietuvos miestų dalyvavo Vilnius nuo 1632 m. Rinkimai kartais tęsdavosi savaitėmis.

Vainikavimas pabaigdavo tarpkaralį. Vainikuodavo Krokuvoje tam tikromis bažnyčios apeigomis. Vainikuotas karalius išduodavo teisių patvirtinimą (confirmatio generalis), paliudydavo, jog priesaiką yra atlikęs (litterae iuramenti praestiti) ir praneša apie įvykusį vainikavimą (denuntiatio regis coronati).

Sosto apėmimo ir karaliaus valdžios pagrindas yra sutartis. Tie, kurie renka karalių, gali tam karaliui statyti sąlygas, gali siaurinti jo valdžią. Tatai pirmą sykį

buvo padaryta, renkant pirmąjį karalių, su Enriku Valois 1573 m., ir del to tos sutartys vadinosi Enriko artikulais (pacta conventa). Artikuluose pripažįsta karalius pamatinius valstybės įtaisymus, o sutartyje apsiima pildyti jam pastatytąsias sąlygas. Tatai pat pasikartojo ir prie Stepono Batorio. Taip darydavo kiekvienas karalių renkamasis seimas, bet paprastai jie atkartodavo tik senus reikalavimus, maža ką tepridėdami ir mainydami.

Kadangi dermė buvo karaliaus valdžios pamatas, būtent dermė tarp tautos ir elekto (išrinktojo), tai kilo klausimas, kaip turi elgtis bajorai su karalium, jeigu jisai neišpildys apsiimtų sąlygų, laužys valstybės teises. Pirmą sykį tatai išrišo Enriko artikulai, kur buvo pasakyta, jog bajorai tokiais atsitikimais gali karaliaus neklausyti. Buvo taip visoj Europoj, bet ten tatai jau nyko, čia gi pradėjo rastis. Tik vėliau tatai buvo smulkiau nustatyta; 1578 m. konstitucijoj nagrinėjama, kuriais darbais gali karalius sulaužyti teises, o 1607 ir 1609 m. konstitucijose tariama, kaip tas neklausymas karaliaus apreiškiamas (tris sykius primena senatas, visas seimas, 1607 m. konstitucijoj, per senatorių). Toji teisė skelbti neklausymą vadinosi paprastai artikulu „de non praestanda oboedientia“.

Karaliaus valdžia. Karalius atstovauja tautai viduje ir svetur. Bet neveizint į tikybinį jo išaukštinimą, jo valdžia buvo visai nedidelė. Juo toliau, tuo labiau ji mažėjo, pagaliau virto tik vienu papuošalu.

Jau nuo Jogailų laikų visus valstybės reikalus vedė ponų taryba; paties karaliaus įtaka buvo nedidelė; pradėjus gi karalius rinkti, ji dar labiau sumažėjo.

Karalius atidarydavo ir uždarydavo seimą; jisai galėjo spręsti tik ten, kur karalius esti. Sykį, 1652 m., luomai nuvyko prie paties karaliaus į rūmus, kur jis susirgęs gulėjo, ir karalius liepė kancleriui perskaityti nutarimus.

Nuo 1572 m. karalius, kaipo įstatymų leidimo dalyvis, tik patvirtindavo konstitucijas, kurios buvo skelbiamos jo vardu. Jisai galėjo pasakyti savo „veto“, nes nebuvo uždrausta tat daryti, bet niekumet tuo nesinau-

dojo. Netinkamų, jo nuomone, įstatymų jisai stengėsi kitokiu būdu nepraleisti.

Teismuose jisai teisė kai kuriose bylose. Be reikšmės buvo jo teisė globoti nepilnapročiai.

Valdyme jisai nieko nereiškė: visos teisės atiteko iki gyvos galvos renkamiems valdininkams.

Visuotinam šaukimui jisai nebuvo vadas; apskritai, be seimo jisai nieko negalėjo daryti. Algauninkai gi buvo etmonų vadyboje, o nuo 1573 m. karalius be seimo nutarimo negalėjo pradėti karo.

Prieš užsienį karalius buvo pilnas valstybės valdovas. Jisai galėjo svetimtaučius bajorinti, priimti svetimų valstybių pasiuntinius. Apskritai, karalius galėjo daryti, kas nebuvo uždrausta. Bet stiprus žmogus, kaip Batoris, galėjo valstybės darbuose eiti ir toliau, negu buvo leista.

Karaliaus išlaikymas. Iš pradžių nebuvo atskiriami valstybės turtai nuo didžiojo kunigaikščio turtų. 1590 m. karaliaus išlaikymui buvo paskirtos karališkos žemės ar ekonomijos. Lietuvoje tokių buvo: Gardino, Šiaulių, Brastos, Korbino, Alytaus, Mogiliavo; bet buvo jų ir Lenkijoj; karalius nemaža pelno turėjo iš kai kurių mokesnių.

Padvados, skirtos karaliaus miestams ir sodžiams, nuo 1637 m. buvo panaikintos, įvedus paštą.

Karaliaus valdžios galas. Ji baigėsi su jo mirtimi. Be to, atsisakius jam nuo sosto, kaip tat buvo padaręs Jonas Kazimieras. Bet kadangi del to kilo nemaža painiavos, tai nuo 1669 m. karaliai prisiekia nebeišsižadėti sosto; jo ryšį su valstybe lygino su moterybe. Pagaliau karalius galėjo būti atstatytas. Tatai buvo tik vieną sykį padaryta: pabėgus Enrikui Valois ir negrįžus per paskirtą terminą. Taip pat grasinimai, kad karaliaus neklausysią, pasiliko tušti žodžiai ir nė sykio nebuvo tatai išpildyta.

Teisė būti karalium. Principe kiekvienas bajoras galėjo užimti karaliaus sostą. Nuo 1669 m. paprastai buvo atstatomi nekatalikai; įeina tasai punktas į „pacta

conventa“, ir 1768 m. tas reikalavimas perėjo į konstituciją, kaipo pamatinis įstatymas.

Nuo 1696 m. Piastų padermė, kitados viešpatavusi Lenkijoj, kuri norėjo pakelti savo pretenziją į Lietuvos ir Lenkijos sostą, nustojo tos teisės, nes reikalinga buvo užleisti vietą Sobieskiui. Paskui vėl leista visoki Piastų ainiai 1764, 1768 ir 1715 m. konstitucijomis. Buvo manoma pagaliau, kad geriau būtų išrinkti svetimtautis, kuris stovėtų viršum didikų vaidų. Šiaip visos valstybės Europoje statė savo kandidatus į Lenkijos ir Lietuvos sostą.

Karaliaus šeima. Karaliaus pati ir vaikai buvo kitokiam padėjime, negu kitų šeimų nariai. Moterims nebuvo uždrausta užimti sosto, bet faktinai jos nebuvo renkamos ir skiriamos. Karalius nevisumet galėjo savo valia pasirinkti žmoną, kurią norėjo. Nuo Zigmanto Augusto laikų, karalius norėdamas vesti, turėjo klaustis luomų sutikimo. Vėliau dar aiškiau buvo nustatyta: jeigu karalius veda, jau sostą užėmęs, tai turi žmoną imti iš karališkos padermės.

Kad karalienė būtų katalikė, to nebuvo reikalaujama, bet nekatalikė buvo laikoma per nepilnateisę; šiaipjau ir ją vainikuodavo.

Nuo 1669 m. buvo uždrausta karalienei kištis į valstybės reikalus, nors faktinai galėjo turėti įtakos.

Karalienė turėjo savo kiemą (dvarą) ir gausiai buvo apmokama, neveizint į blogą iždo padėjimą. Gaudavo tam tikras žemes, kurias Lietuvoje privalė prižiūrėti lietuviai. Karalienė našlė, grįždama namo į užsienius, turėjo išsižadėti dvarų, juos pardavusi.

Karaliaus vaikai jokios vietos renkamoj monarchijoje neužimdavo; jų įtaka galėjo būti tik faktinė; apeigose ir iškilmėse jie užimdavo vietą arti karaliaus. Valstybė jokių pretenzijų nekėlė del vaikų auginimo, nes monarchija buvo renkama, ne paveldima. Teismuose jie neturėjo jokių išimčių.

Karalius su savo šeima stovėjo seimo vadyboje.

5. Senatas.

Senatas varžė karalių, bet jis pats teturėjo patariamąjį balsą. Senatas, kaipo toksai, negalėjo sugriauti

seimo nutarimo ir neturėjo „liberum veto". Senatorių nuomonė—tai ne krašto atstovų balsas, o tik karaliaus patarėjų.

Vieną sykį prie Sobieskio bandė senatas reikšti savo nuomonę, bet sekėjų nerado. Jisai nebuvo panašus į senąją Lietuvos ponų tarybą, kuri iki susidėjimo su lenkais buvo galinga. Jame dalyvavo tik aukštieji valdininkai; miesto atstovai, lietuvių kunigaikščiai; luomų gi atstovų neįsileisdavo.

Liublino unijos raštu senate buvo 139 žmonės. Padidėjus ar sumažėjus valstybės plotui jų skaičius atatinkamai mainėsi. Jau Kazimiero laikais buvo 150, 1677 —146; jų tarpe Lietuva duodavo 29 žmones.

Senate dvasiniai senatoriai buvo vyresni, negu pasauliniai; jie aukščiau sėdėjo ir davė savo balsus pirmiau. 1572 m., nors buvo du senatoriu kataliku, o kiti protestantai, visgi dvasinių senatorių privilėgija nebuvo panaikinta. Abiejų rūšių senatorių buvo keli laipsniai. Pirmiausiu buvo skaitomas Gniezno arkivyskupas. Jisai paprastai būdavo tarpiniu karalium. Jisai bažnyčios valdyme buvo laikomas lenkų primu. Vilniaus vyskupas, Jono Kazimiero laikais, bandė priimti Lietuvos primo titulą, bet jam tatai nepavyko.

Į pasaulinių senatorių skaičių, kurių buvo 2 eili, priderėjo vaivadai, dviejų rūšių kastelanai ir 1 Žemaičių seniūnas. Senate buvo ir ministeriai. Jie vieni imdavo algą, šiaip senatoriai niekas neimdavo.

Balsuojama buvo nustatyta eile.

Visus senatorius paskirdavo iki gyvos galvos.

Buvo bandyta įvesti atsakomieji ministeriai, kurie būtų renkami kas dveji metai, nuo seimo iki kito. Bet tatai pasiliko tik seimo pageidavimas.

Senatas tai seimo dalis; jisai taip pat balsavo, bet galybės jokios neturėjo, nes visa jėga tekdavo seimui.

Bet jis nustatydavo karaliaus valią. Šisai sušaukdavo senatą patarimo pasiklausti svarbesniuose dalykuose. Nesant jų tuojau vietoje, užklausdavo jų nuomonės raštu; nes visgi karaliaus rankose pasiliko visa pildomoji valdžia, žinoma, nesant seimo; seimą atstojančio organo nebuvo. Dažniausiai pasitarimai su senatu būdavo tuojau po seimo, ypačiai seimui iširus. Tos ta-

rybos nerišo karaliaus, bet jisai faktinai klausė senato nuomonės.

Toksai padėjimas buvo painus; del to tai 1573 m. buvo įkurtas nuolatinis organas (pradėjo dirbti 1576 m.); tuomet buvo reikalauta, renkant naują karalių, kad prie jo būtų artimiausia taryba iš 16 senatorių, — iš Lietuvos, Lenkijos ir kitų žemių. Tas pats buvo pakartota renkant Steponą Batorį; tuomet buvo pasakyta, jog į tą tarybą įeina visi senatoriai paeiliui; o kadangi lietuvių skaičius buvo mažesnis, tai lietuvių senatoriai grįždavo dažniau į tą tarybą. Tą artimiausią karaliaus tarybą vadindavo rezidentais. Jų darbas ir teisės tęsėsi dvejus metus nuo seimo iki seimo; jie mainėsi kas pusė metų; nuolatos būdavo prie karaliaus iš pradžių 4 paskiau 7 patarėjai. Sėdėdavo tarybој abiejų rūšių senatoriai, vyskupai, vaivadai ir kastelanai. Jų nuomonės (senatus consultus) nerišo karaliaus, nors klaustis privalė. 1607 m. seimas nutarė, jog jų nuomones, raštu paduotas, seimas perskaitytų; žinoma, jų įtaka padidėjo. O jau 1717 m. seimas nutarė, jog karalius privalo klausyti nuomonės rezidentų daugumos, jeigu tik tat nepriešinga įstatymams. Ištikrųjų tačiau karalius pats galėjo pravesti savo tarybој ką norėjo, tatai nelabai jį rišo; kas kita buvo seimas ir nepriklausomi urėdai, kurie galėjo karaliaus nepaisyti.

6. Seimas.

Pasiuntiniai. Seimą sudarydavo žemės pasiuntiniai. Jie nebuvo valstybės atstovai, o tik savo žemės pasiuntiniai. Jų skaičius nebuvo vienodas: pavietai, vaivadijos siųsdavo nevisumet paskirtą skaičių; XVII amž. jų skaičius buvo nustatytas ligi 172, o vėliau 182; iš jų Lietuva siųsdavo 48, Lenkija 128, Vydžemė (Inflantai) 6; be to dar, prūsai duodavo neribotą skaičių.

Seime dalyvavo tik bajorai, kurie savo reikalais ir tesirūpino. Ir jeigu kurie reikalai bajorams nerūpėjo, nerandame konstitucijose apie tai nė paminėta. Seimai užsiimdavo ir administracijos dalykais, jeigu jie lietė bajorus, kaip antai, nabilitacijos, indigenatai ir t.t.

Pasiuntiniu galėjo būti tiktai bajoras (bene natus) ir prie to dar dvarininkas arba ūkininkas (possesionatus); bajoro nieko neturinčio, nors ir geriausio kilimo, į seimą nesiųsdavo. Pasiuntiniai turėjo būti ne mažiau kaip 18 m. amžiaus, bet praktikoj būdavo ir jaunesni.

Pasiuntinys darė tik tai, ką pavesdavo jam seimelis; jisai nebuvo viso krašto atstovas; pasibaigus seimui jisai pranešdavo apie jo darbus seimeliui.

Pasiuntiniai gaudavo atlyginimą (dijetą), bent XVI ir XVII amž.; bet kadangi seimai tęsdavosi gana ilgai, ilgiau, negu 6 savaites, tai palengva atkrisdavo dijetos ir jau bent XVIII amž. jie negaudavo nieko, tevažinėdami savo lėšomis.

Seimo sesijų laikas įvairavo; buvo 1573 m. nustatyta 6 savaitės laiko. Praktikoje buvo mažiau ar daugiau: 1687 m. tęsėsi 5 mėn., 1717 m. tik 7 valandas.

Vieta seimams buvo paskirta Varšuva; bet kadangi lietuviai nenustodavo reikalavę, kad seimas būtų ir Lietuvoj, tai 1673 m. buvo nutarta, jog trečiasis paprastasis seimas bus Gardine. Pasiuntiniai, kol eina posėdžiai, yra nepaliečiami.

Debatams nebuvo nustatytos tvarkos; tik mažmožiai buvo tenumatyti. Jeigu nebūdavo sutarties pačiame seime, tai išsidalydavo į sudėtines dalis. Lietuvos pasiuntiniai ir senatoriai darydavo skyrium posėdžius ir svarstė savo reikalus.

Ir prieš seimą Lietuvos pasiuntiniai susirinkdavo pas save ir apsvarstydavo, kokios politikos jiems laikytis seime; rinkdavosi paprastai Gardine, Vilkaviškyje ir Slanime. Čionai jie nustatydavo Lietuvos reikalavimus. Tasai susirinkimas vadinosi visuotiniu lietuvių seimu (jenerat litewski). Bet iškovojus, kad trečiasis seimas posėdžiautų Lietuvoje ir jo pirmininkas tuomet būtų renkamas iš lietuvių tarpo, atkrito reikalas bedaryti atskiras lietuvių seimas. Paskutinis buvo 1685 m.

Prieš baigdamas darbus, seimas su senatu, 1633 m. nutarimu, susirenka prieš 5 dienas nutarimų sutvarkyti. Paprastai tatai trukdavo trumpiau, negu 5 dienas; senatas nesipriešino seimo nutarimams, nes karalius ir senatoriai turėjo užtektinai savo žmonių savo sumanymams pravesti pačiame seime.

Seimo nutarimus spausdindavo valstybės lėšomis ir išsiuntinėdavo į pilies teismus, žinoma, jeigu tą kraštą lietė. Jeigu nutarimas Lietuvą lietė, tai buvo jisai rašomas gudų kalba.

Slaptieji nutarimai nebuvo spausdinami konstitucijose; jie buvo laikomi rankraštyje archyvuose. Nuo 1673 m. kas trečias seimas rinkdavos Lietuvoj, pirmininkavo lietuvis, koks nors iš Lietuvos pasiuntinių.

Liberum veto. Pasiuntiniai, sėdį seime, buvo ne valstybės atstovai, o tik luomo ir tai tik tų bajorų, kurie jį pasiuntė. Jisai gaudavo iš anų instrukciją ir negalėjo prieš aną elgtis; o grįžęs iš seimo, pranešdavo ką jisai yra padaręs. Jisai negalėjo balsuoti kitaip, negu jam buvo pasakyta. Del to tai, norint kad seimas sėkmingai pabaigtų savo darbą, buvo reikalingas visų pritarimas ir sutikimas. Vienam pasiuntiniui nesutikus, visas seimas eina niekais: tai vadinosi *liberum veto*. Tatai atsirado ne 1652 m. ir ne iš lietuvio Sicinskio; jau prieš Liublino uniją, t. y. prieš susidėjimą su lenkais, šie turėjo liberum veto. Bent 1536 m. seimo mažuma išardė visą seimą. 1652 m. tik vienas pasiuntinys Sicinskis išardė seimą. Po to dar buvo 17 sykių tokių atsitikimų, kad vienas pasiuntinys suardydavo seimą, o šiaip nuo 1652 m. iki 1764 m. iš 55 seimų tik 7 pasibaigė ramiai, 48 gi buvo išardyti.

Jeigu ir pirmiau tokių atsitikimų nutikdavo, tai dabar liberum veto buvo pripažintas teisėtu daiktu. Seimuose pasiuntiniai piktinosi tokių ardytojų elgimusi, bet bijojosi ir nenorėjo panaikinti liberum veto, nes jame matė savo laisvės garantiją. Kam nors pasiuntinių pareikalavus, sustabdydavo seimo darbus (sistere activitatem) iki prašalindavo kliūtis. Posėdžiai ėjo toliau, bet buvo tai privatiniai pasikalbėjimai. Toliau nedrįso eiti prieš liberum veto ir drąsiausi reformatoriai.

Seimo kompetencija. Seimas galėjo leisti visokius įstatymus; jo kompetencija nebuvo aprėžta. Kai kurie nutarimai lietė vieną Karūną, kiti vieną Lietuvą, o treti abi dali. Visuose klausimuose tardavo visas seimas; lenkai lietuvių reikaluose ir atbulai. Bet tai buvo teisės pažiūra. Praktikoje buvo kitaip. Konstitucijas, kurios

lietė Lietuvą, retai išskirdavo iki XVII amž., bet nuo 1661 m. nuolatos tatai buvo daroma, ir jos buvo skyrium skelbiamos. Kai kurios konstitucijos rišo abi valstybės dali be jokio pažymėjimo, arba su pažymėjimu, jog „liečia“ Did. Lietuvos Kunigaikštiją.

7. Seimeliai.

1565—6 m., kaip jau minėjome, buvo padaryta pavietų reforma, būtent įvesti pavietų seimeliai lenkų pavyzdžiu; tačiau esant čia kitokioms sąlygoms, kitaip jie ir atrodė. Juo toliau, juo labiau seimelių galybė augo. Visuotiniai seimai dažnai ardomi; visus reikalus gauna atlikti tik seimeliai. Esant seimams, seimeliai duodavo įsakymus savo pasiuntiniams, ką jie turi daryti seime, ko reikalauti ir kaip balsuoti, o iš savo darbų duoti apyskaitą seimeliui. Jų galia tiek išaugo, jog XVII ir XVIII amž. kalbama nebe apie seimo viešpatavimą, bet apie seimelių valdymą.

Lietuvoj senoviškai valdė ponai-didikai; seimeliuose viską darydavo jie, nors tai buvo visų bajorų darbas.

Seimeliai buvo keleriopi, atsižvelgiant į jų tikslą ir darbą. Svarbiausi buvo *priešseiminiai*. Karalius, apskelbdamas seimą, paskirdavo ir seimelius; paprastiesiems duodavo susirinkti 6 savaites prieš seimą, nepaprastiesiems—3 savaites. Jie, išklausę karaliaus pranešimo, išrinkdavo pasiuntinius į seimą ir duodavo instrukciją arba įsakymą, kaip turi elgtis seime. Seimeliai įrašydavo nutarimus į tam tikras pilies teismo knygas. Jau čia paprastai buvo vartojama lenkų kalba, teisingiau lenkų-gudų-latynų kalba.

Išrinktieji pasiuntiniai nevažiuodavo tiesiai į Varšuvą; Lietuvos pasiuntiniai dar susirinkdavo Vilkaviškyje, o vėliau Slanime; čia sudarydavo bendrą Lietuvos atstovybę ir tarėsi, kaip jie elgsis bendrame su lenkais seime. Tik perkėlus dalį seimų (kas trečią) į Lietuvą, atkrito reikalas daryti jie skyrium, be to, ir pačių seimų vertybė nupuolė: visas gyvenimas ėjo seimeliuose.

Seimeliai po seimo. Pasiuntiniai, pabaigę savo darbą seime, turėjo atsivežti konstitucijas ir pranešti bajorams apie seimo ir savo darbus. Nesykį reikėdavo mokesniai paskirstyti ir jų paėmimui išrinkti žmonės. Seimeliai savaime atsirado Lietuvoje jau susidėjus lietuviams su lenkais; 1588 m. Statutas nustatė, kaip jie turi būti daromi. Lenkuose gi seimeliai atsirado tik nuo 1591 m., kur jie vadinosi *pranešamaisiais* arba *reliacijų* seimeliais.

Renkamieji seimieliai. Bajorai rinkdavosi skirti valdininkų. Sušaukdavo seimelį vaivadas. Rinkimo būdą nustatė II Statutas. Rinkdavosi gana retai, nes valdininkai buvo renkami ne kokiam laikui, bet amžinai, iki gyvos galvos. Rinkdavosi reikalui atsiradus.

Grabnyčių arba tribunaliniai seimeliai. 1581 m. buvo įsteigtas Did. Lietuvos Kunigaikštijos tribunalas; žemaičiai prisidėjo prie jo tik 1588 m. Į tą vyriausiąjį teismą bajorai rinkdavo iš pavieto po 2 savo deputatu. Renkami jie buvo kas metai, vasario 2 d.; todel kartais del to buvo vadinami grabnyčių seimeliais. Atvykus į tą seimelį, niekam negalima vaikščioti ginkluotam. Bajorai šitame seimelyje kartais nagrinėdavo ir kitus reikalus.

Kaptūriniai seimeliai. Atsirado jie pirmuoju tarpkaraliu; buvo tai kariniai bajorų seimeliai. Jų tikslas— žiūrėti tvarkos visame paviete. Lietuvoje juos sušaukdavo arba Lietuvos etmonas, vyriausias karo pajėgų vadas, arba patys Lietuvos suvažiavimai, kurie pavesdavo tatai išpildyti pavieto karo valdžiai — karužoms, maršalkoms ir kastelanams. Ten pat rinkdavos ir *kaptūriniai teismai*, nes paprastieji neveikdavo. Susirinkdavo bajorų daugiau, negu paprastai, nes kraštui būdavę didesnio pavojaus.

Be šitų pamatinių seimelių, buvo ir kitokių; bajorai rinkdavos patys niekieno nekviečiami; buvo net ir tokių, kur buvo norima eiti prieš lenkus savo nepriklausomybės atgavimui.

Visi seimeliai turi daug bendra savo organizacijoje. Dalyvauja juose visi bajorai—ponai-didikai ir smulkieji bajorai, kurie gyveno paviete ir turėjo žemės, taip

pat visi to pavieto valdininkai. Bet šie, turėdami žemės kitame paviete, galėjo ir tenai dalyvauti.

Kunigai seimeliuose nedalyvavo, išėmus vyskupus.

Žinomas daiktas, Vilniaus pavieto seimelyje daugiausia buvo ponų-didikų ir aukštesniųjų valdininkų, nes buvo tai valstybės sostinė.

Paprastai rinkdavosi seimeliai pavietų vidurkyje — jų miestuose. Čia susieidavo seimeliai įvairiuose būstuose. Lenkijoje rinkdavo katalikų bažnyčioje, Lietuvoj gi retai tatai darydavo, nes ne visi bajorai buvo katalikai; čia buvo taip pat stačiatikių ir reformatų, kurie neturėjo tokių artimų ryšių su katalikų bažnyčia, kaip Lenkijoj. Bet ir Lietuvoj kartais rinkdavos bažnyčioje; pav., žemaičių bajorai rinkdavos Raseinių bažnyčioje. Paprastai gi rinkdavosi teismo būstuose, o pritrūkus ten vietos — teismo kieme. Kartais del maro ar kitokios kliūties rinkdavosi ir ne pavieto mieste; kartais gi kelis pavietus sutraukdavo į vieną vietą, darydami vieną seimelį visai vaivadijai.

Pirmininkas seimelyje būdavo iš pradžių valdininkas, sušaukęs jį, o paskui nuo XVII amž. virto papročiu, kad pirmininką, vadinamą direktorių arba maršalką, išsirinkdavo pats seimelis. Faktinai gi būdavo vyresnieji valdininkai, t. y. tie patys ponai-didikai.

Raštų vedėjas būdavo kas nors iš valdininkų, nes kitiems bajorams trūkdavo praktikos rašyti.

Ponai-didikai nebuvo tenai visagaliai. Kai kurie bajorai jiems priešinosi, ir del to ponai galėjo valdyti bajorus, tik pastatydami priešais anuos nuo jų priklausomuosius bajorus.

Seimeliai tęsdavosi nevienodą laiką. Kadangi Statutas nebuvo paskyręs laiko, tai bandė tatai padaryti universalai, paskirdami seimeliams 1—2 dieni; paskui seimai skyrė 3 dienas, o 1588 m. Statutas pridėjo dar 1 dieną, taigi seimeliai galėjo tęstis 4 dienas. Bet tai buvo seimeliams priešseiminiams; kitiems gi termino niekas nebuvo nustatęs.

Seimeliuose dalyvaudavo tik bajorai žemininkai. Miestai tik turėjo ar šiokių, ar tokių reikalų su seimeliu. Tam dalykui jie pasišaukdavo savo vaitus, skiriamus iš bajorų, be to dar, įsiprašydavo dovanomis įvai-

rius senatorius, ponus ir valdininkus, kad palaikytų juos seimuose ir seimeliuose.

8. Konfederacijos.

Konfederacija — tai žmonių susibūrimas. Atsirado arba bent sustiprėjo konfederacijos pirmajame tarpkaralyje, kai reikėjo užvaduoti nesamoji valdžia. Toki susibūrimai vadindavosi taip pat kaptūrais. Greta šitų, XVII amž. pradžioje, atsiranda *konfederacijų* ir karaliui gyvam esant; bet ir čia tie susibūrimai buvo daromi pavaduoti valdžiai, kuri netesėjo atlikti savo darbų, arba kai tuo tarpu nebūdavo valstybėje karaliaus, arba kai nespėdavo jisai atlikti savo uždavinio, arba, pagaliau, kai bajorai ruošdavosi eiti prieš jį.

Konfederacijos pamatas buvo visa bajorų galybė. Seime bajorai galėjo tik trukdyti, neleisti netinkamo įstatymo; konfederacijoj gi jie galėjo ginklu prispirti priešininkus priimti jų nuomonę.

Keli bajorai, susitarę pravesti kokį dalyką valstybėje, susirinkę vaivadijoje, viešai prisiekdavo kovoti del savo tikslo ir kviesdavo kitų vaivadijų bajorus prisidėti. Jeigu pavykdavo pritraukti visos vaivadijos, jeigu konfederacija apimdavo bajorų visumą, tai ji vadinosi *visuotinoji konfederacija*. Ji skaitė save aukštesne už karalių ir jį traukdavo atsakomybėn. Bet tokia visuotinoji konfederacija retai tebūdavo; bajorų dalis būdavo priešinga tam ir sudarydavo antrą konfederaciją; kartais ir karalius pereidavo į kurią nors pusę. Pajėgos išrišdavo, kieno bus viršus, kuri bus pripažinta neteisėta. Šitokios vadindavosi *riaušėmis* arba *rokošu*. (Tasai vardas kilęs nuo lauko ties Pestu vadinamo Rakos).

Dažniausiai būdavo dvi konfederaciji — Karūnai ir Lietuvai, o jeigu būdavo viena, tai jos direktorijoje buvo abiejų valstybių atstovai ir nešiojo abiejų tautų konfederacijos titulą. Vedė ją maršalka ar maršalkos, retai etmonas arba patariamoji įstaiga—taryba. Sąstatas panėši į seimo: būtent buvo renkami pasiuntiniai. Kartais tokia taryba apsišaukdavo seimu, ir kaip seimas darė savo posėdžius.

Konfederacijoj buvo tariama dauguma balsų. Konfederacijos tačiau griovė valstybės gyvenimą, leisdamos kiekvienam bajorui pakelti maištą ir net kviesti talkon svetimas valstybes.

9. Valdymas.

Valdyme (administracijoj) ir jos organizacijoj maža teįvyko atmainų; išliko tos pačios vidurinių amžių ypatybės. Valdininkai buvo nepakeičiami, karalius negalėjo patsai atstatyti jų del netikumo.

Valdyme nebuvo niekur kolegijų, bet vis vienas asmuo; valdininkas savo vadyboje niekuo nebuvo ribotas; jisai galėjo pasirinkti sau mažesnių valdininkų, kokių norėjo. Nereikalauta iš jo, kaip ir iš karaliaus, dalyko žinojimo, gabumo ir prisirengimo; turtas, pažintys ir giminystė viską atstodavo.

Duodant „urėdą“ buvo atsižiūrima ne į pareigas, su tuo urėdu sujungtas, bet į tai, kokios jis garbės teikia ir kiek pelno duoda.

Algų nebuvo mokama; valdininkai patys privalė maitintis. Kartais urėdai buvo duodami ponui-didikui pasipelnyti.

Del to valdininkai bijodavo priežiūros. Nesykį del to iširdavo seimai, nes valdininkai to norėjo, rengdami duoti savo darbų apyskaitą. Galėjo jie, prireikus, organizuoti konfederaciją, galėjo išardyti visus sumanymus jų darbams peržiūrėti. Karalius kartais ir nenorėjo kibinti valdininkų, nes per juos, gal būti, buvo įgijęs sostą.

Kadangi nebuvo valstybėje išsidirbusio valdymo aparato, tai tenka kalbėti tik apie atskirus valdininkus. Nebuvo taip pat atskirtas įstatymų leidimo darbas nuo teismo ir valdymo; dažnai tas pats asmuo dirbdavo įvairius darbus.

Valstybės organai. Aukščiau už visus valdininkus stovėjo didieji ir kiemo urėdai (Lenkijoj vadino juos Karūnos ir kiemo valdininkais), nors nebuvo galima tiksliai atskirti, kas iš jų išimtinai tarnauja karaliui, o

kas valstybei. Jie skyrėsi nuo pasiuntinių tuo, kad atstovavo valstybei, atsakė prieš seimą ir gaudavo algą.

Lietuva turėjo 5 ministerius; tiek pat ir tokius pat turėjo ir Lenkija, būtent: didįjį maršalką, kanclerį, pakanclerį, didįji paiždininkį (podskarbi), dvaro maršalką.

. Vaivadai ir kastelanai negalėjo drauge būti ministeriai. Jie galėjo atsisakyti nuo vietos; užimti kitą, bet jų atstatyti nebuvo galima. Negalima buvo sutapinti dviejų ministerių, o nuo 1669 m. ministerio ir etmono. Ministeriai negalėjo ilgam laikui pasitraukti nuo karaliaus; senatoriai tik paskirtą laiką privalė būti prie karaliaus. Į užsienį, karaliui keliaujant, turėjo jį lydėti keli ministeriai, bent pakancleris.

Maršalkos pažymis buvo lazda. Jų pareiga—daryti tvarka. Paskyrus naują maršalką, jam įteikdavo lazdą kancleris, Lietuvoj būtinai Lietuvos kancleris; retai kitas valdininkas. Veikimo vieta — seimas ir karaliaus kiemas.

Žemės arba didysis maršalka, susirinkus seimui, parūpina užeigas kiemui ir senatoriams, veda ir prižiūri tarybos posėdžius, paskelbia visus karaliaus paskyrimus. Jisai buvo ir teisėjas toje vietoje, kur yra karalius; Lietuvos maršalka lietuviams, Karūnos— lenkams. Jisai teisė toj vietoj visas bylas. Jau nuo XVI amž. jo artikulai buvo skelbiami seime, o nuo 1678 m. spausdinami ir įdedami į konstitucijas. Tvarkai palaikyti jisai turėjo tam tikrą sargybą. Išlaidomis aplyginti gaudavo algą.

Karaliui iškilmingai rodantis ir einant. abudu maršalkos eidavo prieš jį iškėlusiu lazdas.

Karaliaus būstinėje maršalka nustatydavo kainas, muitus. Didelės įtakos buvo įgijęs Karūnos maršalka, nes Varšuva virto sostine, ir tenai sėdėjo karalius.

Tarpkaralio metui užėjus, didysis maršalka įgydavo dar didesnės galios: jisai paskirdavo Lietuvos suvažiavimus, seimelius. Jo teismai plėtėsi per visą Lietuvą.

Didysis maršalka paskirdavo vietą karaliaus rinkimams ir skelbdavo karalių išrinkus.

Net per visuotinį šaukimą, jisai užimdavo karo būstinėje antrąją vietą ir pavaduodavo karo vadą, etmoną.

Kur reikėjo dirbti visai Lietuvai, dirbdavo jisai vienas, o kur darbas lietė ir Karūną, tai jisai darydavo susitaręs bendrai su didžiuoju Karūnos maršalka.

Kiemo maršalka žemiau stovėjo už žemės maršalką. Daugiausia rūpinas jisai karaliaus kiemo reikalais, jo tarnais ir valdininkais. Dažnai jisai pavaduodavo žemės maršalką. Taip pat ir per jį karalius skelbdavo savo paskyrimus.

Kancleris. Užimdamas savo urėdą, kancleris duodavo priesaiką prižiūrėti Kunigaikštijos raštinę ir visus raštus iš ten išeinančiuosius. Jo rankose buvo didysis antspaudas, be kurio raštai neturėjo vertybės. Kancleris, nepridėdamas antspaudo, galėjo tokiu būdu atmušti visus karaliaus ar lenkų bandymus kuo nors nuskriausti Did. Lietuvos Kunigaikštiją.

Kanclerio galybė, per jo rankas einant visokiems raštams, jam pažįstant Lietuvos įstatymus, žinant svetimų valstybių reikalus, buvo labai didelė. Lietuvoj užimdavo kanclerio vietą galingiausi ir žymiausi ponaididikai.

Toks pat padėjimas buvo ir *pakanclerio*, tik ano rangas buvo aukštesnis. Virto papročiu, kad vienas kanclerių būtų kunigas. Šiaip jie buvo lygūs.

Kancleris privalė mokėti latyniškai ir gudiškai, nes iki XVII amž. pusės tąja kalba buvo skelbiami visi įstatymai; paskui įsivyravo lenkų kalba.

Kancleris, reikalui esant, pavaduodavo maršalką ir net etmoną.

Iždininkas. Ypačiai sunku nustatyti *žemės iždininko* pareigos (podskarbi ziemski). Ūkis buvo painus, daug buvo įvairių išlaidų. Lietuvos iždas buvo skyrium nuo Lenkijos. Iždininkas vienas žiūrėjo iždo, priiminėjo ir leisdavo pinigus. Jisai galėjo padaryti visų pajamų reviziją ir sekti, ar gerai vedamas ūkis. Jo priklausė valdininkai, kurie rinko mokesnius. Jo žinioj buvo ir pinigų kalimas. Jo padėjėjas buvo *paiždininkis* (skarbny), prie jo buvo didelė raštinė ir daug valdininkų.

Iždininkas privalė duoti iždo stovio apyskaitą, bet niekas jo nekontroliuodavo, ar teisingai jisai parodė tuos skaičius.

Ižde buvo sudėtos taip pat Kunigaikštijos brangenybės ir kleinotai.

Iždas užsiimdavo taip pat pašto darbais.

Užumokesnis buvo alga ir pelnas iš išnuomotų dvarų ir visokių pramonių. Karaliaus ir valstybės iždas buvo atskirtas galutinai 1588 m.

Vyriausiasis etmonas. Buvo tai nenuolatinis urėdas, nors buvo aukščiausias ir galingesnis už ministerius. Skiriamas jisai buvo iki gyvos galvos; jam mirus kartais nebuvo tuojau skiriamas naujas. Jisai darbavosi kilus sunkiems karams, ypačiai kviečiant visuotinį šaukimą. Juo paskirdavo žymiausią poną. Kitus urėdus karalius skirdavo paeiliui, palengva aukštindamas, o skirdamas etmoną prašydavo priimti tą urėdą. Jisai buvo visų Lietuvos karo pajėgų karo vadas. Jo padėjėjas buvo lauko arba kiemo etmonas, kurio žinioje buvo samdytieji kareiviai (algauninkai). Etmonai savo apskrityje išleisdavo įsakymus kariuomenės ir teismo reikalais, vadinamus etmono artikulais. 1609 m. jie buvo įtraukti į konstitucijas. Nesant etmono, karalius paskirdavo laikinius pavaduotojus, vadinamus (nuo XVII amž.) regimentarais.

Vydžemio administratorius ir etmonas. Šitas urėdas yra nepaprastas. 1561 m. Vydžemis pripažino Lietuvos viršenybę, 1566 m. Brastos seimas pastatė jo viršuje Joną Katkų (Chodkevičių), kuris turėjo visą valdžią tame krašte. Bet juo ir baigėsi tas urėdas: nusidirbęs ir nusilpęs jis prašė Karūnos pagalbos, bet ši nedavė; 1578 jisai atsisakė, jam įpėdinio nebuvo paskirta, bet tik lauko etmonas, kuris pats buvo po vyriausiu etmonu. Bet tai buvo laikinis apsireiškimas.

Kiti organai. Tarp kitų, jau mažesnių organų, nors neatsakomų prieš seimą, visai valstybei reikia paminėti:

Didysis sekretorius (po 1 Lietuvai ir Karūnai), pavaduojąs neretai kanclerį, visumet kunigas; tuo keliu

jisai galėjo tapti vyskupu arba kancleriu. Kartais dalyvaudavo seime ar teisme.

Referendarai (po 2 Lietuvai ir Karūnai), iš kurių bent vienas buvo kunigas. Jie buvo maždaug senosios Prancūzijos „maîtres des requêtes“; per pietus jie priimdavo skundus ir prašymus ir papasakodavo jų turinį kancleriui arba karaliui. Vėliau jie virto savarankiškais teisėjais karaliaus valstiečių bylose.

Kambarinis (podkomorzy, subcamerarius) (po 1 Lietuvai ir Karūnai); jo pareiga saugoti karaliaus asmuo; tai buvo kandidatas į maršalkas. Būdamas arti karaliaus jis turėjo įtakos.

Karužas (chorąży, vexillifer) (po 1 Lietuvai ir Karūnai). Jis kartais dalyvavo iškilmėse; darbo beveik jokio neturėjo.

Kalavininkas (miecznik, gladifer), *arklininkas*, *virėjas* ir t.t. buvo tai karaliaus kiemo titulai, be vaidžios; dalyvaudavo tik iškilmingose karaliaus apeigose.

Asesorių teismų dekretams rašyti buvo skiriamas tam tikras raštininkas, nusprendimų rašytojas arba vadinamas *notarius decretorum*; buvo jų po 1 Lietuvoj ir Lenkijoj; skyrė juos karalius.

Teismo reikalams buvo skiriami Lietuvoj 4 *vyriausi notarai* (notarii magni).

Iždo raštininkai rūpindavosi iždo dalykais, jų buvo 3 Lietuvoj, 2 Lenkijoj.

Teismuose kaltintojai buvo *instigatoriai* ir *viceinstigatoriai*.

Karo reikalams buvo skiriamas (po 1 Lietuvai ir Karūnai) *lauko raštininkas* (notarius campestris) ir *abazninkas* (kvartirmeisteris).

Be to dar, buvo paskirtas nuo 1638 m. Lietuvoj *artilerijos generolas* (Lenkijoj 1637 m.)

Provincijos organai. Senoviškai pasiliko vaivadai ir kastelanai, bet jų darbas buvo nedidelis. Darbavosi seimuose ir seimeliuose.

Vaivadai, apskelbus visuotinį šaukimą, atvesdavo savo žemės kariuomenę, teisė žydus, prižiūrėjo svorio ir šiaip saikus; bet šitą darbą pavesdavo pavaivadžiui, paimtam iš žemesniųjų bajorų.

Vaivado, karo vado, padėjėjas buvo kastelanas. Be to dar, pavietai turėjo savo kastelanus.

Tikrasis karaliaus valdžios organas provincijoj buvo ir pasiliko *seniūnai*, tačiau ir jie virto greičiau savivaldybės organu, negu administracijos.

Teismo dalykuose juos pavaduodavo paseniūniai, teisėjai, pilies raštininkai. Administracijoj jie dirbo nedaug: skelbė karaliaus universalus, gi šiaip, ypačiai finansų ir kariuomenės srityje, administravo patys seimeliai.

Pravedus pavietų reformą XVI amž., buvo sukurta eilė naujų urėdų; terminai ir vardai buvo paimti iš lenkų, bet turinys praktikoj nevisumet sutapdavo.

Pavadinimuose buvo tokių pat nenuosakumų. Podskarbi (paiždinikis) buvo vyresnis už iždininką (skarbnik), „podczasny" už indininką (czasnik), pakamaris (podkomorzy) už kamarninką (komorzy).

Kai kurie urėdai buvo tik tušti titulai, duodami bajorams jų tuštumui patenkinti. Buvo tai gryni garbės titulai, be valdžios, be turinio.

Valdininkus skirstant dabar bajorų įtaka padidėjo. Visą valdymo sunkumą nešė pavietai ir jų seimeliai. Vienur tat įvyko praktikos keliu, kitur patys įstatymai tai nustatydavo. Taip, III Statute buvo pasakyta, kad bajorų seimelis nurodo 4 kandidatus į pakamarius, o iš tų 4 vieną pasirenka karalius. Tatai pat buvo padaryta su karužais; patys bajorai pasirinkdavo ypačiai Žemaičiuose, kur karaliaus valdžia maža tereikšdavo.

Nuosakiau buvo pravesta taisyklė, kad vienose rankose nebūtų daug urėdų ir titulų. Juo labiau bajorų galybė stiprėjo, juo daugiau jie rūpinos, kad tik didesniam šeimynų skaičiui tektų urėdai, ir kad daugumas turėtų iš to naudos. Už kiekvieną tikrą darbą buvo paskirti visoki vaišinimai, dovanos ir t.t. Taigi urėdai nors be algos, bet visumet duodavo pelno.

Tarp bajorų tasai ieškojimas titulų buvo taip priprastas, kad net šeimos nariai nešiodavo tėvo ar senelio įgytąjį titulą.

10. Finansai. Iždas.

Iždo pajamos. Kiekvienoje valstybėje buvo savo iždas, savo tvarka ir organizacija.

Karaliaus ir valstybės iždas buvo atskirtu nuo vienas antro; galutinai tatai buvo padaryta 1590 m. Karalius turėjo pelno iš dvarų, vadinamų dabar ekonomijomis, iš pinigų kalimo; bet ir tatai ilgainiui atiteko iždininko naudai.

Valstybei paliko seniūnijos ir tenutos (karaliaus dvarai), kurias dalydavo valdininkų išlaikymui; kita gi dalis tekdavo iki gyvos galvos tarnavusiems žmonėms, kaipo „panis bene merentium" (gerai išsitarnavusiųjų duona). Tik ketvirta įkainoto pelno dalis turėjo eiti iždan. Buvo tai nuolatinės iždo pajamos.

Antra pajamų rūšis—muitai, kurių dalis buvo palikta valstybei. Jie įvairūs sulig reikalu ir vieta. Daugiausia tai vežamųjų daiktų muitai (įvežant ir išvežant).

Nuo 1649 m. prisidėjo dar trečia pajamų rūšis. Iki šiol karaliaus ir kunigų žemės privalė duoti maistą kariuomenei, ypačiai žiemą. Nuo 1649 m. buvo įvesti mokesniai, vadinami *žieminiais* (hiberna). Kunigai įnešdavo visą sumą iškarto, o paskui savytarpyje pasiskirstydavo kiek kam reikia įnešti. Prie nuolatinių pajamų reikia priskaityti žydų ir krikščionių pagalvė; kunigai mokėdavo tik geru noru pašalpą (subsidium charitativum), bet tik nuo 1717 m.

Kitos pajamos nėra nuolatinės, nes seimas paskirdavo mokesnius, bet neilgam laikui, vieniems, dvejiems metams arba iki kito seimo. Tatai buvo nustatyta seime 1635 m. Buvo sykį dar 1690 m. įvesti mokesniai, be seimo, su vieno senato žinia; betgi vėliau buvo uždrausta kas nors panašu daryti.

Susekinėti, ar visi moka kvartą, buvo skiriamos liustracijos, bet jos beveik nebuvo daromos. 1764 m. buvo pripažinta, jog nuo pusės amžiaus jos nedaromos. Kvarta duodavo pelno nedaug: mažai kas ją temokėdavo. Už tuos pinigus buvo žadėta išlaikyti kariuomenė, ypačiai pietuose prieš totorius; iš čia kilo vardas „kvartinė kariuomenė". Seimų nutarimai ir priminimai mažai tepadėdavo.

Kartajs tiesioginių mokesnių vietą užimdavo *padūmė*, kuri yra tik rinkliavos atmaina. Toki surašai, kur buvo įdėti visi mokėtojai, vadinosi *tarifais*. Jais rinkdavo mokesnius ilgam laikui. XVII amž. baigiantis, išnyko rinkliava ir padūmė ir jų vietą užėmė *pagalvė*. Miestuose taip pat atsirado pagalvė.

Prie netiesioginių mokesnių pridera *valinė* (czopowe, zapfengeld), nuo įvairių svaigalų: per vienetą (simpla) buvo priimta 1 skatikas už gorčių alaus, už midų— 10 skat.; seimas galėjo tą mokesnį padidinti arba pamažinti.

Lietuvoj apskritai imdavo iždan $^1/_{10}$ gryno pelno iš propinacijų. Kadangi valstybė neturėjo tam tikro skaičiaus valdininkų, tai paprastai išnuomodavo mokesnius atpirkikams. Jie mokėdavo iždui atparkus, o patys rinkdavo kiek galėjo. Bajorai už savo svaigalus nemokėjo nieko.

Už taboką mokesniai buvo įvesti Lietuvoj 1661 m.; juos suvartodavo kariuomenės išlaikymui, (Lenkijoj tik 1775 m.). Mokesniai buvo atiduota atpirkikams. Be to dar, Lietuvoj buvo įvesti mokesniai nuo malūnų; jų didumas pareidavo ant pelningumo; vandens malūnai mokėjo 16 auksinų 4 sk. nuo rato, vėjo malūnai po 6 auksinus nuo girnų.

Daug pelno galėjo duoti užsienio muitai, bet nedavė del to, kad bajorai ir kunigai, gabendami sau prekes iš užsienio, nieko nemokėjo; visi gi pirkliai, kiek galėdami, stengėsi rasti tokį bajorą, kuris pasisakytų tatai jo prekes esant. Bajorai tatai nelaikė per blogą daiktą, net prisiekdavo, jog tai jų prekės.

Iš užsienio muitų $^2/_3$ ėjo valstybės iždan, $^1/_3$ karaliui. Pilnas muitų sąrašas buvo paskelbtas 1647 m. konstitucijoje.

Išvežiamieji muitai buvo nedideli, bet ir čia bajorai galėjo išvežti be muito javus, gyvulius ir šiaip savo ūkio dirbinius.

Iš asmens mokesnių reikia pažymėti žydų pagalvė, pirklių totorių ir svetimžemių dovanos (donativum).

Kunigai mokėjo valstybei „pašalpą" (subsidium charitativum). Lenkų vyskupai 1717 m. mokėjo 346,666 auks. 22 sk. kasmet, Lietuvos du vyskupu (Vilniaus ir Žemaičių) 100,000 auksinų. Tuos pinigus išrinkdavo iš

klebonų. Ėmė, matyti, iš visų, nes 1716 m. konstitucija uždraudė imti iš tų klebonų, kurie neturi baudžiauninkų.

Kartais, reikalui esant, mokėdavo pašalpą ir visi bajorai.

1719 m. Lietuvos iždo pajamos sudarė 200,000 auksinų, lenkų — 500,000. XVIII amž. pajamos augo; jau 1768 m. Lietuvoj pasiekė 3 milijonų, 1780 m. — 5 mil.

Finansų organizacija. Kiekviena valstybė turėjo savo iždą. Seimai, priimdami mokesnių įstatymą, nutardavo, kas kokiam kraštui tenka įmokėti. Už lietuvių mokesnius balsavo lietuviai ir nuo jų tatai tepareidavo.

Inflantai (Vydžemis) nešdavo savo mokesnius vienus metus lietuvių iždan, kitus metus lenkų.

Iždo reikalus vedė iždininkas (podskarbi), kuris ilgainiui, nuo XV amž., virto valstybės, o ne karaliaus organu. Jisai prižiūrėjo pajamas ir išlaidas.

Nuo 1717 m. įvyksta didesnių atmainų valstybės gyvenime: seimai irdavo, naujų mokesnių neskirdavo, viskas buvo pavesta vaivadijoms, gi išlaidų karams atsirado daugiau; del to tad etmonai patys rinkdavo ir leisdavo pinigus.

Iždininką kontroliavo seimas; jisai turėjo teisę reikalauti išlaidų ir pajamų parodymo.

Tam dalykui ištirti paskirdavo komisijas.

Iždininko vieta buvo labai pelninga, del to visumet buvo daug norinčių ją užimti. Jie galėjo lengvai susitarti su mokesnių rinkėjais, muitininkais; bajorai nenoromis mokėjo, ir sunku buvo jie prispirti.

Mokesnius rinkdavo kiekvienoje vaivadijoje paskirti rinkėjai, kurie imdavo seimo paskirtais mokesnių tarifais. Mokesnių surinkimas gana brangiai atsieidavo iždui. Mokėtojai nešė ne laiku arba ir visai nemokėdavo. Kad nepaliktų rinkėjai be kontrolės, buvo taisomas tam tikras iždo teismas. Jisai Lietuvoj susidėdavo iš Lietuvos Tribunalo narių ir darydavo posėdžius po 2 savaičių po Tribunalo sesijų Vilniuje, Naugarde ar Minske. Jame dalyvavo keletas senatorių.

Skolos. Valstybė turėjo ir skolų; jų randame jau XVI amž. Joms išmokėti buvo atiduodamos tam tikros

pajamos, išnuomojami dvarai kuriam laikui. Skolos kildavo iš to, kad pinigus paimdavo atskiri valdininkai ar iš pirklių, ar iš didikų, ar iš savo pelno uždėdavo. Jos augo nuolatos. Valstybės turtai palengva mažėjo.

Decentralizacija. Juo toliau, juo labiau visas valstybės gyvenimas būrėsi seimeliuose. Seimai dažnai iširdavo ir neįvykdavo. Reikalus atlikdavo pavietai ir vaivadijos. Seimeliai buvo priešingi tam, kad valstybės centras pinigus pas save rinktų. Viską surinkdavo ir išleisdavo vaivadijos, kas atlikdavo—atiduodavo iždui. Dalį gi mokesnių perkėlė pas save ir pačios juos leisdavo.

Ūkio politika. Viešpatavusieji bajorai varė savotiškai ir ūkio politiką. Jie buvo miestų, pramonės, prekybos priešininkai. Ir ūkio dalykuose jie buvo tos nuomonės, kad nieko negali varžyti, kad valstybė niekur negali kištis ir ūkį tvarkyti. Nevienas didikų sakydavo: „Lauko ūkis — tai viskas; iš jo kyla turtai, tai gerovės šaltinis, tai aukso kasyklos".

Valstybė, leisdama kiekvienam bajorui gyventi kaip tinkamam, nesirūpindavo ūkio pagerinimu, bet ir nedarydavo jokių sunkenybių. Bajorai pelną traukė javus parduodami. Sandėlių nebuvo, atsargos nedarė, neretai žiemą jų baudžiauninkai badaudavo. Sykį 1631 m. buvo uždrausta išvežti iš Lietuvos javai, bet bajorai to nepaisė. Kartais buvo uždrausta išvežioti arkliai, bet 1620 ir 1647 m. tas draudimas buvo panaikintas.

Pramonė buvo nedidelė: ji tepatenkindavo savo krašto reikalus ir svetur dirbinių neišveždavo. Del to niekas valstybės veikėjų ir nebandė palaikyti merkantilizmo sistemos, kad tik už savo krašto dirbinius traukus pinigus iš svetur. Priešingai, pinigai, kurie buvo gauti už javus, ėjo į užsienį visokioms prekėms pirkti, daugiausia prabangos dalykams.

Amatai, pradėję kilti XIV ir XV amž., palengva, įsivyravus bajorams, pradėjo pulti: bajorai stengėsi išardyti amatų bendroves, jų stamantrią organizaciją, kol pagaliau išardė.

Tam tikslui vaivadai ir seniūnai įgijo teisės kainas nustatinėti, ir jos buvo tokios, kad negalėjo palaikyti amatininkų. Bet nebuvo nustatyta kainų bajorų

dirbiniams. Bajorai darydavo tik svaigalus; jie vieni tegalėjo juos „šinkuoti“, o kad tai būtų lengviau padaroma, įtaisydavo sodžiuose muges, paversdavo sodžius miestais ir miesteliais, kurių gyventojai senoviškai buvo artojai, arba sodžiaus darbu besimaną smulkūs pirkliai, priklausą bajoro.

Svetimi pirkliai negavo geresnių privilėgijų. Jų prekyba buvo pasunkinta. Nuo 1643 m. svetimi prekininkai, ypač škotai ir anglai, tegalėjo imti mažą pelną. Savas prekijas galėjo uždirbti ne daugiau kaip 7%, svetimtautis — ne daugiau kaip 5%, žydai gi ne daugiau kaip 3%.

Nevisumet sutaptado amatas su luomu. Bajorai neužsiiminėjo prekyba ir amatais, bet jau XVIII amž. randame bajorų tarpe geroką skaičių pramonininkų; taip pat imtasi pramonės ir karaliaus dvaruose. Šie dargi užsiiminėdavo prekyba, bet tik stambiąja.

Miestelėnai įgydavo dvarus ir sodybas, nors XV ir XVI amž. buvo jiems tatai draudžiama. 1609 m. konstitucija buvo nutarusi, kad miestelėnai, įgiję dvarus, dirbtų bajorišką darbą, o neužsiimtų prekyba ar amatu. Kai kurie miestai turėjo savo dvarus ir savo baudžiauninkus.

Valdžios politika rūpinosi, kad miestelėnai nepakiltų aukščiau už bajorus: buvo leidžiami įsakymai prieš miestelėnų prabangą.

Bandoma buvo pakelti gerovė uždraudžiant vartoti brangius papuošalus ne tik miestelėnams, bet ir bajorams (1665 m.), kad neleistų pinigų nereikalingiems daiktams.

Prieš elgetas buvo išleista daug įstatymų, bet nesirūpinta visai pavargėliais. Bažnyčia dalijo išmaldą, disidentai ir žydai rūpinosi savo tikybos žmonėmis, bet valstybė tuo žvilgsniu nedarė nieko. Tik išimtinai, badmečiui užėjus, nutardavo seimas (1716 m.) duoti žmonėms pašalpos.

Menka buvo higienos ir sanitarijos priežiūra. Susisiekimo keliai buvo privatinėse rankose: tiltus taisė privatiniai žmonės ir jie patys ėmė muitus iš pravažiuojančiųjų. Labiau buvo rūpintasi vandens keliais, nes jais plaukdavo į užsienius bajorų turtas — javai ir gyvuliai. Buvo upių, kur neimdavo jokių muitų.

Prie kelių ir upių žemės savininkai imdavo pravažiuojamus pinigus. Vėliau buvo uždrausta tik nauji muitai įvesti.

Namų statymo, jų tvirtumo, stiprumo nežiūrėjo nei valstybė, nei miestai. Gaisrai nuolatos išnaikindavo gyvenamas vietas.

Kraštas nebuvo nuvargęs, turėjo turtų gana, tik jie buvo vienų bajorų rankose, o jie nenorėjo nieko duoti valstybei.

Pinigų kalimas buvo valstybės regalija, t. y. tik valdžia tegalėjo kalti pinigus. Vaikščiojo nemaž ir svetimų pinigų. Blogai reikalams einant, buvo leidžiami menkos vertybės pinigai, todel tuomet pabrangdavo svetimieji pinigai.

11. Teismai.

Pirmosios instancijos teismai — žemės ir pakamario—pasiliko tie patys, kaip ir anoje gadynėje. Įvesta tik kaptūriniai teismai, III tarpkaraliui trunkant.

Pasiliko tas pats *valdovo* (gaspadoriaus) teismas, tik dalis bylų perėjo į seimo teismą ir iždo (skarbo) tribunalą.

Ponų *tarybos teismas* pasiliko, bet turėjo sumažėti, ir XVII amž. jau neberandame jo darbo žymių.

Kiemo arba asesorių teismas atsirado XVI amž.; jis darbavosi ten, kur buvo kunigaikščio kiemas. Nuo 1697 m. jisai dirbo seimo būstinėje ir nagrinėjo bylas: magdeburgijų, karaliaus valstiečių, iždo, baudžiamąsias, karaliaus dvarų su administratoriais.

Maršalkų teismai buvo panaikinti 1766 m. Iki tol jie rūpinosi bylomis, ištikusiomis toj vietoj, kur buvo karalius. Nuo to laiko jis buvo pertaisytas ir padarytas koleginiu arba kelių asmenų teismu. Nuo 1696 m. buvo įvesta teismuose lenkų kalba.

Svarbiausia tos gadynės atmaina teismuose, — tai įvedimas *Vyriausio Lietuvos Kunigaikštijos Tribunalo* (1581 m.). Žemaičiams buvo leista, jei panorėtų, turėti savo tribunalas; bet jie skyrium savo netaisė, o prisidėjo 1588 m. prie visos Lietuvos.

1578 m. įvyko visuotinis Lietuvos seimas; jisai išdirbo naują vyriausio teismo sumanymą, kurį galutinai priėmė 1579 m. seimas, tik karalius nebuvo pasirašęs. Dar sykį jį priėmė 1681 m. seimas, patvirtino Lietuvos suvažiavimas Vilkaviškyje 1584 m., karalius paskelbė 1586 m., ir jis buvo įtrauktas į Lietuvių Statutą. Kiekviena vaivadija ir pavietas rinko po 2 deputatu, taigi 8 vaivadijos ir 13 pavietų sudarė 42 žmogu; Žemaičiai nuo 1588 m. duodavo 3 delegatus. Sprendžiama buvo daugumu balsų (1697 m.). Jo nusprendimai neatšaukiami.

Delegatai buvo renkami vieniems metams; antrą sykį galima buvo išrinkti tik po dvejų metų, nebent delegatą visi išrinktų.

Deputatai patys išsirinkdavo pirmininką-maršalką. Einant byloms kunigų su pasauliniais, būdavo kitoks Tribunalo sąstatas; į tą maišytąjį teismą įeidavo 4 kunigai, kapitulų renkami, ir 6 pasauliniai iš Tribunalo.

Vėlesnės konstitucijos mainydavo tuos dėsnius. Posėdžiai privalė būti Vilniuje, Trakuose, Naugarde ir Minske. Nurodyta buvo, kurios vaivadijos bus tose vietose teisiamos. Bet greitai šis tas buvo atmainyta toje tvarkoje: 1589 m. nustatė tik dvi vieti Tribunalo posėdžiams, būtent: Vilniuj (kur nagrinėjo ir Trakų kadencijos bylą) ir Naugarde, kur nagrinėjo visas kitas vaivadijas. Tik rinkdavosi pastaruoju atsitikimu vieną sykį Naugarde, kitą sykį Minske; vadinasi, buvo padalinta Kunigaikštija į Lietuvos ir Gudijos kadencijas. Tribunalas sėdėjo vienus metus Lietuvoj, kitus metus Gudijoje.

Tribunalui priklausė apeliacijos iš žemės, pilies ir pakamario teismų. Be to dar, priderėjo, kaipo pirmajai instancijai, skundai prieš teismo valdininkus, ypač jei jie neleisdavo apeliacijos.

Iždo Tribunalas. 1613 m. buvo įtaisytas Lietuvoj Iždo Tribunalas (Trybunał skarbowy), kuris nagrinėjo mokesnių dalykus.

Iždo Tribunalas peržiūrėdavo iždininko apyskaitas. Nuo 1764 m. darbavosi Iždo Komisija. Nuo XVII amž. pusės Iždo Tribunalas sėdėjo Gardine. 1717 m. viena

kadencija buvo Minske, kita Gardine, o nuo 1726 iki 1764 metų Vilniuje.

Jo nariai buvo— parinkti senatoriai (2—7 žmonės) ir seimo pasiuntiniai (16—26 žmonės).

Nuo 1703 m. deputatus į Iždo Tribunalą rinkdavo patys seimeliai, po 2 iš pavieto.

12. Lietuvos Statutas.

Ką tik buvo įvestas II Lietuvos Statutas, o jau ėmė manyti apie jo pataisymą. Susirinkusieji per Liublino seimą 1583 m. lenkai reikalavo permainyti kai kurias jo vietas, lenkams netinkančias. Lietuvių diduomenė priešinosi tam. Jie norėjo turėti savitą Statutą, ir visokiais būdais stengėsi nekartoti to, kas buvo padaryta Liubline. Be to, jie visai neturėjo noro susiartinti su Lenkija. Liublino seimas 1569 m. buvo išrinkęs komisiją Statutui pataisyti ir jam sulyginti su lenkų teisėmis, bet iš tos komisijos darbų nieko neišėjo. Jos darbus peržiūrinėjo Lietuvos suvažiavimai 1580 ir 1584 metais. III Statuto šaltiniai buvo II Statutas, seimų nutarimai po jo padarytieji, karaliaus privilėgijos, naujieji sumanymai ir Lietuvos suvažiavimų bei seimelių nutarimai. Jisai buvo patvirtintas ne seimo, bet vieno karaliaus Zigmanto Vazos, 1588 m. sausio 28 d. bajorų ir didikų atstovams reikalaujant. Mat, jie, rinkdami karalių, tą pastatė jam sąlygą. Lenkai senoviškai nei Statute, nei gyvenime neįgijo čiabuvių lietuvių teisės.

III Statutas pradėjo veikti nuo sausio 6 d. 1589 m. Jame 120 straipsnių yra daugiau, negu II-jame. Žymiai pridėta straipsnių, kur kalbama apie bajorų teises. Ypač daug nauja įvesta teismo procese ir baudžiamojoje teisėje.

Statutas parašytas gudų kalba. Išspaustas lenkų vertimas išėjo 1614 m. ir dar keliais atvejais — 1618, 1619, 1693, 1744 ir 1786 m. Ir juo toliau, juo išleidimai buvo blogesni. Naujas spaudimas kartojo senas klaidas, dar naujų pridėdamas. Tikruoju jo tekstu buvo laikomas gudų kalba išleistasis, bet jo nebespausdino, nes lenkų kalba palengva išstūmė iš teismų gudų kalbą.

Lietuvos Statutas pasiliko Lietuvoj veikiamuoju įstatymu.

Vėliau kilo reikalo statutas taisyti. Seimeliai kėlė klausimą del jo pataisymo 1594, 1633, 1670, 1735, 1765, 1776 m. Bet jo taip ir nepataisė. Gyviems reikalams patenkinti buvo leidžiami atskiri įstatymai—seimo konstitucijos; bet tai buvo tik lopai. Lenkija gi taip ir nesulaukė savo teisyno, kol sudarė jį Napoleonas jau XIX amž. Lietuvos Statutas, užėmus Lietuvą rusams, pasiliko ir buvo veikiamuoju įstatymu iki 1840 m. Kai kurie jo dėsniai buvo pakeisti negeresniais.

13. Kariuomenė.

Krašto apgynimui senoviškai buvo vartojamas visuotinis šaukimas, į kurį turėjo eiti kiekvienas bajoras. Karalius negalėjo pats sušaukti be seimo žinios. Bet reikalui esant, o nesant seimo, galėjo ir pats tatai padaryti: turėjo išsiuntinėti krivules su lietuvių antspaudu. Bajorai privalė po trečio šaukimo atvykti į paskirtą vietą. Neatėjusiems grasė žemes atimti, bet tokių atsitikimų nesusekta. Privalė stoti visi; tik vėliau buvo daromos išimtys. Kunigai ir seniai nestojo patys, bet siuntė užvadus.

Bajorai vyko visumet raiti. Su jais galėjo traukti jų baudžiauninkai. Atsirado XVI amž. ir pėstininkų, kurių parūpindavo karaliaus miestai ir dvarai, duodami iš 20 kiemų po vieną kareivį. O jisai pats turėjo įsitaisyti kalaviją, kirvį, šautuvą; jo prievoles dvarui už jį eidavo kiti baudžiauninkai iš 20 kiemų.

Karaliaus dvarų valdytojams tatai nepatiko ir jie nustojo davę kareivius; pagaliau ta pareiga išnyko. 1649 m. valstiečiai nuo to buvo paliuosuoti ir įvesti mokesniai; bet jie buvo sunkiau išgauti, negu rinktiniai kareiviai, todel vėl įvedė kareivių šaukimą.

Išnyko visuotinis šaukimas XVII amž. Maitinos šaukiamieji kareiviai savo valgiu ir beplėšdami; del to nuolatos buvo reikalaujama, kad jie rinktųsi ir apsistotų lauke, o ne sodžiuje. Net rinktiniai kareiviai 6 mėnesius tarnavo be užmokesnio, o jeigu karas užsitęsdavo ilgiau, tai gaudavo algos po du auksinu mėnesiui.

Taigi ir viena ir antra kariuomenė nebeturėjo vertės. Jeigu valstybė galėjo gintis ir daug nuveikė, tai tik kazokų ir algauninkų (žalnierių) dėka.

Kazokai. Jų organizacija atsirado dar tais laikais, kai Ukraina priklausė Lietuvai. Rinkosi tenai gaivalai neramūs, karingi, laimės ieškotojai, nuo baudžiavos jungo bėgdami. Bėgo tenai iš Lietuvos, Gudijos, Lenkijos, nuo Maskvos. Kazokai turėjo gintis nuo totorių ir turkų užpuolimų. Lenkams atėmus Ukrainą nuo Lietuvos ir prijungus prie Lenkijos, buvo padaryta platesnė ir tikslesnė kazokų organizacija. 1572 m. kazokai buvo surašyti. Viršininkai buvo jų pačių renkami šimtininkai, etmonai. Didikų plėtimasis į pietus ir noras daugiau įgyti žemės spyrė pavergti laisvus žmones, padaryti iš jų baudžiauninkus; del to tad bajorų seimai rūpinosi, kad kazokai nepriimtų pabėgusiųjų žmonių, dargi stengėsi juos pačius sukontroliuoti. Sunku buvo tat padaryti su ginkluotais ir karingais žmonėmis. Savo keliu kazokai pareikalavo, kad ir juos skaitytų lygiomis su bajorais. Del ištikusių karų su lenkų ponais, Ukraina teko Maskvai. Likusiųjų kazokų organizacija 1699 m. buvo galutinai panaikinta. Kazokai nebuvo nuolatiniai lenkų sienų gynėjai, ir jais nebuvo galima pasitikėti.

Algauninkai. Nesant visuotinio šaukimo, nei rinkimų, nei kazokų, liko tik viena rimta karo pajėga — *žalnieriai* arba *algauninkai.*

Atsirado jie gana senai. Jau Žalgirio mūšyje dalyvavo daugybė algauninkų. Ateidavo jie iš Europos vakarų ir pavakarių. Jau XV amž. buvo padaryta su Krymo totorių chanais sutartis, kad jie neužpuldinėtų lietuvių ir lenkų, o duotų savo kareivių, reikalui atėjus, prieš vakarų kaimynus. Mokama buvo nuolatinė duoklė kasmet po 15,000 raudonųjų; iš jų pusė pareidavo mokėti Lietuvai.

Svarbiausia buvo apginti Ukraina, tenai laikyti karo pajėgos ir gintis nuo Maskvos. Karaliaus dvarų pelno nebeužtekdavo, nes valdytojai nemokėdavo paskirtos pelno dalies. 1562 m. buvo įvesta „kvarta“. Išpradžių samdydavo raitelius, paskui pėstininkus. Pagaliau atsirado ir artilerija.

Algauninkus samdydavo visam karo laikui. Neužmokant pinigų, jie pasilikdavo ir po karo, patys surinkdavo sau algą, darydavo kartais konfederacijas.

Algauninkais tarnavo ne tik svetimtaučiai, bet ir čiabuviai, nebajorai; jų skaičius didėjo. Sunku buvo jie suvaldyti, nes turėjo prieš save tik nedisciplinuotus bajorus raitelius. XVII amž. algauninkai įgijo didelės politikos pajėgos, del to tai bajorai pradeda rūpintis, kaip jie suvaldžius, kad nesikištų į karalių rinkimus. 1632 m. konstitucija neprileido nebajorų prie rinkimų. Tuo galima išdalies išaiškinti, kodel pavieto seimeliai XVII amž. patys samdo algauninkus, o ne seimai. Bajorai rūpindavosi, kad neatimtų jų privilėgijų, kad algauninkų nebūtų daug, kad nebūtų pavojingi.

Algos nekaip tebuvo išmokamos. Kartais pavesdavo vadams susirinkti pinigus. Negaudami algos, žalnieriai plėšdavo savo gyventojus ir priešininkus, jeigu jų žemėje atsidurdavo. Bajorai ir kunigai rūpinosi, kad algauninkai neapsibūtų pas juos ir viską versdavo ant karaliaus valstiečių.

1717 m. buvo paskirta nuolatinė alga, kuri pasidarydavo iš mokesnių, renkamų vaivadijose pačių algauninkų. Kaimynų valstybės nustatė algauninkų skaičių, išviso 24,000: iš jų Karūnoje 16,000 ir 8000 Lietuvoj. Bet ištikrųjų to skaičiaus neprieidavo.

Pakankamai buvo aficerių, kurie patys rinkdavo ir samdydavo kareivius. Kadangi buvo tai pelninga vieta, tai etmonai gana brangiai parduodavo tas vietas.

Iki XVIII amž. aficeriai paprastai buvo nebajorai; iš bajorų tarpo gana retai būdavo aficerių, XVIII-gi amž. baigiantis, jie privalė būti bajorai.

Nuolatinių algauninkų skaičius nebuvo didelis, maždaug 30,000; Lietuva duodavo $^1/_3$ to skaičiaus. 1635 m. buvo maždaug 20.000. Iš jų 13,000 raitelių; $^1/_3$ jų buvo vokiečiai.

Algauninkai buvo daug pavojingesni gyventojams, negu priešininkai. 1583 ir 1613 m. konstitucijomis algauninką galėjo patraukti atsakomybėn tik jo vyriausybė; buvo įstatymų išimčių.

Algauninkai priklausė etmono. Jo išleistuose artikuluose buvo nustatytos jo teisės. Dargi karalius be etmono nieko negalėjo padaryti algauninkui.

Iki Sobieskio laikų komanda ėjo vokiečių kalba. Nuo to laiko pradėjo samdyti čiabuvių ir buvo pavadinta nusidėjimu samdyti algauninkai kitoms valstybėms. Bajorai pradėjo rūpintis, kad būtų uždrausta samdyti algauninkai iš jų sodžių.

Savo keliu ponai-didikai turėjo savo kareivius. Karolis Radvila, antai, turėjo 6,600 vyrų. 1649 m. konstitucija buvo nutarusi, kad ponai duotų savo algauninkus valstybei.

Valstybė betgi nė nebandė organizuoti parūpinimą valgio ir gydymo algauninkams.

Laivynas. Užėmus Vydžemę (Livoniją), Lietuva susidūrė su jūra plačiau, negu iki tol, ir turėjo susidurti su kitomis valstybėmis, kurios buvo aplink Baltijos jūrą. 1633 m. pacta conventa statė naujam karaliui sąlygą, kad įsitaisys laivyną, bet jis jo neįtaisė. Tik Prūsai, būdami Lenkijos lėnu, ypač Dancigas (Gedonys), turėjo savo laivyną. Bandė statydintis laivyną Zigmantas III, Vladislovas IV, bet tie laivai buvo Prūsuose ir priderėjo Karūnai; Lietuva gi laivyno neįsigijo.

IV Gadynė

nuo 1764 iki 1795 m.

Gadynės apibūdinimas. Reformos. Tos formos, kuriomis gyveno valstybė ir visuomenė, jau atgyveno savo amžių; reikalinga buvo reformų, be to, gilių, iš pamatų. Gyvenime reikėjo naujų institucijų, o čia dar buvo vidurinių amžių tvarka. Atsirado pavienių žmonių ir ištisų sluoksnių, kurie jau baigiantis XVIII amž. nurodė reformų reikalą. Jų sumanymų klotis tačiau pareidavo nuo seimų ir seimelių, taigi nuo pačių bajorų, užtat sunku buvo ko gera sulaukti. Reikėjo kai kur bajorai suvaldyti, susiaurinti jų privilėgijos; reikėjo, kad patys bajorai jų išsižadėtų. Prirengiamąjį darbą čia atliko raštija. Per ją atvyko Lietuvon ir naujos, iš vakarų paimtos, idejos. Naujajame Lietuvos padėjime yra mažiau savitumo ir daug bendra su lenkais.

Pamatinės arba kardinalinės teisės. Yra tai tokios teisės, kurios padaro valstybės pamatą ir negali taip lengvai būti pakeistos. Bajorai nenorėjo leisti jų keisti, įdėjo jas į 1768 m. konstituciją ir, dalijantis su Rusija, 1775 m. tos teisės buvo patvirtintos. Tenai pasiliko nejudinami pamatai: karaliaus rinkimas, liberum veto, bajorų privilėgijos, valstiečių baudžiavos ir t.t.

Ketverių metų seimas, susirinkęs reformoms įvesti (1788—1792 m.), jau rado per reikalinga tos pamatinės teisės pakeisti kitomis; bet tos permainos teturėjo teorinės vertybės, praktikoj gi neįvyko. Grįžta seimas prie to pat klausimo po keletą sykių 1789 m., 1790, ir pa-

galiau 1791 m. 3 gegužės konstitucija nurodo kelius, kuriais gali eiti reformos. Pamatinės teisės galinčios keistis po 25 metų. Apskritai, šitoji konstitucija įnešė daug nauja, bet maža kas teįvyko gyvenime.

Bajorai. Norint visuomenė taisyti, reikėjo pradėti nuo bajorų privilėgijų, bent nuo jų susiaurinimo. Jos tačiau pasiliko, nors šis tas ir buvo atmainyta. 1768 m. konstitucijoje, antai, matome, jog privilėgijos pasilieka, ir tik seimas, vienu balsu nutaręs, tegali suteikti bajoro garbę. 1775 m. buvo pridėta sąlyga, jog naujai subajorintieji privalė įgyti didelius žemės turtus. Bet subajorinimai ėjo visokiais keliais; patys bajorai pinigais tatai pasilengvindavo. Bajorai šį laikmetį jau pradeda mokėti mokesnius. 1775 m. buvo nutarta, jog bajoras, apsigyvenęs mieste, nustoja bajoro garbės. 1791 m. buvo palengvinta miestelėnams virsti bajorais.

Kunigai ir tikybos. Santykiai su katalikų bažnyčia neatsimainė. Kaip pirma, ji pasiliko viešpataujanti ir 1766 m., 1768 ir 1791 m. konstitucijomis. Karalius turi būti katalikas, bet jo pati, jeigu nebus katalikė, negali būti vainikuota. Išeiti iš katalikų bažnyčios negalima, ir už išėjimą buvo baudžiama. Iš kitos pusės buvo mažinami kunigų turtai, nes jie perdaug šių buvo įgiję, ir mažiau bajorams beliko. 1764, 1768, 1776 m. buvo pasunkintas palikimų užrašymas testamentuose bažnyčių naudai. Stojantieji į vienuolyną tegauna $1/_{10}$ savo dalies: už „viderkaufus“ (išperkant tėviškę) mokama tik $3\frac{1}{2}\%$ čyžės Karūnoje ir 6% Lietuvoje. Tiktai piarams, kurių draugija rūpinosi švietimu, leista pirkinėti žemes. Panaikinus jezuitų ordeną 1773 m., valstybė įgijo jų turtus, kuriais laikė mokyklas.

Kaimynų valstybės reikalavo, kad būtų praplatintos disidentų teisės; seimas tačiau ne tik jų nepraplatino, bet kartais dar susiaurino. 1766 m. seimas jų teisės nustatyti pavedė vyskupams; ir šie sutiko padaryti keletą mažučių palengvinimų. Tiktai sutartyje su rusais, 1768 m. seimo patvirtintoje, buvo padaryta atmainų: visai buvo sulyginti disidentai ir pravoslaviai su katalikais. Dabar kiekvienas laisvai galėjo pasirinkti tikybą; jos visos buvo lygios, buvo galimos maišytos jungtu-

vės, iš kurių gimusiems vaikams šitaip buvo nuskiriama tikyba: sūnus sekа tėvo tikybą, dukterys—motinos. Užėmimas urėdų, atstovavimas, dalyvavimas seime, nepareina nuo tikybos. Ginčus, kilusius del tikybos, išriša tam tikras maišytas teismas pusiau iš katalikų ir nekatalikų (iudicium mixtum). Bet 1775 m. konstitucija del kunigų protestų vėl susiaurino disidentų teises: jie negalėjo būti ministeriai, senatoriai, o seime gali būti jų išviso tik 3. Bylos del atsiskyrimo maišytoje moterybėję, jeigu viena pusė buvo katalikų, buvo pavestos vien katalikų bažnyčios teismui, taip pat buvo panaikintas „iudicium mixtum“, kuris, berods, ir nebuvo pradėjęs dirbti; buvo įsteigtas kitas maišytas tikybų atstovų teismas. Ir kulto laisvė buvo sumažinta.

Ketverių metų seimas čia neįnešė atmainų, palikęs 1775 m. susiaurinimus, 1792 m. buvo patvirtinta pravoslavių vidaus organizacija, priimta jų pačių suvažiavime Pinsko mieste 1791 m.

Miestai. Palyginti daugiau domės buvo atkreipta į miestus. Jau randame seimus užsiimant miestų stovio pagerinimu 1764 m., 1768 ir 1775 m. konstitucijomis. Dar nepripažįstami miestelėnai atskiru luomu, bet jau miestų teisių susiaurinimai naikinami. Pirmiausia naikinamos išimtys iš miesto ir ūkio teismo, neparemtos privilėgijomis ar konstitucijomis, pareiga duoti būstas seimo pasiuntiniams ir t. t.

Pamatinių atmainų padarė 4 metų seimas, keturiose konstitucijose (1791 m. 2.IV, 24 ir 27.VI ir 3.IX). Buvo nutarta panaikinti teismų išimtys, prašalinti seniūnų teismas. Bet tatai lietė tik karaliaus miestus, ne privatinius, t. y. ponų žemėje atsiradusius. Buvo uždrausta areštuoti miestelėnas be teismo; miestelėnas galėjo įgyti žemės sodžiuose ir dvaruose, galėjo darbuotis visuose teismuose ir užimti kai kuriuos urėdus pasaulinius ir dvasinius. Visas teises savivaldybėje įgijo turintieji nekilnojamojo turto; jie dabar galėjo dalyvauti susirinkimuose. Be to dar, keli mažesni miestai sudarydavo atskirą grupę ir per atstovus rinkosi, kaip ir didesnieji miestai, kas dveji metai prieš seimą, o reikalui esant ir dažniau.

Miesto valdininkus rinkosi patys miestelėnai. Jie

aprūpindavo visus savo reikalus. Miestai nustojo savivaldybės (autonomijos) tąja prasme, kad nebegalėjo leisti savo įstatymų (vilkyrų =Willkühr) be centro valdžios žinios.

Valstiečiai. Nors tai buvo pamatinis klausimas, nors daug apie tat buvo rašoma, bet beveik nieko nebuvo padaryta. Buvo reikalaujama, kad būtų panaikinta asmens nelaisvė (baudžiava), kad kiekvienas valstietis galėtų kada norėdamas pasitraukti nuo netinkamo pono; be to, buvo sakoma, kad ponų savivalybės suvaržymui reikėtų, jei ne visai atiduoti žemė valstiečiams, tai bent dalis, kurios negalėtų ponas atsiimti. Lažas reikalavo nustatyti tiksliai, pakeisti jas čyžėmis, pamažinti, kad tuo būdu būtų galima pakelti ekonominis valstiečių stovis, pažadinti noro dirbti. Valstiečių sukilimai ragino visuomenę prie tokių sumanymų. Įstatymai nieko nepadarė šiuo žvilgsniu, nes bajorai bijojo nustoti savo uždarbių. Daugiau nuveikė pavieniai ponai-didikai, kurie pamatė, jog tos reformos jiems yra naudingos.

1768 m. konstitucija nutarė, jog ponų teisės neturi būti sumažintos; tik uždraudė žudyti valstietį be teismo, kaip iki šiol kad buvo daroma. Bet tatai reikšmės neturėjo: nebuvo kam tų bajorų teisti. Už valstiečio nužudymą reikėjo atsakyti ne pinigais, bet savo galva. Zamoiskis buvo surašęs naują teisyną 1776 m., kur valstietis buvo pripažintas žmogumi; tačiau bajorai 1780 m. seime su pasibiaurėjimu tatai atmetė. Nebuvo skirtumo šiuo žvilgsniu tarp lenkų ir lietuvių bajorų.

Ketverių metų seimas neatnešė nieko nauja, jeibent kalbėdamas apie karaliaus dvarus, rūpinosi neskriausti čia valstiečių; bet čia ir taip mažiau spausdavo; šiaip bajorų dvaruose seimas nieko nepalengvino. Ir vadinamoji 3 gegužės konstitucija nieko nedavė valstiečiams, tepažadėjusi juos ginti.

Žydai. Nieku neatsimainė jų teisinis padėjimas. Gyvas buvo betgi žydų klausimas. Vieni norėjo juos asimiliuoti, sulenkinti, kiti atpenč stengėsi juos labiau suvaržyti ir net visai iš Lietuvos išvaryti. Kai kur miestai pradėjo varyti žydus iš savo tarpo. 1775 m. konstitucijoje buvo duota žydams palengvinimų, kurie virstų artojais. Bet praktikos reikšmės tatai neturėjo.

Ketverių metų seimas buvo išrinkęs tam tikrą deputaciją (komisiją) žydų klausimui nagrinėti; bet nieko iš to sumanymo neišėjo. Tik 1792 m. buvo šis tas padaryta: negalima buvo žydo suimti be teismo, leista žydams laikyti tarnų krikščionių ir neleista savivališkai jiems antdėti naujų mokesnių. Jų bylų neatidavė paprastiems teismams. Žydų seimai (vaadai) buvo panaikinti 1764 m.

Valstybės organizacija. Lietuvių ir lenkų valstybės nustoja visiško savitumo; kaimynai uždėjo joms savo globą, vadinamą „garantiją". Pirmą sykį ta sąvoka atsiranda traktate su Rusija, kurs buvo seimo patvirtintas 1768 m. Šita sutartis garantuoja (laiduoja) pamatines teises, balsavimo būdą seime, disidentų teises; norint padaryti kokių atmainų, reikėjo išgauti Rusijos sutikimas. 1772 m. buvo pirmas Lietuvos ir Lenkijos padalijimas; kaimynų valstybės atėmė trečdalį ploto ir žmonių ir laidavo, kad niekas toliau nieko nebeatimsiąs, ir kad pasiliksianti ta pati tvarka. 1773—5 m. seimas patvirtino tuos padalijimus. Tad be kaimynių valstybių žinios ir sutarimo nebuvo galima daryti svarbesnių valstybės organizacijos atmainų. Berods, garantijos šituo žvilgsniu nebuvo aiškios. Rusų deklaracija lapkričio 5 dieną 1788 metais gana plačiai supranta savo kišimąsi; prūsų gi deklaracija lapkričio 29 d. 1788 m. sako, kad nesikišianti į vidaus dalykus ir netrukdysianti jų reformos. Ketverių metų seimas rugp. 28 d. 1790 metais nutarė, jog jis nepripažįsta jokios garantijos ir laikys tėvynės priešininku kiekvieną, kurs šauksis garantijos pagalbos, ir įdėjo tatai į VII pamatinių teisių straipsnį. Nepripažino garantijos ir 3 gegužės konstitucija, kuri dargi jos nemini.

Dviejų valstybių unija turėjo eiti silpnyn. Atsirado bendrų įstaigų abiem valstybėm; viešpataująs abiejose valstybėse luomas — bajorai jau visai panešėjo į vienas antrą. Bendrųjų įstaigų išpradžių atsirado nuolatinioji taryba ir edukacijos (švietimo) komisija. Toliau ėjo 4 metų seimas, kurs spalių mėn. 1791 metais patį dvilypumą panaikino. Abi valstybi turėjo dabar sudaryti vieną valstybę, su viena valdžia, vieną iždą ir kariuomenę; bet dar skirtumų pasiliko: abi pusi davė po lygų

skaičių ministerių, tik jų valdžia rėpė visą valstybę, o ne pusę. Visgi liko Lietuvoje atskira kasa; mokesnių dalykams tyrinėti Lietuva turėjo įsitaisiusi vyriausią iždo teismą. Gyvenimui atsigaunant vėl kyla savitumas: 24 rugp. 1792 metais buvo įkurta „Visuotinoji laisvoji Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos Konfederacija“, kur kalbama apie Lietuvių tautos valią.

Karaliaus valdžia. Karalius yra vienu balsu renkamas; jau 1768 m. tatai buvo pamatiniuose įstatymuose nustatyta. 1775 m. pamatiniai įstatymai eina dar toliau: karalium negali būti svetimtautis, sostas nepaveldimas. Buvo norėta rinkti įpėdinis karaliui dar gyvam esant. Rugs. 20 d. 1790 metais buvo nutarta del to reikalo pasiklausti seimelių. Jie 1790 metams baigiantis buvo daugumas išreiškę nuomonę, kad įpėdinis būtų renkamas karaliui gyvam tebesant; sosto paveldėjimą parėmė tik mažutis seimininkų skaičius.

Karaliaus teisės per tą laiką dar labiau sumažėjo ir susiaurėjo. 1768 m. teisės pripažino jį esant lygiomis su luomais, kaip senatą ir seimą; todel be jo sutikimo negalėjo praeiti joks įstatymas, tačiau pasiliko ir senoji jo atsakomybė. Gi pildomoji jo valdžia žymiai sumažėjo. Įsteigus vieton rezidentų nuolatiniąją tarybą, karalius turėjo prisitaikinti prie jos daugumos ir nutarimų, o valdininkais galėjo paskirti tik tarybos nurodytuosius kandidatus. Panaikinus tarybą (1789 m.), karalius galėjo skirti savaip ką norėdamas. Diplomatijos reikalai, užsienių dalykai, kur karalius turėjo didžiausios įtakos, buvo atiduoti naujai įkurtai komisijai; ji viena galėjo tuos reikalus atlikti nepasitarusi dargi su karalium.

Kitaip nustatė karaliaus teises 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Ji įvedė sosto paveldėjimą, pašaukdama saksų elektorių Pričkų Augustą, o jam mirus jo dukterį ir jos vyriškius įpėdinius. Karalius paliko neatsakomas; bet aktai, kurie išeina karaliaus vardu, turi būti pasirašyti vieno ministerio, ir tuomet tasai ministeris yra už tai atsakomas. Įstatymų leidime karalius jokios įtakos neturi ir negali jų sulaikyti, jis tik turi vieną arba ir du balsu senate.

Užtatai buvo pastiprinta pildomoji karaliaus valdžia. Prie karaliaus buvo sukurta *sargyba*, kuri ir buvo

vyriausia valdžia; ji turėjo patariamąjį balsą, ir karaliaus valia turėjo būti išpildyta, jeigu tik vienas ministerių kontrasignuodavo (pasirašydavo) jo įsakymą. Karalius yra vyriausias karo vadas; karui ištikus, jis paskiria taip pat vadus teismams, kurie sprendžia karaliaus vardu. Karalius turėjo teisės dovanoti kaltes, nors nevisiškai ir ne visur. Tuo būdu karaliaus valdžia didžiai sustiprėjo.

Seimai ir seimeliai. Reformos palietė ir seimus. Bet griežtas atmainas tepadarė gegužės 3 d. konstitucija ir papildę ją įstatymai.

Senatorių skaičius truputį padidėjo, nes buvo įleisti kaipo ministeriai etmonai, didieji bei lauko (1768 m.), ir karaliaus kiemo iždininkas (1775 m.). Teritorijai sumažėjus, senatorių vietos pasiliko ir iš atimtų kraštų, tik kaip titulai. Senatorių skaičius šiek tiek keičiasi. 1768 m. seime pasiuntinių buvo 236: 135 iš Karūnos, 49 iš Lietuvos, 6 iš Vydžemės, 36 iš Prūsų. 1772 m. iš Karūnos—123, iš Lietuvos—49, iš Vydžemės—6, išviso—177 pasiuntinių.

Mažinant valstybės plotą, jeigu atkrisdavo visa vaivadija, tai jau neberinkdavo seimo pasiuntinių; jeigu atkrisdavo tik dalis, tai likusi dalis buvo laikoma per visą. Ketverių metų seimas nuo 1790 m. pabaigos turi dvigubą narių skaičių, vietoj 177—354.

Seimų reformos palietė jų tvarką ir balsavimą. Jau 1764 m. pradėta nustatinėti tvirčiau regulaminas. Nauja, berods, nieko nepadaryta; tetvarkomi seimo posėdžiai ir jų eilė. Iš pradžių buvo nagrinėjami klausimai, pakelti karaliaus universaluose seimeliams, toliau, pasiuntinių pageidavimai įnešti seimelių vardu ir liečią visą valstybę, pagaliau dalykai, kurie liečia pavienius pavietus ar asmenis. Nepabaigus vieno dalyko, negalima buvo eiti prie kitų. Pasiuntinius neberišo seimelių duotos instrukcijos, ir jie nebegalėjo duoti priesaikos joms remti. Tokiu būdu dabar pavietų pasiuntiniai virto visos *valstybės atstovais*, nors nauju vardu lenkų kalba nesivadino. Bet dar nebuvo pajudintas balsavimas; tik finansų dalykuose ir kai kuriuose mažmožiuose buvo įvestas balsų daugumo principas.

Kiti 1764, 1766 m. seimai teįvedė vieną kitą mažmožį. Platesnės yra 1768 m. seimo reformos. Svarsto-

mieji dalykai buvo paskirstyti į dvi dali: valstybės (status) ir ekonomijos. Pirmiems dalykams buvo paskaityta daugybė visokių klausimų: mokesnių didinimas ir mažinimas, kariuomenės dauginimas, visokios sutartys su kaimynų valstybėmis, karo paskelbimas, visuotinis šaukimas, net bajorinimas ir indigenatas. Taigi atmainos nedidelės. Dargi leista ilginti posėdžiai ir kalbėti kaip kam patinka.

Praktikoje ieškota išėjimo iš tos netvarkos. Tam dalykui tiko konfederacijos. Seimai konfederacijos laikais (1764—68 m.) prisilaiko konfederacijų tvarkos, sprendžia balsų dauguma. Vėliau ir nesant visuotinės konfederacijos, seimas pasivadina konfederacija, arba dalis atstovų paskelbia konfederaciją, patraukia prie savęs kitus, tarp jų karalių (1773—5, 1788—1792 m.), arba net pačią konfederaciją sukuria karalius su nuolatiniąja taryba ir po to pritraukia atstovus (1776 m.); žinoma, jo įtaka tuomet stiprėja. Konfederacija buvo nevisuotinė, ne visų bajorų, tik atstovų; bet seime sprendė dauguma. Toki konfederacijų seimai, atlikę kokį vieną darbą, neišyra ir tęsiasi po keletą metų (1773—75, 1788—92).

Antras išėjimas posėdžiams sutrumpinti buvo naujai atsiradusios *delegacijos*. Jos atsiranda 1768 m. seime, paskui vėl 1773—75 m. ir dažnai ketverių metų seime. Delegacija buvo tai komisija seimo teisėmis, seimo išrinkta, kuriai buvo pavedama paruošti įstatymas; seimui pačiam likdavo tik, išklausius delegacijos sumanymą, arba jis atmesti, arba prašyti pataisyti; bet jokių ginčų del to seimo posėdyje jau negalėjo būti. 1791 m. seimas buvo bandęs sutrumpinti ginčus, leisdamas vienam atstovui kalbėti kiekviename svarstome klausime tik po 2 sykiu. Atstovai privalė gauti įstatymų sumanymus 3 d. prieš posėdį. Bet tatai nesumažino atstovų iškalbingumo.

Be to, buvo sumanyta pataisyti ir patys seimeliai. Bandyta tatai daryti 1764 m. (per du konvokacijos ir vainikavimo seimu) ir 1768 m. Jau pirm to kai kurios vaivadijos pačios padarė atmainų: įvedė daugumą balsų rinkimuose, pašalino iš seimelių bajorus nečiabuvius ir bežemius. Reikėjo tik tatai praplatinti kitose vaivadijose. 1768 m. seimas tų vaivadijų siekimus pavertė įstatymu, privalomu visiems seimeliams. Bet seimeliuose

dalyvauja visi bajorai, net ir bežemiai, jeigu jie yra „familijantais“, t. y. nuo senų senovės gyveno tose vaivadijose; kitaip sakant „plikbajoriai“ buvo palikti seimeliuose. Visur buvo įvesta balsų daugumos principas. Pagaliau neleista seimeliams užsiimti finansų reikalais. Šita konstitucija padarė galą „seimelių viešpatavimui“.

Be to, bandyta prisiartinti prie dabartinio parlamentarizmo; ypač tuo žvilgsniu daug yra padariusį 1791 m. 3 geg. konstitucija ir ją papildę įstatymai (1791 m. 24.III, 2—16. ir 27.V konst.). Atstovai turėjo būti renkami ne vienam seimui, bet paskirtam laikui— 2 metams; per tuos dvejus metus, sušaukus karaliui antrą sykį seimą, dalyvauja tie patys atstovai. Seimai įstatymams leisti tęsiasi 70 d. (išėmus šventes), bet gali būti tas terminas pratęstas ligi 100 dienų. Du seimu renkasi Lenkijoj, būtent Varšuvoj, o trečiasis Lietuvoj—Gardine. 3 geg. konstitucija turėjo išlikti be permainų 25 metus.

Seimas turėjo dėtis iš 3 luomų: karaliaus, senato ir seimo. Karalius turi tik vieną balsą, o balsams lygiai pasiskirsčius, du balsu senate; sankcijos teisės jisai neturi. Seimą sudaro atstovai, siunčiami bajorų seimelių; be to, dar buvo miestų įgaliotinių (23 žmonės, paskui 30) be sprendžiamojo balso. Senatą sudaro vaivadai, kastelanai, vyskupai ir ministeriai. Senato ir seimo nelygumas apsireikšdavo balsuojant pamatinius ir paprastuosius įstatymus. Pamatinius įstatymus priima arba atmaino seimo dauguma ir tokia pat dauguma senate (kartais $^2/_3$, $^3/_4$ balsų); senatas tokia pat dauguma gali sulaikyti seimo nutarimą. Jeigu tačiau ir sekantis seimas tatai nutartų, tai jau nebereikia senato balsavimo. Paprastiems įstatymams reikia taip pat daugumos ($^2/_3$, $^3/_4$) abiejuose rūmuose, skaitant išvien abiejų balsus. Taigi senatas turėjo mažesnės vertybės.

Seimo posėdžiams tvarkyti buvo smulkiai išdirbtas regulaminas, gal būti perdaug varžąs seimą, bet naikinąs netvarką del atstovų savivalybės.

Permainų buvo daug padaryta: panaikinta reikalavimas spręsti vienu balsu, įsileista miesto įgaliotinių (patariamuoju balsu), panaikinta atstovų instrukcijos; atstovai dabar virto nebe savo pavietų įgaliotiniais, bet visos valstybės atstovais, kurie rūpinasi visos valsty-

bės reikalais, ne vienos savo vaivadijos arba pavieto. Seime sėdėjo nebe luomų pasiuntiniai, bet tautos atstovai, nors ir giną savo luomų reikalus. Seimas tuo būdu virto naujos gadynės parlamentu.

Seimeliuose taip pat daug atmainų buvo padaryta. Buvo kovota ypač prieš „plikbajorius", magnatų palaikomus ir jų statomus. Todel bežemių bajorų neprileista prie seimelių; įsileista tik dvarininkų ir stengtasi pašalinti smulkesnieji bajorai-ūkininkai, tiek savininkai, tiek valdytojai. Juos visus įrašydavo į žemiečių knygas. Buvo sutvarkyti ir seimelių posėdžiai. Seimelių rūšys pasiliko tos pačios. Bet jau jų duodamos instrukcijos neberišo atstovų, ir balsavo seime savo nuožiūra. Tik pranešamame seimelyje galėjo rinkėjai slaptu balsavimu pašalinti savo atstovą, jeigu atrasdavo, jog seime nemokėjo reikiamai elgtis.

Seimelių įstatymas gyvavo trumpą laiką, o seimų pasiliko tik teorijose; nė vienas seimas negavo jo pildyti, nes valstybė pati tuomet buvo išskaldyta.

Valdininkai ir įstaigos. Pirmosios reformos lietė vien centro urėdus; buvo kuriami nauji centro organai. Provincijų ir vietinių urėdų beveik nejudinta. Tik seniūnų padėjime buvo padaryta atmainų: 1775 m. buvo atimtos pilies seniūnams duotosios žemės ir atiduotos iždui; bet seniūnų valdžios kompetencija pasiliko ta pati. Seniūnus rinko seimeliai. Reforma vykinta palengvėle; tik pasišalinus ir pasitraukus patiems seniūnams, rinkdavo kitus, jau naujais pamatais.

Daug galios nustojo ministeriai; jų teisės atiteko kolegijoms, o ministeriai virto jų pirmininkais.

Naujai atsirado vadinamos *didžiosios komisijos* ir *nuolatinoji taryba*. Panašios reformos Europos vakaruose jau senai buvo įvestos, tik jos kilo iš karaliaus ir turėjo jo valdžią sustiprinti; čionai gi jos išėjo iš bajorų tarpo ir pasižymėjo jų būdo ypatybėmis. 1764 m. konvokacijos seime buvo sudaryti dvi iždo komisiji (komisja skarbowa)—viena Lietuvai, antra Lenkijai. Tuo pat laiku buvo įsteigta viena karo komisija Lenkijai ir tais pačiais metais konvokacijos seime sudaryta tokia pat ir Lietuvai 1773 m. buvo įsteigta švietimo komisija— bendra abiem tautom. Iždo komisijos pirmininkai buvo

didieji ministeriai (podskarbi wielki), jo pavaduotojas—kiemo iždininkas. Komisijos nariai būdavo senatoriai ir bajorai. Lietuvos komisijoje buvo 9 žmonės, gi nuo 1768 m.—6 žmonės. Karalius nurodydavo keturių kandidatų skaičių, seimas iš jų pasirinkdavo tinkamuosius. Iždo komisija apėmė tą darbą, kurį dirbo iki tol finansų ministeris (podskarbi) ir iždo tribunalas; be to, pasiėmė dar prekybos teisės bei vekselių dalykus ir kėlė krašto ūkį.

Karo komisijos pirmininkas buvo didysis etmonas, jo pavaduotojas—lauko etmonas; nariai, kaip ir į aną komisiją, buvo seimo renkami. Jos žinioje—kariuomenės reikalai, mokesniai, karo reikalams skiriami, karininkų bylos ir bylos tarp karininkų bei šiaip piliečių. 1776 m. ji buvo panaikinta ir pakeista nuolatiniosios tarybos karo departamentu.

Šitos komisijos rūpinosi reikalais, kurie pirma buvo pavesti kitiems organams. 1773 m. atsiradusi švietimo komisija buvo visai naujas dalykas.

Iki tol švietimu rūpinosi bažnyčia, tikybinės organizacijos, tik ne valstybė; dabar pradėjo tatai daryti valstybė. Šita komisija neturėjo stamantrios ir tvirtos organizacijos. Išrinko ją seimas iš 8 žmonių 6 metams, o paskui jų įgaliojimus pailgindavo. Jos žinioje buvo visos viešosios valstybės mokyklos (akademijos, gimnazijos), ji valdė ir naudojo tam reikalui ką tik panaikinto jezuitų ordeno dvarus, kurie atiteko valstybei. Bylas del tų dvarų ir turtų nagrinėjo ta pati komisija. Ji buvo vienintelė ir pirmoji komisija, kuri savo darbą išplėtė lygiai ant Karūnos ir Lietuvos.

Viršum tų įstaigų stovėjo *Nuolatinioji Taryba*, įkurtoji 1774 m. Joje buvo: karalius, 18 senatorių (3 vyskupai, 4 ministeriai iš komisijų, 9 vaivadai bei kastelanai ir 2 senatoriu ar ministeriu) ir 18 žmonių iš bajorų luomo, kurių vienas vadinosi vyčių luomo maršalka. Rinkdavo kas dveji metai, kai $^2/_3$ Tarybos pasišalindavo. Rinko slapta abu luomu. Taryboje buvo 5 departamentai: užsienių reikalų, policijos arba tvarkos, karo, teisės ir iždo. Pirmajame buvo 4 nariai, kituose po 6 žmones. Juos vedė vienas ministerių, išrinktų į tarybą (kancleris, maršalka, etmonas, antrasis kancleris, paiždininkis). Ministeriai, kurie nebuvo išrinkti į tarybą ir nesėdėjo

komisijose, neturėjo jokių pareigų. Karalius turėjo du balsu ir privalė klausyti daugumos nutarimo. Taryba— tai vykdomoji seimo valdžia, ir ji prižiūrėjo jo nutarimų pildymą, taip pat statė įstatymų projektus, tyrinėjo juos. Be to, rūpinosi diplomatijos reikalais: siuntė pasiuntinius, davinėjo jiems instrukcijas, priiminėjo apyskaitas ir t.t.

Taryba siūlydavo karaliui po tris kandidatus, iš kurių paskirdavo valdininkus. Be jos žinios ir sutikimo karalius negalėjo leisti pinigų iš nepaprastųjų šaltinių, (fundusz ekstraordynaryjny), t. y. tikslams, biudžeto nenumatytiems. Taryba užėmė pašalintų rezidentų vietą, bet tarybos funkcijos buvo platesnės: ji buvo vyriausia administracijos valdžia; gi senatoriai rezidentai toki nebuvo.

Departamentai santykiuose su taryba buvo pata riamieji organai. Neaiškiai buvo nustatyti tarybos santykiai su kitais valdžios organais, ypač komisijomis. Tik 1776 seimas nustatė, jog visi valdininkai klauso tarybos ir pildo jos įsakymus; jisai taip pat tiksliau išdėstė departamentų kompetenciją. Nuolatos seimai keitė tai vieną, tai kitą savo nutarimą, kūrė naujus organus vieton senųjų, kartais teduodami kitokius vardus. Mainė formas, maža tepaliesdami turinį ir jų pamatus; 1776 m. buvo panaikinti karo departamentai, 1788 m. atgaivinta karo komisija, bet jau bendra abiem tautom, ir sukurta diplomatijos komisija.

1789 m. buvo panaikinta pati Nuolatinioji Taryba; vienos valdžios nebuvo, ją išsklaidė. Vėl ėmė tvarkyti tuos reikalus 1791 m. 3 geg. konstitucija.

Vyriausia valdžia virto vadinamoji *Sargyba* (straž); ji susidarė: iš karaliaus, primo, 5 ministerių, įpėdinio (be balso) ir seimo maršalkos (be balso). Sargybos klauso visi urėdai. Bet Sargyba gali karaliui tik patarti; jeigu karaliaus įsakymą kontrasignuoja vienas iš ministerių, tai jisai turi būti išpildytas. Ginčus tarp Sargybos ir karaliaus išriša seimas, kurį gali sušaukti karalius ar seimo maršalka. Už karaliaus darbus atsako, pasirašius ministeriui, visi ministeriai.

Reikalams vesti buvo 3 komisijos, bendros abiem tautom: policijos, iždo, karo, kurios panėšėjo į senąsias. Tik visai nauja policijos komisija — vidaus ministerija.

Ji turėjo visą valią karaliaus miestuose, o bajorų dvaruose tik galėjo priminti bajorams jų pareigas.

1789 m. buvo įkurti dvi tvarkomieji komisiji piliečių ir karo reikalams, iš pradžių Lietuvai, o paskui Lenkijai, po 15—16 žmonių. Jų uždavinys — aprūpinti kariuomenės reikalai, pakelti krašto pramonė, prekyba, rūpintis pavargėliais ir t. t.

Atskira Lietuvos administracija išliko iki pat XVIII amž. pabaigos. Nuolatinioji Taryba bandė ją panaikinti. Joje dalyvavo ministeriai lenkų ir lietuvių, be skirtumo. Lietuvos ministeris galėjo vykinti savo valdžią Lenkijoje ir atbulai. Tai buvo, be seimo, antroji grandis abiem tautom surišti.

Tokia pat likosi ir Sargyba. Bet vyriausieji Lietuvos valdininkai—ministeriai—pasiliko; jų skaičius buvo vienodas, lietuvių ir lenkų, bet tai buvo tik titulai. 1791 m. „abiejų tautų pasižadėjime" pažymėta, jog į iždo ir karo komisiją lygiu skaičium įeina Karūnos ir Lietuvos nariai, jog Lietuva turi atskirą iždą ir atskirą iždo teismą. Šio pastarojo, berods, nebuvo įkurta.

Finansai. Karaliaus iždas turėjo savo pajamas, jomis tenkindavo visas išlaidas. Pajamų buvo permaža, todel 1768 m. buvo paskirta, nors neišmokėta, karaliui iš iždo $1\frac{1}{2}$ mil. auksinų kasmet. Sumažėjus valstybei, ir išsekus pajamų daliai, buvo padidinta 1773—75 m. karaliaus alga ligi 17 milijonų auksinų ir duotos 4 seniūnijos; 1776 m. algą sumažino iki 4 mil. auksinų. Be to, iždas kartkartėmis mokėdavo dideles plačiai gyvenusio karaliaus skolas. Jo iždui prižiūrėti 1781 m. buvo išrinkta tam tikra komisija.

Nuo 1764 m. seimo buvo pradėta rimtai rūpintis iždo pajamų padidinimu. Reikėjo padaryti karaliaus dvarų liustracija; žydai vietoj bendros sumos gavo mokėti nuo galvos, bajorams atėmė muitų laisvę. Praktikoje tatai tačiau neįvyko. 1766 m. buvo paskelbtas mokesnis nuo svaigalų. 1768 m. seimas išdirbo eilę naujų sumanymų, bet beveik nė vienas nebuvo įvykdytas. 1773—75 m. seimas statė naujas reformas, įvedė padūmę vieton pagalvės, bet ta našta krito ant valstiečių, kaip ir kitos. Bandyta buvo seniūnijos brangiau išnuomoti. Įvedami nauji mokesniai, keliami esamieji. Kunigai privalė

pakelti savo mokamąją sumą iki 600,000 auksinų. Augant išlaidoms, o seimui negalint nė paskirtųjų pajamų širinkti, įvedamos naujos (1775, 1788): imama už bajoriškumą, už suteikiamas vietas, ordenus ir t.t. Buvo įvesta net 2% pajamų nuo kunigų pelno, išėmus klebonus, kurie turėjo pelno mažiau, kaip 2000 auksinų; net imta rinkti naujas mokesnis karo reikalams iš dvarininkų, ir to mokesnio negalima buvo perdėti ant valstiečių, būtent 10% nuo gryno pelno. Menka tačiau buvo iš to nauda praktikoje, nes nevisur buvo tiksliai surašinėjamas pelnas. 1790 m. buvo išrinkta atlyginamoji (koekvacijos) komisija, kuri išlygintų mokesnius. 1792 m. ji pabaigė savo darbus, bet iš to vaisių praktikoje nebuvo. Nuolatos ieškota naujų pajamų, bet pamatinių reformų, kurios turėjo paliesti bajorus, nedaryta. 1792 m. nutarta užtraukti skola—30 mil. auksinų, o tuo tarpu pinigai rinkta vis keliant bajorų aukas, padūmę iš valstiečių ir žydų pagalvę; bet ir tai beveik neįvyko praktikoje.

Didžiausios išlaidos valstybės buvo kariuomenei, karaliui ir valdininkams. Pamatan buvo dedamas dar 1717 m. biudžetas ir tik 1775 m. buvo sudarytas naujas. Lietuva mokėjo paprastai vieną trečdalį valstybės išlaidų, be to, skyrium mokėdavo savo valdininkų algas. Išlaidos augo, bet biudžetas nebuvo sutvarkytas.

Švietimo komisija turėjo savo šaltinius ir pajamas. Vaivadijų mokesniai ir iždai buvo panaikinti 1768 m. Iždo reikalus prižiūrėjo iždo komisijos (po 1 kiekvienai tautai). Ketverių metų seimui baigiantis, atsirado viena iždo komisija abiem tautom.

Teismai. Pamatinių reformų nebuvo padaryta, nors daug tuo užsiimta. 1768 m. buvo panaikinti kapturiniai teismai. Stengtasi vieno žmogaus teismai pakeisti kelių žmonių teismais, padaryti jie kolegininiai. Žadėjo daug padaryti 1791 m. geg. 3 d. konstitucija. 1791 m. buvo panaikintas teismų dvilypumas—žemės ir pilies. Jų vietą užėmė žemininkų teismas. Jame dalyvauja 10 teisėjų, renkamų bajorų seimelio 4 metams, 2 raštininku, iš kurių vieną renka pats taismas 7 metams, antrąjį pats seimelis iki gyvos galvos. Jisai teisė visas bajorų by-

las, jeigu nebuvo išimtis kitam teismui pavesti. Teismai dirbo visus metus, ne terminais.

Tribunalui buvo paskirta būstinė Vilniuje.

1791 m. buvo įvesti nauji teismai miestuose. Teisėjai buvo renkami miestiečių 2 metams.

Įstatymai. Turėjo galios Lietuvoj ir toliau Lietuvių Statutas ir konstitucijos, seimų leidžiamos. Buvo sumanęs 1776 m. seimas išleisti naujas įstatymų knygas, kurios sutvarkytų lenkų įstatymus, pakeistų Lietuvių Statutą, ir tos vienos įstatymų knygos būtų bendros abiem tautom.

Tas darbas atlikti buvo pavestas Andriui Zamoiskiui; jisai atliko tą darbą ir pristatė jį 1780 m. seimui. Zamoiskis įnešė įstatymuosna naują principą: pripažino žmogaus teises taip pat valstiečiui. Todel tad bajorai griežtai atmetė Zamoiskio sumanymą, liepė jį budeliui sudeginti ir uždraudė toliau kada nors seime tokius sumanymus kelti. Lietuvos bajorai atrado, be to, kad jie turi savo Statutą ir nėra reikalo jis keisti kitu. Statutas išliko įstatymu be jokių pataisymų ir rusų metu, ligi jį panaikinant 1840 m. Berods, buvo manyta 1791 m. išdirbti naujos įstatymų knygos, bet tatai pasiliko tik geras noras.

Kariuomenė. Nors visuotinis šaukimas pasiliko, bet praktikoj vertybės neturėjo. Visa svarba buvo algauninkai, t. y. nuolatiniai samdyti kareiviai. 1764 m. Lenkijoj privalė būti 12,500 algauninkų, Lietuvoje 4,800. Jų skaičius buvo 1775 m. padidintas: Lenkijoje turėjo būti 20,000, Lietuvoj 10,000. Ketverių metų seimas padidino skaičių, palikdamas kiekvienai tautai savo kariuomenę. Atėjus rusams abidvi dali turėjo 60,000. 1789 m. buvo permainytas ir kalbinimo būdas. 1775 m. buvo nutarta, jog galima algauninkais samdyti laisvi žmonės ir tai tik miestuose ir miesteliuose, nes bajorai bijojo, kad neitų samdytis jų baudžiauninkai. O kadangi reikėjo daug algauninkų, o bajorų ir miestelėnų buvo maža, tai teko imti varu ir valstiečių karaliaus bei kunigų dvaruose: iš 50 dūmų ėmė 1 rekrūtą, gi bajorų dvaruose iš 100. Bajorai, kurie nedavė rekrūtų, mokėjo po 2 auksinu nuo dūmo tam, kieno rekrūtai buvo paimti.

Rekrūtai tarnavo 6—8 metus; tasai laikas buvo vadinamas kapituliacija.

Buvo sudaryta kiekvienai po vieną karo—pilietinę komisiją karo ūkiui ir tvarkai žiūrėti.

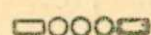
Valstybės žuvimas. Reformoms daug įtakos darė užsieniai; ypač daug padarė didžioji prancūzų revoliucija. Reformų judėjimas turėjo kartais net bendrus autorius vakarnose ir pas mus. Prašyta, antai, net Rousseau, kad jisai parašytų sumanymą, kaip reikėtų pataisyti valstybės įtaisymai. Buvo ir griežtų vaistų viskam pataisyti, būdavo ir gražių nutarimų; bet kaip prieidavo prie praktikos, bajorai nieko nenorėdavo išsižadėti. Maža pamokė ir valstybės dalymai. Pačių bajorų tarpe atsiranda reformų priešininkų, kurie kviečia svetimuosius į talką. 1792 m. reformos žlunga. Valdžią paima į savo rankas Targovicos konfederacija ir panaikina geg. 3 d. sumanymus bei darbus; berods, tatai nesunku buvo padaryti. Ji savaip tvarkė valdžią, savaip reformas vedė. Naują tvarką privalė sudaryti Gardino seimas 1793 m., įvykęs po antro padalymo. Nauja nieko nebuvo, tik buvo aiškiai aikštėn iškeltos bajorų privilėgijos.

Naujai įvesta tvarka tik pradėjo vykti, ir ištiko Kostiuškos sukilimas (1794 m.). Atsiranda karo valdžia, savaip padalijusi administraciją. Bajorų daugumas nenoromis palaikė sukilimą, nes Kostiuška norėjo patraukti valstiečius ir todel siūlyjo palengvinimų tiems, kurie eis į karą. Tatai sužadino bajorų pasipiktinimą, ir karo pajėgos palengva tirpo (1794.V.2 ir V.7 universalai).

Kostiuškos laikais viršūnėje stovėjo *Pavaduojamoji Taryba*, o paskui *Vyriausioji Tautos Taryba* (18 narių ir 32 pavaduotoju), kuri buvo padalyta į skyrius: užsienio reikalų, iždo, tvarkos, vienybės, instrukcijos, maisto ir karo reikalų. Karo vadas buvo vyriausias karvedys, diktatoriaus valdžia; o vaivadijose žiūrėjo tvarkos *tvarkomosios komisijos*. Tuomet apie reformas negalėjo būti nė kalbos; gi pradėjus manyti apie valstiečius, pasipriešino bajorai.

Valstybė buvo išdalyta trečią kartą 1795 metais, ir Lietuva su Lenkija paliovė buvusios savarankiškos valstybės.

BIBLIOGRAFIJA.

Platokos mokslo literatūros apie Lietuvos visuomenę bei teisę suteikia S. Baltramaitis savo „Bibliografijoje“, išėjusioj antru leidimu 1904 m. Čionai nurodomos tik svarbiausios knygos, ypač naujausiosios.

SUTRUMPINIMAI:

Ж.М.Н.П. — Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. Петербургъ.

Ж.М.Ю. — Журналъ Министерства Юстиціи.—Петербургъ.

В.У.И. — Варшавскія Университетскія Извѣстія.—Варшава.

К.У.И. — Кіевскія Университетскія Извѣстія.

Сб. ст. — Сборникъ статей посвященныхъ.

Н е с т. — Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца.

R.A.U. — Rozprawy Akademji Umiejętności wydział historyczno-filozoficzny. Kraków.

S.A.U. — Sprawozdanie Akad. Umiej. w Krakowie.

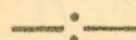
R o c z. W. — Rocznik Towarzystwa Przyjaciół nauk w Wilnie.

P.H. — Przegląd Historyczny. Warszawa.

P. — Petrapilis.

V. — Vilnius.

Vš. — Varšuva.

А н т о н о в и ч ъ В. Б. — Изслѣдованіе о городахъ Юго-Западнаго края. Монографіи по исторіи Западной и Юго-Западной Россіи t. I. Кіевъ. 1885.

B a r a n o w s k i I. T. — Komisye porządkowe (1765—1788). R. A. U. t. 49. 1907 r.

B a l z e r. — Unja horodelska (odczyt). Kraków. 1913.

B a l z e r. — Historja ustroju Polski. Lwów. 1914.

B a l z e r. — Reformy społeczne i polityczne konstytucji 3-go maja. Kraków (keli leidimai).

Бережковъ Н. „Устава замковъ, державъ и дворцовъ“ Сигисмунда Августа, предшествовавшая „волочной уставѣ“. Ж. М. Н. П. 1911, № 5.

Бершадскій С. А. — Литовскіе евреи. Р. 1883.

Бершадскій С. А. — Литовскій статутъ и польскія конституціи. Р. 1893.

Бершадскій С. А. — О наслѣдованіи въ выморочныхъ имуществахъ по литовскому праву. Р. 1893.

Богословскій.—Приказы Вел. Княж. Литовскаго и княж. Смоленскаго въ Московскомъ госуд. Ж. М. Н. П. 1906, № 8.

Czermak W. — Parlamentaryzm litewski przed unią lubelską. S. A. U. 1901.

Czermak W. — Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432—1563) R. A. U. t. 45. 1903.

Daniłowicz I. — Opisanie bibliograficzne dotąd znanych egzemplarzy statutu litewskiego, rękopiśmiennych i edycyi drukowanych, tak w ruskim oryginalnym, jako też polskim i łacińskim języku. V. Dziennik Wileński, 1823, t. 1 i 2.

Daukantas S. — Būdas senovės lietuvių Kalnėnių ir Žemaičių. P. 1845 ir Plymouthe 1892.

Dubiecki A.—Głowszczyzna w statucie litewskim trzecim. Lwów. 1906.

Dąbkowski P. — Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim. Lwów. 1912.

Dąbkowski P. — Polskie prawo prywatne, t. I—1910, t. II—1911. Lwów.

Довнаръ-Запольскій М. Б. — Къ исторіи Люблинской Уніи (Кіевская Старина 1896).

Довнаръ-Запольскій М. Б. — Государственное хозяйство Великаго Княжества Литовскаго при Ягеллонахъ. К. 1901.

Довнаръ-Запольскій М. Б. — Очерки по организаціи западно-русскаго крестьянства въ XVI вѣкѣ. К. 1905.

Довнаръ-Запольскій М. Б. — Польско-литовская унія на сеймахъ до 1569 года. (Труды Славянской Коммисіи при Имп. Московскомъ Археологическомъ Обществѣ t. 2. Maskva. 1897, ir skyrium).

Ефименко А. — Литовско-русскіе данники и ихъ дани Ж. М. Н. П. 1903, № 1.

Ефименко — Народный судъ въ Западной Россіи („Русская Мысль“ 1893, № 8 ir 9).

H ü p p e. — Verfassung der Republik Polens. Berlin. 1867.

Грушевскій М. С. — Исторія України-Руси, t. V. Lvovas. 1905.

Halban A. — Zur Geschichte des deutschen Rechts in Podolien, Wolhynien und der Ukraina. Berlin. 1896.

Исторія еврейскаго народа, т. I. Евреи въ Польшѣ и Литвѣ. Москва. 1914.

Jabłonowski A. — Kniaziowie litewsko-ruscy. Ateneum. 1895, t. 3—ir Pisma t. 7. Vš. 1913.

Jakubowski J. — Opis księstwa trockiego z r. 1387. P. H t. 5. 1907.

Jakubowski J. — Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed unią lubelską. Vš. 1912.

Якубовскій И. — Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовскаго. Ж. М. Н. П. 1903. № 4 ir 6.

Janecki M. — Erhielten die Juden in Polen durch die Taufe den Adelstand? Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie, t. 15, Z. 4. Berlin. 1888 (ir skyrium).

Janulaitis A. — Valstiečių sukilimas XVIII amž. Lietuvoje. V. 1910.

Jaroszewicz J. — Obraz Litwy pod względem cywilizacji. Cz. I—III, V. 1844—5.

Ясинскій. — Закупы Русской Правды и памятники зап.-русскаго права (Сб. ст. Влад.—Буданову) (ir skyrium).

Ясинскій М. Н. — Главный Литовскій Трибуналъ, его происхожденіе, организація и компетенція. Выпускъ первый. Происхожденіе Гл. Литовскаго Трибунала. К. 1901.

Ясинскій М. Н. — Уставныя земскія грамоты Литовско-Русскаго государства. Кіевъ. 1889.

Клепатскій — Очерки по исторіи Кіевской земли. Литовскій періодъ. Одесса. 1912.

Kościałkowski S. — Ze studjów nad dziejami Ekonomji królewskich na Litwie. Rocz. W. t. V. 1914 m. (ir skyrium).

Konopczyński. — Liberum veto. Kraków. 1918.

Клименко Ф. — Западно-русскіе цехи XVI—XVII в.

Kolankowski L. — Zygmunt August wielki książe Litwy do roku 1548. Lwów. 1913.

Карѣевъ Н. — Историческій очеркъ польскаго сейма. Москва. 1888 (yra vertimas lenkų kalbon).

Kamieniecki W. — Rozwój własności na Litwie w dobie przed I. Statutem. Kraków. 1914.

Kamieniecki W. — Ograniczenia wyznaniowe w prawodawstwie litewskiem w XV i XVI w. P. H. t. 13. Vš. 1911.

Korzon T. — Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. 1. Kraków. 1912.

Korzon T. — Organizacja wojskowa Litwy w okresie jagiellońskim. Rocz. V. t. 2. 1909.

Kutrzeba S. — Skład sejmu polskiego 1493—1793, P. H. t. 2. Vš. 1906.

Kutrzeba S. — Unia Litwy z Polską (veikale „Polska i Litwa w rozwoju dziejowym"). Kraków. 1913.

Kutrzeba S. — Unia Polski z Litwą. Problem i metoda badania. Kraków. 1911.

Latkowski J. — Mendog, król litewski. R. A. U. t. 28. 1892.

Lengnich B. — Prawo pospolite Królestwa polskiego, w. 2-gie. Kraków. 1836.

Леонтовичъ Ѳ. И. — Бояре и служилые люди въ Литовско-русскомъ государствѣ. Ж. М. Ю. 1907, № 5 ir 6.

Леонтовичъ Ѳ. И. — Центральныя судебныя учрежденія въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ до и послѣ уніи. Ж. М. Ю. 1910, № 2.

Леонтовичъ Ѳ. И. — Источники литовско-русскаго права. В. У. И. 1894, № 1.

Леонтовичъ Ѳ. И. — Крестьянскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ. Ж. М. Н. П. 1896 m., № 2, 3, 4, 7, 10, 12; 1897 m., № 4 ir 5.

Леонтовичъ Ѳ. И. — Литовскіе господари и центральные органы управленія до и послѣ Люблинской уніи. Юридическія Записки. Jaroslavlis. 1908, № 1.

Леонтовичъ Ѳ. И. — Литовско-русскіе друскенники, солярпи и солянники. В. У. И. 1896, № 5 ir 6.

Леонтовичъ Ѳ. И. — Областное управленіе въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ до и послѣ Люблинской уніи. Юридическія записки. Jaroslavlis. 1908, № 2, 1909, № 3.

Леонтовичъ Ѳ. И. — Областные суды въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ. Ж. М. Ю. 1910, № 9 ir 10.

Леонтовичъ Ѳ. И.— Очерки исторіи литовско-русскаго права. Ж. М. Н. П. 1893—4 (ir skyrium 1894).

Леонтовичъ Ѳ. И. — Панскій дворъ въ литовско-русскомъ государствѣ. В. У. И. 1895, № 5.

Леонтовичъ Ѳ. И. — Правоспособность литовско-русской шляхты. Ж. М. Н. П. 1908 m., № 3, 5, 6 ir 7, 1909 m., № 2 ir 3

Леонтовичъ Ѳ. И — Рада великихъ князей литовскихъ. Ж. М. Н. П. 1907, № 9 ir 10.
Леонтовичъ Ѳ. И. — Сельскіе промышленники въ литовско-русскомъ государствѣ. В. У. И. 1897, № 4, 5 ir 7.
Леонтовичъ Ѳ. И. — Сельскіе ремесленники въ литовско-русскомъ государствѣ. В. У. И. 1898, № 2 ir 3.
— Спорные вопросы по исторіи русско-литовскаго права. Р. 1893.
— Вѣча, сеймы и сеймики въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ. Ж. М. Н. П. 1910, № 2 ir 3.
— Сословный типъ територіально-административнаго состава литовскаго государства и его причины. Ж. М. Н. П. 1895, № 6 ir 7 (įėjo į jo raštą 1899 m. „Къ исторіи административнаго строя литовскаго госуд.".).
— Судъ господарей и ихъ совѣтниковъ въ Вел. Кн. Лит. до и послѣ Люблинской уніи. Ж. М. Ю. 1909, № 6 ir 7.
— Очерки изъ исторіи литовско-русскаго гражданскаго права. (Ж. М. Ю. 1905, № 7, 8, 1906, № 6).
— Русская Правда и Литовскій Статутъ. К. У. И. 1865, № 2, 3, 4 ir skyrium.
— Историческое изслѣдованіе о правахъ литовско-русскихъ евреевъ. К. У. И. 1864 m., № 3, 4 ir skyrium.
— Къ вопросу о выморочныхъ имуществахъ по литовскому праву. Ж. М. Ю. 1897, № 6, 7, 8.
Lewicki A. — Powstanie Świdrygiełły. R. A. U. t. 29. 1892 ir skyrium.
Lewicki A. — Über das staatsrechtliche Verhältniss Littauens zu Polen unter Jagiełło und Witold. Altpreussische Monatsschrift t. 31. № 1—2. 1894 m. ir skyrium.
Linde M. S. B. — O statucie litewskim, ruskim językiem i drukiem wydanym, wiadomości. Vš. 1816.
Любавскій М.— Къ вопросу объ ограниченіи политическихъ правъ православныхъ князей, пановъ и шляхты въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ до Люблинской уніи. Maskva. 1909. (Сб. ст. Ключевскому).
— Литовско-русскій сеймъ. Maskva. 1901.
— Областное дѣленіе и мѣстное управленіе литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго статута. Maskva. 1892.
— Очеркъ исторіи литовско-русскаго государства до Люблинской уніи включительно. Maskva 1910.
— О распредѣленіи владѣній и объ отношеніяхъ между вели-

кими и другими князьями Гедиминова рода въ XIV иXV в. Maskva.

— Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ литовско-русскомъ госуд. Ж. М. Н. П. 1894, № 8.

— Посѣдные бояре въ жмудской землѣ XVI в. (Сб. ст. Платонову. 1912).

Лаппо И. И. — Гродскій судъ въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ въ XVI столѣтіи. Ж. М. Н. П. 1908, № 1.

— Подкоморскій судъ въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ въ концѣ XVI и началѣ XVII вѣка. Ж. М. Н. П. 1899 ш., № 8.

— Великое Княжество Литовское за время отъ заключенія люблинской уніи до смерти Стефана Баторія (1569—1586). Р. 1901.

— Великое Княжество Литовское во второй половинѣ XVI столѣтія. Литовско-русскій повѣтъ и его сеймикъ. Dorpatas. 1911.

— Земскій судъ въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ въ концѣ XVI в. Ж. М. Н. П. 1897 ш., № 6.

— Литовскій Статутъ въ московскомъ переводѣ-редакціи XVII в. Ж. М. Н. П. 1914, № 2.

— Къ вопросу объ утвержденіи Литов. Статута 1588. (Сб. ст. Любавскому).

— Къ исторіи панскаго класса въ Вел. Княж. Лит. — Москва. 1915.

— Лимитаціи господарскаго дворнаго суда Вел. Княж. Лит. въ эпоху предъ утвержденіемъ Гл. Литов Трибунала. Казань. 1913. (Сб. ст. Корсакову).

— Постановленія трехъ виленскихъ съѣздовъ 1587 г. (Сб. ст. Платонову).

— Пинскій сеймикъ послѣ отреченія Яна Казимира (Ж. М. Н. П. 1910, № 2).

— Похищеніе государственной печати Вел. Княж. Литов. въ 1581. (Сб. ст. Ламанскому. Р. 1906).

Максимейко Н. А. — Сеймы литовско-русскаго государства до Люблинской уніи 1569 года. 1902. Charkovas.

— Русская правда и обычное право литов.-р. государства до изданія Статута. (Труды XII арх. съѣзда. Харьковъ 1905).

— Русская Правда и Литовскій Статутъ (Сб.ст. Владимирскому-Буданову ir skyrium. Kieve).

Малиновскій I. — Рада Великаго Княжества Литовскаго въ связи съ боярскою думою древней Россіи, ч. 2, вып. 1, Tomske 1904. вып. 2, Tomske 1912.

Małecki A. — Znaczenie unii horodelskiej z punktu widzenia heraldycznego. Kwartalnik historyczny, t. 12. Lwów. 1898.

Mosbach A. — Początki unii lubelskiej. Poznań. 1872.

Ольшамовскій Б. Г. — Обязательность для Великаго Княжества Литовскаго конституцій вальныхъ сеймовъ бывшей Польской Рѣчи-Посполитой въ связи съ вопросомъ о вымочности (кадукахъ) по польско-литовскому законодательству. P. 1897.

Пичета В. — Литовско-польскія уніи и отношенія къ нимъ литовско-русской шляхты. Сб.ст. Ключевскому. Maskva. 1909.

— Аграрная реформа Сигизмунда-Августа и отношеніе къ ней литовско-русской шляхты (referatas 12.III.1913 Čuprovo Draugijoj Maskvoje).

(Karo laiku 1917 m. yra išėjęs Maskvoje 2 tomų veikalas apie tą patį dalyką).

Prochaska A. — Dzieje Witolda, w. księcia Litwy. 1914.

Piekosiński F. — Statut litewski cz. I. R. A. U. t. 39. Kraków. 1899 ir skyrium.

Powstański. — Uwagi odnoszące się do bibliografii statutu litewskiego. Wilno. 1829.

Пташицкій С. — Къ исторіи литовскаго права послѣ третьяго статута. P. 1893.

— Къ вопросу объ изданіяхъ и комментаріяхъ литовскаго Статута. 1893.

Römer M. — Instruktarz czynności ekonomicznych dla J. M. pana ekonoma abelskiego do natury dóbr w opisaniu i praktyce uregulowany ex anno 1781 a die 23 apr. Rocz. W. t. 2. 1909.

Römer E. — Beiträge zu Litauens Wirtschaftsgeschichte. München Diss 1897.

Рембовскій. — Исторія и значеніе чиншеваго владѣнія въ западномъ краѣ. P 1886 (yra ir lenkų kalba).

Rembowski A. — Konfederacja i rokosz. Vš. 1896.

Рожковъ. — Обзоръ русской исторіи, ч. II вып. 2. Москва. 1905.

Скитскій. — Невѣнованныя вдовы по литовскому статуту и по толкованію Сената. Ж. М. Ю. 1907, № 7, 8.

Стороженко. — Западно-русскіе провинціальные сеймики во второй половинѣ XVII в. Кіевъ. 1888.

Спрогисъ. — Древній народный копный судъ въ Сѣверо-Западной Руси. Витебскъ. 1895.

Sarnes. — Witold und Polen in den Jahren 1427—1430 (Altpreussische Monatshefte 1893 XXX, ir skyrium).

Тарановскій Ѳ. В. — Обзоръ памятниковъ магдебургскаго права западно-русскихъ городовъ литовской эпохи. 1897. Vš.

Владимірскій-Будановъ М. Ф. — Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ. Ж. М. Н. П. 1866, № 8, 9, 11, 12.

— Помѣстія литовско-русскаго государства. Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца, t. 3. Kievas (ir skyrium).

— Помѣстное право въ древнюю эпоху лит.-русс. государства. (Нест. 1889 ir skyrium).

— Формы крестьянскаго землевладѣнія въ лит.-русс. государствѣ (Кіевскій Сборникъ въ помощь пострадавшимъ отъ неурожая. Кіевъ. 1892).

— Крестьянское землевладѣніе въ западной Россіи до полов XVI в. (Нест. 1893).

— Черты семейнаго права XIV в. (Нест. 1890).

Васильевскій. — Очеркъ исторіи города Вильны. Р. 1872. (Батюшковъ „Памятники Русской Старины т. V).

Žmogus. — Baudžiava Lietuvoje. Chicago. 1900.

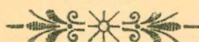
TURINYS

13. Teismai.

14. Lietuvių Statutai.

15. Kariuomenė.

16. Iždas. Finansai.

Pastebėtųjų klaidų atitaisymai.

Psl.						
5	„ 7	vir.	atspausd.	Kunigaikščius	turi būti	Kunigaikščiai
6	„ 4	„	„	tai padaryti	„ „	padaryti
„	„ 13	„	„	Dėsnos	„ „	Disnos
7	„ 4 ir 10	„	„	Sažą	„ „	Sožą
11	„ 9	„	„	atsitikumų	„ „	atsitikimų
20	„ 9	„	„	Anžjų	„ „	Anžujų
25	„ 19	„	„	kunigaikšt,is	„ „	kunigaikštis,
26	„ 9	„	„	pajėmų	„ „	pajamų

29 psl. tarp 4 ir. 5 eil. iš virš. praleistas antrašas:

3. Žemių ir sričių privilėgijos.

30	„ 21	ap.	atspausd.	kurios	turi būti	kurias
31	„ 4	„	„	rado	„ „	rodo
„	„ 1	„	„	mums	„ „	mus
32	„ 20	„	„	Švirdigailos	„ „	Švidrigailos
37	„ 22	„	„	pilnų	„ „	pilnos
39	„ 3	vir.	„	kurios net būdavo čionikščiame įtaisyme	„ „	k. čionykščiame įtais. būd. net
„	„ 16	ap.	„	gavusius	„	gavusios
40	„ 23	„	„	pavieniu	„ „	pavieniui
„	„ 17	„	„	gasakyta	„ „	pasakyta
42	„ 19	„	„	atskyriai	„ „	atskyrius
45	„ 15	„	„	ant lygios	„ „	lygiomis
48	„ 10	ap.	„	šlėkto	„ „	šlėktos
85	„ 18	vir.	„	nesurasta	„ “	surasta
89	„ 25	„	„	taisės	„ „	teisės
91	„ 5	ap.	„	atmonais	„ „	etmonais
96	„ 17	„	„	patikrinime	„ „	patikrinama
111	„ 18	„	„	lig	„ „	lyg
120	„ 8	„	„	tarnyba	„ „	tarnybą
124	„ 6	„	„	didį	„ „	dydį

Kiti A. Janulaičio raštai:

1. **Airija** (Trumpa Irlandijos istorija). Chicago 1908 m. 53 pusl.
2. **Emilija Plateraitė**, lenkmečių karžygė (1806—1831) Tilžeje 1908 m. 15 pusl.
3. **Kur Lietuvių senovėje gyventa.** (Patriotiškas istoriškai-filologiškas tyrinėjimas). Parašė dr. Gėnėjas. 2 spaudimas. Bitėnai, 1906 m. 87 pusl.
4. **Valstiečiai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje.** (Iš Šiaulių Ekonomijos Archyvo. Atmušta iš „Lietuvių Tautos") 1911 m. Vilniuje.
5. **Kun. L. A. Jucevičius.** Trumpas aprašymas jo gyvenimo ir veikimo. Vilniuje 1910 m. 40 pusl.
6. **Valstiečių sukilimas XVIII amžiuje Lietuvoje.** 1910. Vilniuje 36 pusl.
7. **Simanas Daukantas.** Jo gyvenimas, darbai ir vargai. Vilniuje, 1913 m. 47 pusl.

---

8. **Lietuvos dvarininkų sumanymai baudžiavoms panaikinti XIX amž.** („Liet. Žinios" 1911 m. №№ 121—124).
9. **Del universiteto Vilniuje 1832—1872 m.** („Lietuvos Žinios" 1913 m. № 13, 15, 17, 21, 26, 27).
10. **Apie jauną poetą iš Krošyno** (gudų laikr. „Маладая Беларусь" 1913 m. I).

Rankraščiai:

1. **Lietuvos žydų istorija.**
2. **Kunigai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje.**
3. **Lietuvių Statutų istorija.**
4. **M. Akelaitis** (biografija).
5. **Juodieji broliai Kražiuose 1823 m.**
6. *Voigt.* **Valstiečių sukilimas Prūsų Lietuvoje 1525 m.** (vertimas).
7. *L. Gumplowicz.* **Sociologija** (vertimas).

Lietuvių Mokslo Draugija

išleido arba leidžia šiuos vidurinių mokyklų vadovėlius:

1. Skaitymai lietuvių kalbos pamokoms.
2. Lietuvių dainos.
3. Lietuvių kalbos sintaksė.
4. Aritmetikos teorijos vadovėlis.
5. Aritmetikos uždavinynas I dalis.
6. « « II—III dalis.
7. Geografijos pradžia.
8. Azijos, Afrikos, Amerikos ir Australijos geografija.
9. Europos geografija.
10. Lietuvos geografija.
11. Chrestomatia latina I dalis.
12. « « II «
13. Algebros teorijos vadovėlis I dalis.
14. « « « II «
15. Algebros uždavinynas.
16. Pradedamasis geometrijos vadovėlis.
17. Lietuvos institucijų istorija.
18. Paidagogikos vadovėlis.
19. Duonelaičio raštai.

RENGIAMA:

Prigimties mokslas. — Geometrija. — Geometrijos uždavinynas. -- Trigonometrija. — Psichologija. — Logika. — Senovės istorija — Vidurinių amžių istorija — Naujoji istorija. — Higiena — Fizika. — Chemija — Buchalterija. — Lietuvių kalbos gramatika. — Rytai ir mitai.